

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. М. ГОРОБЕЦЬ (Київ)

Іван Нечай та українсько-російські суперечки за Білорусь (1654—1659 рр.)

Лише неординарні, історичні постаті спроможні здійснити значні суспільно-політичні зрушення, і, навпаки, переломні події в історії людства породжують непересічних особистостей. Універсальність даної формули, виведеної з тисячолітньої історії розвитку людської цивілізації, знайшла своє підтвердження і в історичному досвіді України доби визвольних змагань середини XVII ст. Національна революція 1648—1649 рр. і наступна за нею війна за утвердження державного суверенітету, які за масштабами розмаху та глибиною спричинених ними суспільно-політичних, ідеологічних, духовних, в цілому ментальних зрушень можна поставити в один ряд з найбільш значущими подіями європейської історії пізнього середньовіччя — рубежу нового часу (реформацією в Німеччині, революціями в Англії та Франції, Національно-визвольною війною в Нідерландах) вивели на авансцену життя в Україні цілу плеяду талановитих полководців, дипломатів, державних і політичних діячів загальноєвропейського значення. Чільне місце серед них належить братам Нечаям. І, якщо старшого з них — Данила, ушанованого брацлавського полковника, що трагічно загинув на початку 1651 р. під час оборони Східного Поділля, оспівано в народних піснях і думах, зображено в науково-популярних та художніх творах, то незаперечні заслуги його молодшого брата Івана, полковника білоруського, могильовського та чауського, "старобихівського тріумфатора", визначного військового й політичного діяча Гетьманщини, на жаль, і сьогодні залишаються маловідомими не лише широкому читацькому загалу, а й, до певної міри, і професійним історикам.

Причина такого відвертого нехтування діяльності Івана Нечая полягає не у відсутності справжніх історичних заслуг, чи недостатнього їх відбиття в документальних свідченнях епохи, а лежить насамперед у площині міркувань політичної доцільності й ідеологічних табувань в історичних дослідженнях минулих часів. Адже військовий і політичний талант білоруського полковника розквітнув наприкінці 50-х років, у період загострення стосунків між Україною та Росією, а його діяльність протікала на теренах Білорусі, що знаходилася тоді в епіцентрі цього

протистояння. Внаслідок чого за Нечаєм від часів царювання Олексія Михайловича міцно закріпився імідж "бунтівника", а згодом і "зрадника", який з часом не лише перекочував на сторінки історичних праць російських дослідників, а в умовах відомого політичного й ідеологічного диктату Москви обумовив відповідне ставлення до нього як української, так і білоруської історіографії. (Чи не "класичним" зразком ставлення радянської, зокрема білоруської історіографії, до постаті Івана Нечая є праця Л. С. Абецедарського, котрий вбачав істинну мету боротьби української старшини за Швденно-Східну Білорусь у тому, щоб після "захоплення" цієї території встановити там "феодально-кріпосницькі порядки". Природно, що російська експансія розглядалася автором у контексті споконвічного прагнення білоруського народу до возз'єднання з братнім російським народом¹.

А втім, навіть побіжні згадки про Івана Нечая в працях представників так званого державницького напрямку в українській історіографії першої третини нашого століття та в дослідженнях сучасних українських істориків переконують у тому, що білоруський полковник був досить помітною фігурою на політичному небосхилі України другої половини 50-х років XVII ст. Так, надзвичайно високо цінував Івана Нечая В. Липинський, стверджуючи, що той багато в чому нагадував свого старшого брата Данила, полковника брацлавського 1649—1651 рр. Різниця між ними, на думку дослідника, полягала лише в тому, що Данило мав набагато бурхливішу вдачу, ніж його молодший брат. Крім того, Іван краще розумівся в проблемах політичних². В. Смолій та В. Степанков називають Івана і його старшого брата в числі ймовірних найближчих однодумців і соратників Богдана Хмельницького, які з осені 1647 р. допомагати йому готувати козацьке повстання проти свавільства польських магнатів на українських землях, що дуже швидко переросло в загальнонаціональний визвольний рух³.

Високо оцінював політичні та військові здібності Нечая й М. Грушевський, називаючи його серед тих діячів української революції, котрі, на думку вченого, були спроможні не гірше за уславленого гетьмана Богдана Хмельницького керувати визвольною боротьбою українського народу⁴. І хоч дану тезу визначного історика навряд чи можна беззастережно сприймати, все ж вона є досить промовистою з огляду на оцінку потенційних можливостей білоруського полковника, його реальних історичних заслуг та місця в когорті керівників національно-визвольного руху середини XVII ст.

Незаперечне, що звернення уваги на дослідження політичної і військової діяльності І. Нечая актуальне не лише з огляду відтворення історичного портрета одного із сподвижників Б. Хмельницького, а й сприятиме об'єктивній реконструкції процесу розвитку українсько-російських відносин на рубежі нового часу, зокрема в їх найбільш складному зрізі: змаганнях за білоруські землі. Адже нині доводиться констатувати, що у вітчизняній історіографії лише розвідки О. Терлецького⁵ та І. Крип'якевича⁶, а також окремі розділи синтетичної праці М. Грушевського⁷ являють собою спроби об'єктивного дослідження цієї проблеми. Здобутки ж офіційної радянської історіографії (як української, так і білоруської) вкладалися в прокрустове ложе ідеологічних догм 1954 р. про "добровільне возз'єднання України з Росією", "віковічне прагнення українського та білоруського народів до возз'єднання з братнім російським народом" і "бойової співдружності братніх народів"⁸. Природно, що в українській історіографії не ставилося питання про наявність геополітичних інтересів Української держави в Білорусі та виникнення саме на цьому ґрунті частих непорозумінь, а згодом і відвертого збройного протистояння з Росією. Так само й білоруська історична наука не виявляла самостійної позиції в тлумаченні воєнних

подій у Білорусі другої половини XVII ст., мусуючи офіційну тезу про визвольний характер війни, широкий народний рух за возз'єднання з Росією, активну допомогу місцевого населення царським ратникам⁹.

Поодиноким винятком серед праць, присвячених цій проблемі, є робота російського історика О. Мальцева, яка, незважаючи на присутність відомої ідеологічної схеми при висвітленні подій (як приклад, можна навести хоча б твердження автора щодо "безкорисливої допомоги" Москви братньому білоруському народові як причини вступу царських військ у Білорусь 1654 р.)¹⁰, зберігає свою наукову цінність і понині завдяки вагомим джерельним знахідкам, виявлених переважно у фондах Розрядного приказу Російського державного архіву давніх актів у Москві.

Вихід у світ науково-популярної праці білоруського дослідника Г. Сагановіча "Невядомая вайна: 1654—1667" (Мінськ, 1995) засвідчив прагнення певної частини білоруських істориків переглянути усталені стереотипи та догми, підійти до оцінки подій з позицій тогочасних білоруських інтересів. Зокрема, автор класифікує вступ російських військ у Білорусь як експансію, визначає вкрай негативні наслідки війни для демографічної ситуації, господарського і культурного розвитку краю. Він також визнає і наявність політичних інтересів Б. Хмельницького в Південно-Східній Білорусі¹¹. Природно, що, намагаючись дослідити насамперед вплив війни на розвиток Білорусі другої половини XVII ст., автор не приділив достатньої уваги дослідженню проблеми еволюції української політики в білоруському питанні, впливу Національно-визвольної війни в Україні на активізацію соціальних рухів на білоруських землях, внаслідок чого в монографії не знайшов пояснення факт широкої підтримки білоруським населенням (насамперед селянами та міщанами) дій української адміністрації в Білорусі, зокрема під час її конфліктів з царськими воєводами^{12 а}.

Іван Нечай народився в родині "руського" православного шляхтича. В. Липинський стверджував, що давня боярсько-шляхетська родина Грузевичів-Нечаїв походила з Мстиславського воєводства і лише в переддень Хмельниччини з невідомих причин переселилася до Київського воєводства¹². Н. Яковенко доводить, що Іван Грузевич-Нечай (котрий згідно з гіпотезою Липинського і був батьком майбутнього білоруського полковника) походив з Волині, свою службову кар'єру як адвокат і канцелярист розпочинав підлиском Луцької земської канцелярії, а з 1619 р. очолив уряд київського граничного коморника¹³. Двічі (у 1630 р. за позовом Адама Киселя та 1636 р. з ініціативи київського воєводи Януша Тишкевича) проводилося судове розслідування щодо встановлення шляхетського походження І. Грузевича, в результаті яких справа була "внівець скасована". За оскарженням визнавалися шляхетські права. Більше того, 28 вересня 1638 р. йому було надано почесний титул військового Київської землі¹⁴.

Крім того, в матеріалах ревізій кінця XV — першої половини XVI ст. знаходимо згадки про Нечаїв як бояр-шляхтичів Київщини та Брацлавщини¹⁵. Зараз неможливо точно встановити, чи належав майбутній білоруський полковник до цієї давньої гілки українського лицарства. Однак саме від київського зем'янина Стефана Нечая, котрий доводився тестем І. Грузевичу, той успадкував кілька сіл на Київщині (Бугаївку, Берківці, Мошни, Борщівку)¹⁶. Отже, логічно припустити, що Іван Нечай представляв по батьківській лінії "уроджених" панів Грузевичів з Волині чи Мстиславщини, а по материнській — київських бояр — шляхтичів Нечаїв. Документальна згадка про те, що батько Івана вже в 1619 р. проживав на Київщині, дає змогу припустити, що майбутній білоруський полковник народився саме тут, на Подніпров'ї. На те, що Іван народився не раніше 1619 р. вказує той факт, що одружився він лише в 1650 р., а через чотири роки, в 1654 р., російський

дворянин І. Ржевський, повідомляючи в Москву про свою зустріч у Чигирині з Нечаєм, називав того "казатцрй малой Ивашко Нечаев"¹⁷.

Невідомо, коли і за яких обставин Нечаї зблизилися з козацьким станом. Однак уже напередодні повстання, восени 1647 р., зустрічаємо згадку про Данила та Івана Нечаїв як про одних з небагатьох з оточення Богдана Хмельницького, хто був утаємничений у його плани підняття козацького повстання. З початком Визвольної війни Данила, Івана, їх молодшого брата Матвія та небожа Данила бачимо в лавах повстанців. На початку 1649 р., за дорученням Хмельницького, старший з Нечаїв везе до Брацлава "хоругов багату, шовкову, ширим золотом київськими черниціями гаптовану"^{18a} й обіймає там полковницький уряд. Разом з Данилом до Брацлава прибули і його молодші брати та небіж. Протягом двох наступних років Іван Нечай входить до складу старшини Брацлавського полку. В 1650 р. він одружився на середній доньці Хмельницького Степаниді (за іншими джерелами — Олені чи Катерині), ввійшов таким чином, за визначенням Я. Дашкевича, до "клану Хмельницького"^{18a}. Того ж року Іван Нечай, отримавши від гетьмана призначення на посаду українського резидента при дворі союзника хана Іслам-Гірея, вирушив до Бахчисарая, де пробув чотири роки.

Після підписання в березні 1654 р. союзного українсько-російського договору та смерті Іслам-Гірея 10 липня 1654 р. стосунки з Кримом істотно погіршилися й у середині року резидент змушений був повернутися в Україну. 24 серпня Нечай прибув до Чигирин. Зустрівши в гетьманській столиці царського посланця І. Ржевського, він не став розкривати справжніх мотивів свого тривалого перебування в Криму. На запитання Ржевського з цього приводу відповів лише, що "...был де он в Крыму 4 года, а отдал де было его в Крым для изучения крымского языка и переводу брясловский полковник Нечай..."²⁰.

Перебування при чигиринському дворі для Нечая тривало недовго. Вже наприкінці 1654 — на початку 1655 рр. він вирушив у Південно-Східну Білорусь, щоб там продовжити військову службу під командою ніжинського полковника, наказного гетьмана Івана Золотаренха. Ця служба стала для Нечая важливою школою зростання військової майстерності. Виступивши 15 червня 1654 р. з Новгорода-Сіверського "с войском своим, которого прибрали есмя 20 000 конных и пеших, с пушками и с запасом пушечным"¹⁹ у похід на білоруські землі, ніжинському полковнику вдалося оволодіти Гомелем, Режицею, Жлобином, Рогачовом, Горвалем, Чегерськом, Пропойськом, Новим Биховом, узяти в облогу Старий Бихів¹⁹.

Проте не лише військової майстерності міг навчатися Нечай у Золотаренка. Крім здібностей стратега та військового організатора, полковник і наказний гетьман на терені Білорусі виявив також неабиякий хист політика, державного діяча і дипломата. Військові успіхи в Білорусі Золотаренко намагався супроводити такими ж масштабними політичними акціями, спрямованими на закріплення цього стратегічно важливого регіону за Українською державою.

Варто відзначити, що на середину 50-х років для цього склалася досить сприятливі умови. Лозунги визвольної боротьби українського народу, насамперед соціальної спрямованості, знаходили широку підтримку в середовищі білоруських селян і міщан. Уже в 1648—1649 рр. по Білорусі прокотилася хвиля масових виступів проти існуючих соціально-економічних відносин. Налякана ними польська та литовська шляхта навіть почала побоюватися повторення на білоруському терені українського варіанту розвитку подій: "То же зло, что и дале распространяется будет, зело спастися образца козацкие войны"²³.

Вступ до Білорусі козацької армії в середині 1654 р. значно активізував антифеодальну боротьбу в регіоні, викликав хвилю масового показа-

чення місцевого населення. Корпус Золотаренка почав поповнюватися білоруськими козаками. Цікаво, що уряд Олексія Михайловича, готуючись до війни з Річчю Посполитою (в ході якої саме білоруський напрям розглядався російським командуванням як пріоритетний), допускав можливість формування спеціальних військових підрозділів за рахунок місцевого населення. За цією програмою влітку 1654 р. був сформований білоруський козацький полк на чолі з місцевим шляхтичем К. Поклонським. Саме цією обставиною пояснювалася певна толерантність царського уряду і в питанні покаяння білоруського населення та вступу його до корпусу Золотаренка, чисельність якого після кровопролитних боїв літа—осені 1654 р. істотно зменшилася (на осінь 1654 р. під командою Золотаренка залишилося близько 8, а за деякими даними — близько 6 тис. чол.)²⁵. Так, Москва дозволила наказному гетьману направити від себе "товарища", щоб той "казаків из уездов высылав и вольных людей прибирав..."²⁵.

Проте дуже швидко стало очевидним те, що із-за соціальне привабливих гасел визвольної боротьби українського народу, демократизму організації козацького життя та соціально-економічної практики Української держави, царський уряд в його прагненні прилучити білоруські землі до своєї держави в особі Війська Запорозького має серйозного конкурента. Вже 17 вересня 1654 р. Поклонський скаржився в царську ставку, що білоруські козаки від нього "...отступили и никто со мною уже не хочет быть, но все к нему (І. Золотаренку. — В. Г.) передалися"²⁶. Намагаючись зупинити небажаний для нього процес, могольський шляхтич розіслав своїх людей з погрозами, "что головы отсе- чены будут, которые до войска казацкого приставать будуги". На що білоруські козаки відповідали одному з його емісарів: "Не порывайся, чтоб еси не посетил реки; мы хотим пана гетмана себе за полковника иміти, нежели на всяко время умирати от наезду татарского и московского..."²⁷.

Стихійні процеси покаяння місцевого населення, його симпатії до козацького устрою Золотаренко прагнув використати не лише з метою поповнення своїх поріділих у боях підрозділів, а й становлення на терені Білорусі притаманного Українській державі політико-адміністративного устрою, козацького присуду, елементів соціальних відносин. Адже політична програма українського керівництва передбачала становлення Української гетьманської держави як спадкоємниці княжої Київської Русі. А тому населення білоруських земель, які з давніх-давен підпорядковувалися київським князям, у переважній більшості сповідувало православ'я, у конфесійному відношенні й тепер підлягало митрополиту київському, своїм соціальним становищем у Речі Посполитій та культурним розвитком багато в чому нагадувало українців, розглядалося гетьманським урядом як "руські" (що в тогочасній політичній лексиці було синонімом "українські"), а, отже, плекатися плани прилучення їх до складу Війська Запорозького. Виходячи з цього, уряд Хмельницького радо прийняв під своє покровительство білоруську шляхту, сприяв становленню на південно-східних білоруських землях козацтва. Саме тому й Золотаренко всілякими способами відмовлявся від участі в осаді Смоленська, переконуючи царя, що більше користі буде в оволодінні ним Гомелем, Могольовом, іншими містами на півдні Білорусі. Намагався взяти під свій контроль, осадити козацькими залогами якомога більшу територію. Прагнучи втримати за собою цей регіон, старшина порушив перед царем клопотання про надання їй білоруських сіл, а для Б. Хмельницького — Старий Бихів²⁸.

Варто відзначити, що приєднання придніпровської Білорусі до Української держави не лише істотно зміцнило б політичне становище останньої, а й обіцяло значні економічні вигоди, внаслідок відкриття нових життєво необхідних для її господарства виходів на західноєвро-

пейські ринки, оскільки старі (через Польщу) в умовах війни були порушені.

В міру того, як українська політика в Білорусі набирала дедалі виразніших державницьких обрисів, все більш різкою ставала й реакція Москви на неї. У вересні 1655 р. обнародується новий царський титул — "великий князь Литовський і Білої Русі"²⁹. Цим самим Москва промовисто вказала на власне бачення майбутнього відвойованих у Речі Посполитой земель. У контексті цього дедалі категоричніше з вуст царської адміністрації почали лунати вимоги про локалізацію військової присутності Війська Запорозького в Білорусі, невтручання козацької адміністрації в справи місцевого самоврядування, припинення процесу пошкодження білоруського населення. Варто зазначити, що остання вимога, крім політичних міркувань (звуження соціальної опори Війська Запорозького в Білорусі), диктувалася й приватними інтересами російських поміщиків. Адже вступ до козацького війська, як засіб досягнення особистої волі та певного матеріального добробуту, видавався вельми привабливим не лише для пригнобленого шляхтою білоруського селянина, а й підневільного російського кріпака. Внаслідок чого до царя та його воєвод посипалися скарги від російських поміщиків на своїх підданих, які, залишивши власника, записалися "до полку в черкас..."

Спочатку Золотаренку, який спирався як на могутню військову силу, так і значний кіасний авторитет у Війську Запорозькому вдається досить впевнено представляти українські Інтереси на білоруських теренах. У стосунках з царем та його воєводами на конфронтацію він не йшов, був щедрим на вірогідні заяви й компліменти Олексію Михайловичу, але водночас українські інтереси відстоював твердо і послідовно.

Перебуваючи під командою Золотаренка, сотник Іван Нечай не лише брав участь у бойових операціях, а й виконував важливі політичні та дипломатичні доручення наказного гетьмана. Зокрема, в травні 1655 р. Нечай разом з полковником Оникієнхом і сотником Пилипом з дипломатичною місією відвідав царську ставку³¹.

Під час облоги Старого Бихова 7 жовтня 1655 р. Іван Золотаренко отримав смертельну рану і в грудні того ж року його не стало. Смерть сіверського гетьмана збіглася з важливими змінами ситуації в регіоні. На кінець року керівництво Росії дедалі більше схиляється до політичного способу боротьби за Білорусь. У Москві почали виношувати досить привабливі (але, як показала практика, абсолютно ефімерні) плани приєднання Литовського князівства, в тому числі й Білорусі, через обрання царя або його спадкоємця великим князем литовським. У контексті нового політичного курсу російського керівництва ситуація в регіоні тимчасово стабілізувалася, бойові дії вщухли і як наслідок для Москви відпала потреба у військовій присутності українських військ у Білорусі.

За таких умов у січні 1656 р. Хмельницький провів у Чигирині старшинські наради, на яких широко дебатовалася проблема зовнішньополітичної орієнтації Української держави в умовах Віленських домовленостей Росії та Польщі, а також, ймовірно, обговорювалося й білоруське питання. Брак достовірної інформації не дає можливості реконструювати перебіг нарад і зміст їх головних резолюцій. Однак на принципову позицію української проблеми досить промовисто, на наш погляд,

Виявивши стратегічну майстерність, Золотаренко зайняв велику територію, завоював значний авторитет у Війську Запорозькому. На чолі Ніжинського полку він поставив брата Василя, а на чолі Стародубського — двоюрідного брата Тимофія Оникієнка. Сестру Ганну видав заміж за Богдана Хмельницького і прийняв титул "сіверського гетьмана" Золотаренко на політичному Олімпі України, на думку М. Грушевського, посідав другу після гетьмана (поряд з І. Виговським) позицію. (Див.: Г р у ш е в с ь к и й М. С Історія України Руси. — Т. 9. - Ч. 2. - С. 1157).

вказує гетьманський універсал від 29 січня 1656 р., яким Хмельницький призначав Івана Нечая, "...нам и всему войску нашему... жичливого и в делах рыцарских взятого от боку нашего", на полковництво "...в Білую Русь до Могилева, Чаусова, Новобыхова и Гомля и иных мест, и местечек, и сам тамсе знайдуемых..."³².

Документ переконливо засвідчив, що українське керівництво, незважаючи на опір Москви, вирішило добиватися закріплення Білорусі, принаймні її південно-східних земель, за Військом Запорозьким. У твердих намірах офіційного Чигирин переконує вже те, що на відміну від свого попередника І. Золотаренка, який носив титул наказного гетьмана, тобто начальника над козаками, що вирушили в похід, Нечай отримав уряд, аіасне, полковника білоруського (або уряд білоруського намісника, як класифікує це М. Грушевський)³³, що недвозначно вказувало насамперед на адміністративний характер його повноважень.

Для реконструкції проєктованих гетьманським урядом методів прилучення Білорусі до Української держави значний інтерес являє встановлення політико-адміністративних прерогатив білоруського полковника.

У листі до могильовського воєводи кн. І. Рєпніна від 2(12) лютого 1656 р. Нечай титулує себе полковником білоруським, гомельським і чаусівським, повідомляє, що гетьман доручив йому у Білій Русі "панувати і рядити"³⁴. Але універсал від 29 січня 1656 р., на жаль, мало проливає світла на повноваження новопризначеного полковника, межі його "панування". В. Смолій і В. Степанков стверджують, що наприкінці січня Нечаю було відправлено з Чигирини ще один гетьманський універсал, зміст якого, на жаль, сьогодні встановити не видається за можливе³⁵. Логічно припустити, що саме в ньому й були сформульовані основні завдання білоруського полковника та визначено межі його повноважень. На користь даного припущення служить той факт, що трохи згодом, під час слідства, яке проводив у Білорусі А. Жданович, Нечай пред'являв йому універсал Хмельницького на підтвердження того, що у своїй діяльності він не вийшов за межі повноважень, окреслених Чигирином³⁶.

Отримавши уряд білоруського полковника *, Нечай діяв швидко і рішуче. Насамперед він припинив виведення українських залог з Могильовського повіту. Більше того, силою змусив царські війська залишити підвладні йому території. Царські воєводи інформували у Москву, що "по присылке полковника Ивана Нечая" козаки з Кричева й Чаусів нападають на шляхетські маєтності та на царських ратних людей, б'ють їх, грабують і чинять "всякое разоренье"³⁷. Крім того, білоруський полковник заохочував покаяння місцевого населення, в результаті чого, як видно зі скарг воєвод, "...многие места запустели"³⁸. Могильовський воєвода також інформував свій уряд, що Нечай вигнав із сіл Могильовського повіту всі російські залоги, натомість розмістив там своїх козаків, та водночас звелів місцевому населенню не виконувати розпоряджень царських воєвод. Смоленський воєвода, у свою чергу, також доповідав у Москву, що козацький полковник відмовляється вивести свої залоги з Мстиславського, Горського, Дубровенського, Шкловського та Копинського повітів³⁹.

Підвладну управлінню білоруського полковника територію можна встановити із скарги, поданої гетьману сотниками "полку Нечаевого, полковника чичерського, чауського, чириківського та інших городов" на кривди, заподіяні могильовським воєводою. З неї довідуємося про існу-

Управління українськими військами в Білорусі, мабуть, перейшло до рук Нечая зразу ж після смерті І. Золотаренка. Принаймні, зберігся його лист до могильовського воєводи від 15(25) грудня 1655 р., де він титулує себе полковником чауським і новобихівським (Грушевський М. С. Історія України Руси. -- Т. 9. -- Ч. 2. -- С. 158).

вання в Південно-Східній Білорусі таких сотень: трьох могильовських, чауської, горської, заболотської, бо(го)родицької, акуменської, городецької, святоозерської, слизької, уланівської, рогозинської, білявицької, чириківської, вербіжицької, пропойської, заозерської, чичерицької, межевської і смолинської⁴⁰.

Діяльність Нечая у Білорусі викликала значне занепокоєння у Москві. Особливе роздратування царського уряду викликала заява козацького полковника щодо його "панованне" в Білій Русі. Під час перекладу "з белоруского письма" вираз трансформувався у "государствование", що було розцінено у Москві як виклик російському монарху, оскільки "на всей Великой и Малой, и Белой Руси, — як зазначалось у грамоті Олексія Михайловича, — по милости божей государствуем и пишимся государем мы, великий государь..."⁴¹.

У першій половині березня уряд Олексія Михайловича відправив до Чигиринна посольство на чолі зі стрілецьким головою А. Логгуніним, у наказі якого пріоритетне місце посідала саме білоруська проблема. На переговорах з гетьманом, що розпочалися 6 квітня, царський посланець передав здивування царя з приводу того, що український уряд без попереднього погодження з Москвою приписав до Війська Запорозького Могильов і призначив сюди особним полковником Івана Нечая. У Могильові стоїть царська залога, села, що належать до нього, роздані на приготування воевод, ратних людей і шляхті, яка присягнула цареві, а тому російська сторона наполягала на виведенні козаків з Могильовського повіту та накладенні заборони на покаяння місцевого населення. Особливу увагу в ході переговорів Лопухін приділяв скаргам на неправомочні дії Нечая. Він вимагав не лише заборонити йому титулювати себе полковником могильовським, вивести його козаків з Білорусі, а й притягти до судової відповідальності — "...тому полковник}" Івану Нечая за такое его многое воровство учинить наказанье жестокое, чтоб на то смотря, иным не повадно было самовольство чинить" "Ч

Реагуючи на скарги московської сторони щодо службових зловживань Нечая, Хмельницький висловив готовність створити спільну українсько-російську комісію, яка б на місці розслідувала пред'явлені йому звинувачення. У той же час гетьман рішуче заперечив стосовно виведення українського війська з Білорусі, зіславшись на загрозу нового збройного протистояння з Річчю Посполитою.

Військова рала на Росаві, що відбулася на початку травня, згідно з твердженням М. Грушевського, підтримала політику гетьмана щодо білоруської проблеми, прийнявши рішення при її розв'язанні вдаватися до тактики своєрідного саботажу — не доводячи справи до гострого конфлікту з Москвою, разом з тим, не поспішати з виконанням вимог царського уряду, які б завдавали шкоди українським інтересам⁴³.

Тим часом 19(29) травня колишній київський полковник А. Жданович і царський представник Микита Сивцов розпочали слідство по справі Нечая. В його ході було опитано велику кількість свідків і потерпілих, проведено також допит над самим Нечаем. В результаті розслідування було встановлено повну непричетність полковника до грабежів і розбоїв, які мали місце в даному регіоні. З'ясувалося, що вони відбувалися не лише без його відома, а навіть і не козаками його полку. На раді, скликаній за наказом Ждановича 30 травня (н. ст.), з Нечая було також знято звинувачення щодо належності до католицької віри, в чому його звинувачували московські воеводи. Присутні на раді одностайно заявили, що полковник сповідує православ'я та відвідує службу в "руських" храмах⁴⁴.

Тут же, на раді, Жданович оголосив гетьманський наказ усім козакам, приписаних до Ніжинського та Чернігівського полків, залишити Могильовський повіт і повернутися до своїх осель. Як сатисфакцію мос-

ковській стороні декількох козаків, участь яких у розбоях і грабежах була доведена, за вироком Ждановича, прилюдно стратили. Разом з тим у ході слідства Жданович отримав довгі реєстри кривд, заподіяних місцевому населенню царськими воєводами та їх ратними людьми. У них йшлося про замучених ними чоловіків і жінок, гвалтування неповнолітніх дівчат, спалення садиб, пограбування майна тощо⁴⁶.

Щодо вживання Нечаєм титулу полковника білоруського, могильовського і гомельського, слідство встановило, що саме так називав його в універсалах і листах гетьман Хмельницький, а тому полковник не поніс за це ніякого покарання. Лише на майбутнє Жданович заборонив йому вживати титул білоруського полковника⁴⁶. Саме цими напівзаходами гетьманський уряд сподівався на деякий час задовольнити претензії московської сторони, а самому тим часом продовжити роботу по утвердженню своїх позицій у Південній та Східній Білорусі.

Реляцію Ждановича про завершення слідства і ліквідацію непорозумінь між царською та гетьманською адміністраціями в Білорусі в ставці Олексія Михайловича отримали 2(12) червня, а вже 10(20) червня надійшла відписка мінського воєводи Ф. Арсенєва, де йшлося про те, що до Мінського повіту вступило чимало козаків на чолі з наказним полковником Нечая Филимоном Бутко, який шляхту і селян силоміць записував у козаки. Крім того, воєвода повідомляв, що Нечай відправив козацькі загони за Березину, щоб і там місцеве населення вписували до козацького компуту. Ще через два дні, 12(22) червня, у ставці отримали інформацію про те, що Нечай (всупереч розпорядженню Ждановича) і надалі пишеється полковником білоруським, "приписує собі городи в титул", а також продовжує тримати козацькі залоги в Чаусах, Горах і Горках, Барзшівським війсьви⁴⁷.

Дійсно, по завершенню роботи комісії Ждановича-Сивкова білоруський полковник продовжує діяльність, спрямовану на утвердження козацьких порядків у Білорусі. Так, універсалом від 11(21) червня 1656 р. він сповіщає царську й гетьманську адміністрацію, місцеве населення про призначення ним Якуба Харитоновича до села Жаливля, ймовірно, на уряд отамана городового, "щоб бідним селянам не було кривд". Ще через кілька днів, 14(24) червня, надає сотницький уряд і призначає комендантом козацької залоги місцевого шляхтича Андрія Качановського⁴⁸.

Жорсткий окупаційний режим російських військ у Білорусі, насильницьке переселення місцевих селян і ремісників до Росії*, примусові реквізиції та розорення господарства краю викликали поширення тут антимосковських настроїв, активізацію партизанського руху, спрямованого проти присутності Москви на білоруських землях (російські воєводи називали їх учасників** "шишами", "ворами", "изменниками").

Вже на початку бойових операцій у Білорусі 30 липня 1654 р. Олексій Михайлович законодавче санкціонував обернення захоплених на Литовсько-Білоруському фронті полонених у підданство російським поміщикам (Див.: Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 1. — С. 337). У 1655 р. патріарх Никон писав про намір царя поселити на своїх обезлюднених землях 300 тис. полонених білорусів (Див.: Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. — Мінськ, 1995. — С. 74). Узаконене полювання на людей набрало таких вражаючих масштабів, що, наприклад, лише один воєвода Р. Бабарикін у містечку Білому (на православній Смоленщині) взяв "с посаду... к себе неволею ж семей з двадцать, а поголовно будет с женами и з детьми блиско за двести человек". Вартість захопленого царськими ратниками білоруського селянина чи міщанина коливалася від 3 до 5 крб. (Див.: М а л ь ц е в А. Н. Россия и Белоруссия в середине ХУІІІ в. — М., 1974. — С. 189, 185).

"Прикметне, що в партизанських загонах, які воювали проти російських військ, були як представники шляхти, так і посполиті. Цікаво, що в загоні, який діяв на Мстиславщині (кількістю близько 3 тис. чол.), було 15 шляхтичів. Однак керував ним селянин Яким Потапович (Сагановіч Г. Указ. соч. — С. 77).

Найбільшого поширення партизанський рух набув у північних і східних повітах Білорусі, де вже влітку 1654 р. виникли перші партизанські загони (або загони самооборони)⁴⁹. З подальшим розоренням краю, в умовах поширення голоду та спалаху інфекційних захворювань, рух поширився й на решту білоруських земель. Спочатку участь у придушенні виступів "шишів" разом з царськими ратниками брали і козаки Золотаренка (зокрема, збереглася згадка про знищення ними трьох таборів партизан під Дубровнею)⁵⁰. В умовах загострення українсько-російських відносин у Білорусі спостерігається зближення Нечая та ватажків партизанського руху. Білоруські дослідники відзначають, що територія, контрольована білоруським полковником, у 1656 р. стала базою для найбільш потужного розгортання визвольного руху білоруського населення. Завдяки покровительству українського старшини тут з місцевих селян, міщан, шляхти організовувалися загони, які називали себе сотнями Нечая. Найбільш відомим партизанським ватажком був Денис Мурашко, загін якого діяв у Мінському та Новоградському повітах⁵¹.

Воєнні приготування польської сторони, спроби вірних королю військ прорвати блокаду Старого Бихова й успішна протидія цьому з боку козаків Нечая, у поєднанні з посиленням дипломатичних акцій останнього, спрямованими на зняття напруги в українсько-російських стосунках у даному регіоні, у другій половині літа 1656 р. дещо пом'якшують гостроту протиріч. І в другій половині вересня через посла білоруського полковника сотника Р. Ракушку-Романовського російський цар надіслав Нечая грамоту, в якій, хоч і забороняв надалі записувати селян і міщан у козацький стан, у той же час санкціонував перебування у козацькій службі "старих" козаків з числа місцевого населення. Зрозуміло, що за таких умов царський уряд уже не ставив питання про безумовний вихід полку Нечая з білоруської території. Таким чином, українсько-російські стосунки в Білорусі на деякий час нормалізуватися й білоруський полковник мобілізував усі свої сили на взяття фортеці Старий Бихів, яка вже протягом двох років успішно відбивала наступ як військ наказного гетьмана І. Золотаренка, так і царських воєвод. Після чергового безуспішного штурму й 11-ти тижнів облоги російських військ на чолі з воєводою Хованським⁵², Нечай взяв місто в тісне кільце облоги, надійно перекривав комунікації противника і врешті-решт змусив захисників Старого Бихова капітулювати.

Коли це сталося — точних відомостей не збереглося. Вперше про "бихівську форту" Хмельницький говорить у листі до львівського магистрату від 9(19) березня 1657 р.⁵³ Однак сам тріумфатор — полковник Нечай прибув до Чигирини вже в лютому 1657 р. Важко припустити, що він залишив своє військо до моменту успішного розв'язання кількарічної епопеї навколо Старого Бихова. Більш ймовірно, що місто в той час уже капітулювало, або ж заявило про свій намір зробити це вже найближчим часом. А тому прибуття Нечая до гетьманської резиденції було обумовлене саме потребою обговорення з Хмельницьким форми протекції над Старим Биховом.

Після обговорення з Нечаєм ситуації в Білорусі 15(25) березня Хмельницький підписав універсал, в якому вказувалося: "їж з волі Божое упаметавши се шляхта, месчане и вси обивателі Старого Бихова цале и вірне поддаію се под владзу и протекцію нашу и присягу виконали нам, же нігды юж нікому иншому тоей фортеци не подадут, але по вік при Войску Запорозком оную заховати мають". Заради того гетьман доручив київським купцям і міщанам установити торговельні зв'язки з містом, обіцяючи їм, зі свого боку, "мыт жадных торговых и подачок" з них не брати і гарантуючи захист з боку козацьких залог, розташованих на білоруських та гавнічноукраїнських землях⁵⁴. Цілком

ймовірно, що, згідно з планами уряду Б. Хмельницького, Старий Бихів мав стати важливим економічним форпостом Української держави, який не лише забезпечував би введення білоруських земель в орбіту української торгівлі, а й з'єднував би український ринок із західноєвропейськими ринками.

Напередодні підписання універсалу щодо прийняття Старого Бихова під свою протекцію, Хмельницький 13(23) березня відправив листа до Москви, де повідомляв про військовий успіх Нечая. Прагнучи дещо пом'якшити негативне враження московського керівництва від значного здобутку Війська Запорозького в Білорусі, гетьман наголошував, що жителі міста "присягнули на ім'я в. цар. величності піддалися". Щоправда, тут же містилося уточнення — бихівляни мають залишитися у Війську Запорозькому⁵⁵.

Вишукана дипломатична риторика Хмельницького, природно, була не в змозі відволікти увагу московських політиків від далекойдучих політичних наслідків події. Після того як українські війська захопили Старий Бихів у взаєминах Чигирин з Москвою зав'язувався ще один надзвичайно серйозний вузол, який стане одним з першочергових камнів спотикання у їх стосунках найближчих двох років. Адже протягом усієї війни в Білорусі Олексій Михайлович приділяв надзвичайно пильну увагу боротьбі за Старий Бихів. На здобуття придніпровської твердині він виряджав війська під командою своїх досвідчених воєвод, неодноразово звертався з листами до захисників фортеці із закликом "государские милости к себе поискати и город Старый Быхов... сдать"⁵⁶, або ж переконуючи їх після взяття литовської столиці, що їм "помощи... ниоткуда не чаять, гетманы со всем войском побиты и столица... город Вилна за нами...". Гостроту проблемі надавала й та обставина, що Іван Нечай, окрилений успіхом під Старим Биховом, значно активізував свою діяльність у регіоні. Наступник могольовського воєводи Хованського (цілком можливо, відкликаного з Білорусі за прорахунки при штурмі й облозі Старого Бихова, які призвели до успіху українського війська) Іван Бугурлін повідомляв у ставку Олексія Михайловича про нові прояви самоуправства з боку козацького полковника. Зокрема, воєвода звинувачував українського старшину в тому, що той зганяє царські залоги, ставлячи натомість козацькі; його сотники записують (нерідко навіть силоміць) білоруських селян у козаки, чим завдають немалих збитків місцевій шляхті, що склала присягу російському монархові; намагається на противагу Могильові (який піддався цареві) заснувати козацький Новий Могильов у Лупулові. Крім того, Бугурлін повідомляв, що Нечай вимагав від нього вивести всю залозу з Дашкова, погрожуючи в противному разі громити царських людей і боротися з ними як з ворогуючою стороною.

Ще більшої гостроти білоруській проблемі надає та обставина, що із зими 1657 р. в урядових колах Москви намітилося повернення до значно жорсткішої політики щодо України. Зміну курсу переконливо засвідчив візит до Чигирини стольника В. Кікіна. Так, у наказі, даному стольнику з Посольського приказу 17 лютого 1657 р., висловлювалося здивування щодо незалежної зовнішньої політики гетьманського уряду: "Да ведомо великому государю... учинились, что он, гетман Богдан Хмельницкой, соединился на поляков с Ракоцом, чтоб им над поляками вместе промысел чинить, и на Коруне Полской учинить Ракоца; и великому государю нашему... то в великое подавление, какими мерами такое дело начинается"⁵⁸. Причому, послови наказувалося не лише передати гетьману царське здивування з цього приводу, а й нагадати про взяті на себе раніше зобов'язання — "великому государю, обещали с клятвою служить, и во всем ему... добра хотети"; та пригрозити карою Божою за відступництво — "Да надобе им и от Бога, за неправду от Бога казни

посылаемы бывают" ⁵⁹. Як слушно зауважував М. Грушевський, Москва ще ніколи раніше не брала такого прикрого тону у відносинах до гетьмана, закидаючи йому нелояльність, порушення присяги, страхаючи Божою карою за нещирість у стосунках з царем ⁶⁰.

Зміна політичного курсу уряду Олексія Михайловича щодо України, природно, не могла не відбитися і в ставленні до вирішення білоруської проблеми. До того ж, своєрідним каталізатором її гостроти виступала та обставина, що російський істеблішмент, добиваючись обрання Олексія Михайловича претендентом на польський трон, напередодні проведення вального сейму з цього питання прагнув спертися на підтримку литовської шляхти, а досягти цього, не врегулювавши в Білорусі проблем соціальних відносин, не перекривши селянам шляхи виходу із залежності від державців (тобто не заборонивши покараження місцевого населення), видавалося вкрай проблематично. Тому, відправляючи в Україну чергове представницьке посольство на чолі з боярином Ф. Бутурліним і дяком І. Михайловим (травень 1657 р.), царський уряд приділяє значну увагу вирішенню українсько-російських суперечностей на теренах Білорусі. Під час аудієнції у Хмельницького 13(23) червня 1657 р. Бутурлін скаржився на неправомірні дії Нечая, який виганяє з маєтностей і розорює шляхту, що склала присягу цареві й отримала від нього привілеї; записує до козацького компуту селян, чим руйнує господарство краю; створює новий адміністративний центр Могильовського повіту; наводив цілий ряд прикладів інших зловживань козацького полковника, відомості про які було почерпнуто з донесення моголівського воєводи І. Бутурліна.

Незважаючи на критичний стан здоров'я Богдана Хмельницького, погіршення геополітичної ситуації Української держави та загострення соціальних і політичних протиріч усередині українського суспільства, гетьман та його оточення послідовно захищають українські державні інтереси, рішуче відкидають звинувачення московської сторони щодо нещирості зовнішньополітичного курсу Чигирин. Стосовно врегулювання українсько-російського конфлікту в Білорусі Хмельницький обіцяв Бутурліну відправити до Нечая листи з наказом припинити чинити кривди шляхті, що піддалася під царську руку *. Водночас він вимагав, щоб і царські воєводи та їх ратні люди не чинили ніяких кривд і насильств білоруській шляхті, яка проживала "в городах войска Запорожского", тобто тій її частині, що піддалася під гетьманський протекторат і присуд. Щодо дрібних непорозумінь між царською та гетьманською адміністрацією в Білорусі Богдан обіцяв з часом провести відповідне розслідування й покарати винних. Однак у той же час він висловлював сумнів щодо правдивості звинувачень, висунутих царськими воєводами проти Нечая ⁶².

Як бачимо, червневі переговори у Чигирині не внесли нічого нового у розв'язання білоруської проблеми. Такий стан речей не задовольняв московське керівництво, а тому в оточенні Олексія Михайловича визріває план радикального збройного розв'язання проблеми. З цією метою одночасно з проведенням переговорів з українським гетьманом у Смоленську формується спеціальний військовий підрозділ на чолі з воєводою С. Змієвим і піддячим К. Мініним, перед яким стояло завдання витіснити козацькі залоги із Смоленського, Добровенського, Оршанського та Могильовського повітів. До кінного загону Змієва смоленський воєвода, князь П. Долгорукий прилучив понад 200 піхотинців. Крім того, Змієву підпорядковувалися 5 рот "нового строю" під командою А. Леслі, Д. Крафферта та Є. Бранцбекова. У червні 1657 р. Зміїв на чолі карального корпусу в кількості 600 чол. вирушив із Смоленська в

^{*}Потреба в письмовій віддачі наказу відпала, оскільки в липні 1657 р. Нечай прибув на зустріч з Хмельницьким до Чигирин (Див.: Мальцев А. Н. Указ. соч. — С. 233).

напрямку Сломіна, Могильова, Колися, Шклова, Мінська, Борисова, змушуючи малочисельні козацькі залоги відступити з цих волостей.

З метою зміцнення російської адміністрації в Білорусі уряд Олексія Михайловича призначив воєводою до Борисова боярина В. Б. Шереметева *. До цього часу в більшості білоруських міст, за винятком Вітебська, Полоцька та Вільно, воєводами були другорядні особи. Призначення впливового царського сановника борисівським воєводою, цілком ймовірно, мало на меті підняти авторитет царської адміністрації та продемонструвати серйозність намірів Москви в даному регіоні. Саме про такі наміри російського уряду свідчили й перші кроки Шереметева на посаді борисівського воєводи. Прибувши до Борисова, він зразу ж розіслав по містах і волостях грамоти, в яких гарантував шляхті повну безпеку від утисків з боку козаків. Одночасно воєвода відправив поручика Л. Томановського до Нечая з вимогами заборонити його сотникам, зокрема Денису Мурашку, вступати в шляхетські маєтності, грабувати й розорювати їх власників і записувати місцевих селян у козацьке товариство. Крім того, Шереметев наполягав на негайному виведенні козацьких залог з Борисівського, Шкловського, Могильовського, Оршанського та Мінського повітів ** "в указанное место, где им указано быть" ⁶³.

Білоруський полковник відмовився виконувати ультиматум воєводи, посилаючись на те, що козацькі залоги розміщені в указаних повітах не для боротьби з російськими ратними людьми, "но для воровання ляховського...", которые крестьян до конца разорили" ⁶⁴. Крім того, старшина запевнив Шереметева, що скарг і чолобитних з приводу зловживань козаків, розміщених на залогах, з боку посадських людей не надходило ⁶⁵.

Відповідь Нечая, цілком природно, не задовольнила царського воєводу, відомого своїми українофобськими заявами ***. У суперечці з козацьким полковником Шереметев висунув новий, надзвичайно "вагомий" аргумент — артилерію. Вже 27 серпня 1657 р. Нечай відправив до Москви листа, в якому скаржився на воєводу, що той "...з арматою на мести и деревни, где казаки свое наместье имеют, кажет наезджати, Казаков имеют и иных в веземе держат, а иных невест девают где, в домах козацких берет..." ⁶⁶. Приклад борисівського воєводи наслідували й інші представники царської адміністрації в Білорусі: силою віднімали у полковника волості, з яких утримувався його полк, козаків виганяли з їх помешкань і "...подданы из их, как из мужиков, требуют, до того чюприны режут, кнутами бьют, грабят...". "...Не могучи далее кривд от воевод... учиненных терпетк...", Нечай звернувся до царя за допомогою ⁶⁷.

Однак, природно, діяльність царської адміністрації в Білорусі не була виявом воєводського самоуправства. Воєводи реалізували задуману в Москві програму боротьби за білоруські землі. Про це переконливо свідчить донесення царю від могильовського воєводи С. Змієва, відправленого в Москву в серпні 1657 р. У ньому воєвода рапортував: "...Казаков выслал из тех мест, из которых, по твоему великого государя указу (виділено нами. — В. Г.) велено выслать и в наказе написано..." ⁶⁸. Переяславський полковник П. Тетеря, який у серпні на чолі посольства

Мальцев висловлював припущення, що Шереметев був призначений не лише воєводою до Борисова, а й главою всієї царської адміністрації на відвойованих у Речі Посполитої білоруських землях (М а л ь ц е в А. Н. Россия и Белорусия в середине XVII века. — М., 1974. — С. 244).

Наявність даної вимоги свідчить, що каральна експедиція С. Змієва не увінчалася цілковитим успіхом - окремі козацькі залоги втрималися, або ж невдовзі були впроваджені знову.

Див.: Я к о в л е в а Т. Г. Начальный этап Руины: социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов ХУЛ века. Дис. канд. ист. наук. — К., 1994. — С. 354—355.

перебував у Москві, повернувшись в Україну, також доповідав старшині про наміри царського уряду вивести козацьку загоду із стратегічно важливого Старого Бихова, розмістивши натомість там царських ратних людей⁶⁹.

Варто наголосити, що наприкінці літа — на початку осені 1657 р. ситуація для посилення позиції Москви на спірних з Україною білоруських землях складалася сприятливою для царського уряду. Смерть гетьмана Б. Хмельницького об'єктивно послабила державну владу в Україні. Умови міжгетьманства, а згодом наявність значної опозиції до новообраного гетьмана Івана Виговського — московське керівництво намагалось використати для посилення залежності Війська Запорозького від царя, досягнення принципових поступок з боку українського керівництва на свою користь, у тому числі й у суперництві за білоруські землі. Вже 31 серпня царський посланець В. Кікін, зондуючи позицію Виговського щодо принципових питань українсько-російських стосунків, завів мову і про полковника І. Нечая, котрий "...царского величества воеводам чинитца непослушен и тамошним людем чинит всякую обиду и налоги, и многих людей его полку казаки грабят и побивают до смерти, а сыску и оборони от него никаких нет"⁷⁰. Виговський, зацікавлений у підтримці з боку Москви у його домаганнях гетьманської бурави, запевнив посланця, що це, моаяв, його попередник, Богдан Хмельницький, покривав Нечая "по свойству", а "...я де ему в том во всем фалговать немало не буду"⁷¹. Демонстративна неприязнь Виговського щодо Нечая, як видно з матеріалів переговорів з Кікіним, крім політичних мотивів, обумовлювалася ще й певними майновими інтересами гетьмана. Справа в тому, що білоруський полковник свідомо, чи по незнанню вступив у маєтності дружини Виговського місцевої шляхтянки О. Стеткевич — "...он же де Нечай маєтности жены моей нынешней пограбил и разорил без остатку"⁷². А новообраний гетьман надзвичайно дражливо ставився до майнових проблем. Зокрема, під час розмови з Кікіним, відкинувши всякий дипломатичний етикет і притаманну йому зовнішню стриманість, рішуче заявив*: "Хотя де царское величество, по своему государству изволенью, те маєтности жены моей и велел раздать ляхом... я де, покаместа буду жив, тех маєтностей жены своей ляхом владеть не дам"⁷³.

Проте, як видно з подальшого розвитку подій, особиста образа Виговського на Нечая не була настільки значною, щоб заступити собою стратегічні інтереси Української держави. Стольник С. Зміїв у середині вересня інформував царський уряд, що Виговський надіслав Нечая листа, в якому містився наказ, "чтоб однокраешно Козаков ни откуда не выводит...", в тому числі і з Лупулова (чого особливо наполегливо домогалася в той час московська сторона), оскільки, як зазначав гетьман, "война настуает..."⁷⁴.

* Різкість даної заяви І. Виговського дала навіть підстави деяким дослідникам стверджувати, що саме непоступливість Москви у справі отримання гетьманом маєтностей Стеткевич у Білорусі стала однією з головних причин його переорієнтації на Варшаву (Див.: Яковлева Т. Г. Указ. соч. — С. 321).

¹ А б е ц е д а р с к и й Л. С. Белоруссия и Россия: Очерки русско-белорусских связей второй половины XVI—XVIII вв. Минск, 1978. — С. 82—98; А б е ц е д а р с к и й Л. С. История Белорусской ССР. — Минск, 1961. — Т. 1.

² Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Твори. — Філадельфія, 1980. — Т. 2. — С. 189.

³ С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 659.

⁴ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1486.

⁵ Т е р л е ц ь к и й О. Козаки на Білій Русі в р. 1654—1656 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1896. — Т. 14. — С. 1—30 (далі — ЗНТШ).

- ⁶ Крип'якевич І. П. "Вольный порт" у Старому Бихові 1657 р. // Науковий збірник за рік 1929 (Записки Історичної секції Всеукраїнської Академії наук). - К., 1929. - Т. 32. - С. 92⁶.
- ⁷ Грушевський М. С. Назв. праця. - С. 1152-1159, 1167-1168, 1222-1225, 1257-1268; та Ін.
- ⁸ Козаченко А. И. Борьба украинского народа за воссоединение с Россией - М., 1954; Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р. — К., 1955.
- ⁹ Тезисы об основных вопросах истории БССР: Материалы для преподавателей, лекторов и докладчиков. — М., 1948. — Ч. 1; Псторыя Беларускай ССР. У 5 т. — Минск, 1972. — Т. 1; Игнатенко А. П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая пол. XVII—XVIII в.). — Минск, 1974.
- ¹⁰ Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. — М., 1974. - С. 132.
- ¹¹ Саганович Г. Невядомая вайна: 1654—1667. — МинскД995. — С. 130—134, 32.
- ¹² Пор.: Мицик Ю. А. (реп.) Саганович Г. Невядомая вайна: 1654—1667. - Минск 1995 // Укр. іст. журн. — 1997. - №. — С. 130—133.
- ¹³ Липинський В. Назв. правд. — С. 181.
- ¹⁴ Яковенко Н. М. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI - першої половини XVII ст. // Книги Київського підкоморського суду (1584—1644). — К., 1991. — С. 13; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 227.
- ¹⁵ Яковенко Н. М. Українська шляхта... — С. 228.
- ¹⁶ Там само. — С. 148.
- ¹⁷ Там само. — С. 228.
- ¹⁸ Акты Южной и Западной России. — Т. 14. — С. 39 (далі — Акты ЮЗР).
- ¹⁹ Липинський В. Назв. праця. — С. 181.
- ²⁰ Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — К.; Львів, 1992. Вип. 2. — С. 78—92.
- ²¹ Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 39; Липинський В. Назв. праця. — С. 189.
- ²² Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 39.
- ²³ Там само. — С. 127—128.
- ²⁴ Там само. — С. 147—149.
- ²⁵ Російський державний архів давніх актів, ф. 79, оп. 2, спр. 2, арк. 44 (далі - РДАДА).
- ²⁶ Акты ЮЗР. — С. 468—470.
- ²⁷ Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов — Минск, 1960. — Т. 2. — С. 135—136.
- ²⁸ Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 380.
- ²⁹ Там само. — С. 335.
- ³⁰ Саганович Г. Указ. соч. — С. 32.
- ³¹ Собрание государственных грамот и договоров. — М., 1822. — Ч. 3. — С. 537; Полное собрание законов Российской империи. — М., 1830. - - Т. 1. — № 164; Про політичні наслідки акції див.: Грушевський М. С. "Велика, Мала і Бша Русь" // Україна. — 1917. Кн. 1—2; Крип'якевич І. П. "Вольный порт"... — С. 95
- ³² Белоруссия в эпоху феодализма... — Т. 2. — С. 134—135.
- ³³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1158.
- ³⁴ Сборник статей и материалов по истории Юго Западной России, изд. комиссией для разбора древних актов. -- К., 1911. Т. 1. -- С. 28. (далі — Сборник статей и материалов...).
- ³⁵ Грушевський М. С. Історія України Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1169
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ С молі В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 216.
- ³⁸ Сборник статей и материалов... — С. 522.
- ³⁹ Грушевський М. С. Історія України Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1201.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Сборник статей и материалов... — С. 540—541.
- ⁴³ Грушевський М. С. Історія України Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1212.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 522—529.
- ⁴⁷ Там само. — С. 522, 528—529, 532—540.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Грушевський М. С. Історія України Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1252.
- ⁵⁰ Там само. — С. 1259.
- ⁵¹ Саганович Г. Указ. соч. — С. 76—77.
- ⁵² Там само. — С. 77.
- ⁵³ Там само
- ⁵⁴ Акты ЮЗР. — Т. 3. - С. 589—590.
- ⁵⁵ Там само. — С. 599; Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 94.
- ⁵⁶ Цит. за: Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 92.
- ⁵⁷ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 599.

- ⁵⁶ Цит. за : Сагановіч Г. Указ. соч. — С. 50.
⁵⁷ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 576—579.
⁵⁸ Синбирский сборник. Родословная роспись рода Кикиных. — М., 1845. — Т. 1.
Ч. 2. — С. 53.
¹ Там само.
⁵⁹ Там само; Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України Руси. — Т. 9. — Ч. 2.
С. 1350.
⁶¹ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 576—578.
² Там само. — С. 577.
" Мальцев А. Н. Указ. соч. — С. 244.
⁶¹ Акты Московского государства. — СПб., 1894. — Т. 2. — С. 581 (далі — АМГ)
⁶⁵ Там само.
⁶⁶ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 17.
⁷ Там само. — С. 16— 17
³⁸ Там само. — С. 15.
⁶⁹ Там само. - С. 34.
⁷⁰ Там само. — Т. 11. - -С 810.
" Там само.
⁷² Там само. — С. 809.
⁷³ Там само. — С. 811.
⁷⁴ Там само. — Т. 4. — С 16

(Далі буде)

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. П. РЕЄНТ (Київ), О. Є. ЛИСЕНКО (Київ)

Видання Інституту історії України НАНУ

Поява нового періодичного видання з історичної тематики завжди є помітною подією. Саме нею стало започаткування у 1988 р. "Історичних зошитів" — оригінальної і, мабуть, єдиної в історіографічній ніші серії праць співробітників Інституту історії України НАНУ з усіх напрямків здійснюваних ними досліджень. Сьогодні є всі підстави вважати, що ідея була вдалою і життєздатною: вчені, студенти і широкий читачський загал дістали можливість швидше знайомитися з останніми здобутками фундаментальної науки, а науковці Інституту — оперативно публікувати свої праці на базі атасного видавничого центру. Завдяки цьому значно скоротився шлях наукової продукції від часу її створення до читача.

"Історичні зошити" стали своєрідним полігоном, на якому випробувалися нові підходи до вивчення минулого нашої країни, ставилися гострі, недостатньо досліджені проблеми, накреслювалися орієнтири наукового пошуку. Звичайно, різні періоди історії України висвітлені на сторінках видання неоднаково, хоча тематика вже виданих праць охоплює широкий спектр питань з часів Давньої Русі до наших днів.

Традиційно значну увагу спеціалістів привертав період існування Київської Русі. Незважаючи на величезну кількість праць, проблеми формування давньоруської державності, зокрема, причини, хронологія, основні етапи й обставини утворення держави у східнослов'янському суспільстві досі залишаються недостатньо вивченими. Тому історики вже протягом двох століть звертаються до джерел, сподіваючись знайти в них відповіді на складні й дискусійні питання.

Так, підсумком багаторічної праці члена-кореспондента НАНУ М. Ф. Котляра щодо підготовки до друку першого наукового видання Галицько-Волинського літопису стала його перша вітчизняна коментована публікація¹, аналогом якої може бути лише видана у 1950 р. Д. С. Лихачовим "Повесть временных лет".

Базуючись на здобутках своїх попередників — М. С. Грушевського, Л. В. Черепніна, В. Т. Пашуто, М. Ф. Котляр зосередив увагу на з'ясуванні структури літопису, характеру його складових частин, джерел і жанрових особливостей, ідейної спрямованості твору. В його дослідженні міститься нова концепція трактування архітекτονіки даної історичної пам'ятки. Суть її полягає в тому, що автор пропонує досліджувати літопис (аж до літописця Володимира Васильовича) як твір, що складається з окремих повістей, об'єднаних між собою та опрацьованих пізнішими редакторами й укладачами. Це, на думку вченого, є своєрідним продовженням притаманної Галицько-Волинській Русі літературної традиції — написання особливих повістей, що є винятковим для давньоруського письменства XI—XIII ст. явищем.

В іншій праці М. Ф. Котляра² розглядаються методологічні засади дослідження історії середньовіччя. Автор наголошує, що формаційний підхід до вивчення подій цього періоду є одним з основних принципів сучасної науки. Виступаючи проти спрощеного, догматичного тлумачення процесів суспільно-економічного поступу людства, вчений не погод-

жується з пануючою й дотепер думкою, нібито державність є іманентною ознакою і продуктом класового суспільства (стосовно слов'ян — суспільства феодального).

На доказ правильності своєї на перший погляд парадоксальної тези М. Ф. Котляр наводить дані про існування держав у докласових суспільствах — аварському VII—VIII ст., хозарському VIII—IX ст., монгольському XIII ст., скандинавському IX—X ст., а також слов'янської держави Само VII ст. на Середньому Дунаї. До речі, подібної точки зору дотримувався і С. В. Юшков, новаторські ідеї якого багато в чому випередили навіть деякі сучасні погляди на соціальну сутність східнослов'янського суспільства VIII—IX ст. Та й Київська Русь IX—X ст. була дофеодальним утворенням, хоча академік Б. Д. Греков свого часу відстоював жорсткий зв'язок між зародженням державності й складанням класового суспільства.

Автор доводить наукову неспроможність тверджень про наявність феодальних відносин у східнослов'янському суспільстві VIII—IX ст., а також точки зору І. Я. Фроянова про те, що воно залишалося родоплемінним і в X—XI ст. Аналіз процесу розкладу родового ладу, переходу від союзів племен до племінних князів дає змогу досліднику дійти висновку, що останні не були додержавною формою об'єднань. При цьому часом виникнення першої східнослов'янської (ще не Давньоруської) держави слід вважати серединою IX ст., хоча дискусії з даного питання не вщухають і сьогодні. За формою ж це була дружинна держава.

В цілому ж ця невелика праця є результатом пошуку таких поглядів на східнослов'янське суспільство дофеодальної та ранньофеодальної доби, які стоять осторонь як від надуманої його модернізації, так і штучної консерватизації.

Нетрадиційно для вітчизняної історіографії формулює основну тезу своєї праці * завідуючий відділом Інституту української археографії, докатор історичних наук О. П. Толочко: "Історичний образ держави, якою вона уявляється сучасникам, є такою ж онтологічною реальністю, як і сама ця держава" (с. 4). Історіософське осмислення вченим понять "держава" і "влада" здійснюється в руслі їх феноменізації як метафоричних, образних виявів того, що не піддається критеріям науковості. Якщо твердження про те, що державу слід розглядати як традицію, результат певного культурного розвитку, не викликає заперечень, то положення про уми людей як "єдине матеріальне вмістилище держави" (с. 8) сприймається принаймні як несподіване. Виникає запитання: чи всі відомі державні інституції перестали мати матеріальну субстанцію, чи, можливо, автор мав на увазі щось інше?

Залучаючи літописні тексти, дослідник доводить, що князівський рід Рюриковичів був колективним носієм державних засад, для якого влада стала іманентною сутністю (с. 10). Саме на цьому ґрунтується погляд на процес так званого "феодального роздроблення" як на результат порушення принципу єдності княжого роду, ослаблення солідарності між окремими його гілками. Невеликі за розміром замітки насичені новаторськими підходами до вирішення ряду питань. Це, зокрема, стосується методологічних прийомів, застосованих для вивчення літописних текстів, апологетики сакрального образу князів та князівської форми правління, викладу антропоморфної концепції держави, розуміння державної атади як християнської євхаристії. Форму Давньоруської держави X—XII ст. О. П. Толочко називає "корпорацією", наголошуючи при цьому на необхідності пам'ятати про безпосередній, етимологічний смисл даного поняття.

Проблемам міжнародних контактів Київської Русі присвячено чимало публікацій вітчизняних учених. Однак у більшості праць висвітлюються двосторонні міждержавні відносини, а не зовнішня політика

східнослов'янської держави як комплексна проблема. Розвідка О. Б. Головка⁴ стала однією з перших спроб осмислення основних напрямків давньоруської дипломатії. "На підставі системного розгляду закономірностей і основних напрямків зовнішньої політики Русі IX—X ст. у контексті з державотворчими процесами, територіальним становленням Русі" дослідник показав "тісну залежність дій східнослов'янської знаті на міжнародній арені від ступеня політичного розвитку давньоруського населення" (с. 23).

Питання етнокультурного розвитку Київської Русі — предмет дослідження В. М. Рички⁵, який відстоює необхідність принципового уточнення й переосмислення поняття "давньоруська народність". Пропонуючи вести мову про "давньоруську етнокультурну спільність", він водночас зауважує, що й ця дефініція повністю не відображає основного змісту етнічних процесів, які відбувалися у Київській Русі, адже в рамках останньої склалися й існували, щоправда розпливчасті, "територіальні субетнічні спільності, етнографічні групи та підгрупи" (с. 3—4).

Дослідник виступає проти ототожнення проблем походження назви "Русь", з одного боку, і формування давньоруської державності, — з іншого. Полемізуючи з ученими, які підтримують положення норманської теорії, автор не схильний переоцінювати роль варязького етнічного компонента в творенні підвалин Давньоруської держави, оскільки навіть у межах військової дружини він не відігравав домінуючої ролі. Основним чинником етногенезу став слов'янський елемент, хоча він і не був винятковим. Давньоруська ранньофеодальна держава, таким чином, формувалася на поліетнічному підґрунті.

На думку автора, "одним з найголовніших етноштегуючих чинників формування і розвитку етнокультурної спільності східного слов'янства" став релігійний фактор. Саме тому розглядається спроба Володимира Святославовича здійснити уніфікацію і об'єднання язичницьких культів, які, однак, не забезпечили згуртування країни, об'єднання різноплеменних союзів гад владою великого князя київського.

Інтеграційну функцію в суспільстві відіграла монотеїстична світова релігія — християнство. При цьому шляхи формування державно-адміністративного поділу та організаційної структури церкви в основному збігалися. Дослідник аргументовано доводить, що утвердження християнства зумовило етноконфесійний спосіб мислення, забезпечувало певну стабільність політичного життя давньоруського феодального суспільства й територіальну цілісність країни.

Досить плідно в царині вітчизняної медієвістики працюють співробітники відділу історії України середніх віків, очолюваного академіком В. А. Смолієм.

13—17 травня 1991 р. у Києві та Дніпропетровську відбулася наукова конференція, присвячена 500-річчю виникнення українського козацтва. В ній взяли участь історики України, Росії, Білорусі, СІЛА, Польщі, Німеччини. На конференції панувала атмосфера наукового плюралізму, зіставлення різних методологічних шкіл, тому результат її роботи можна вважати вагомим внеском у розробку проблематики історії українського козацтва⁶.

Уявлення про тематичний спектр конференції дає навіть перелік назв повідомлень і доповідей науковців інституту: "Давньоруські корені козацтва" (М. Котляр), "Слов'янське населення причорноморських степів XII — першої половини XIII ст." (О. Головка), "Козацтво в структурі українського суспільства (друга половина XV — середина XVII ст.)" (В. Щербак), "Козацтво у Визвольній війні українського народу 1648—1654 рр." (Г. Сергієнко), "Правові відносини та судочинство в Запорізькій Січі" (А. Гурбик), "Польський елемент на Запоріжжі" (А. Конд-

рацький), "Козацька родина другої половини XVII ст." (Т. Чухліб), "Участь запорізьких козаків у міжусобній боротьбі Гіреїв за ханський трон Криму (друга половина XVII ст.)" (В. Панащенко).

16–18 травня 1991 р. в Черкасах відбулися республіканські історичні читання на тему: "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку", які відтоді стали щорічними⁷. Особливу увагу учасники читань зосередили на українське-російських стосунках (В. А. Смолій — "Україна і Росія в другій половині XVII–XVIII ст.: самобутність та інтеграція"), основних етапах і особливостях формування української державності (О. Б. Головка — "Київська Русь і українська середньовічна державність", В. С. Степанков — "Програма державного будівництва гетьмана України Петра Дорошенка", В. Й. Борисенко — "Козацтво другої половини XVII — початку XVIII ст. у системі феодальної державності", А. О. Гурбик — "Запорізька Січ і формування органів суду в Українській державі"), міжнародних стосунках України (Ф. П. Шевченко — "Запорізька Січ у міжнародних зв'язках", В. М. Матях — "Висвітлення на сторінках "Киевской Старины" деяких аспектів відносин України з Росією та Річчю Посполитою в кінці XVI–XVII ст.") та інших питаннях.

У наступні роки відбулися II і III всеукраїнські читання під аналогічною назвою. Крім традиційного кола проблем, вчені висвітлювали різноманітні аспекти народного руху, відомого під назвою Коліївщина (В. А. Смолій — "Коліївщина 1768 р.: малодосліджені сторінки історії", В. М. Ричка — "Цар схизматиків", В. В. Панащенко — "Матеріали про Катіївщину", Ф. П. Шевченко — "Міжнародне значення повстання 1768 р. у Правобережній Україні" та ін.).

На пошану члена-кореспондента НАН України Ф. П. Шевченка у зв'язку з його 80-літтям були видані матеріали четвертих читань⁹. Збірка відображає основні напрямки досліджень, які розробляв відомий український історик, і містить 22 публікації науковців Інституту історії України.

400-річчю від дня народження Б. Хмельницького присвячено матеріали п'ятих читань (15–17 травня 1995 р.)¹⁰. На них дослідники обговорювали різноманітні аспекти Визвольної війни середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького, а також саму постать визначного політика і воєначальника (В. А. Смолій — "Богдан Хмельницький: політичний і соціальний аспекти діяльності", Ю. А. Пінчук — "Про історичну концепцію М. І. Костомарова та його погляди на особу Богдана Хмельницького", І. М. Кулинич — "Богдан Хмельницький та Визвольна війна українського народу у дзеркалі німецької літератури"), а також питання соціально-економічного та політичного розвитку Української держави (В. М. Матях — "Український державотворчий процес XVII–XVIII ст.: до питання історіографічного вивчення проблеми", Т. В. Чухліб — "Джерела політичної історії Правобережної України останньої чверті XVII ст. в архівосховищах Польщі", П. М. Сас — "Політична культура України нового часу (теоретичний аспект)" та ін.).

У 1995 р. побачив світ збірник наукових праць¹¹, виданий на пошану О. М. Апанович — єдиної жінки-історика, удостоєної Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка. В ньому представлено широке коло питань, дослідженню яких ювіляр присвятила все творче життя. Його відкриває нарис М. Ф. Дмитрієнко "Жіночий портрет в історичному інтер'єрі", присвячений життєвому шляху й науковим здобуткам О. М. Апанович.

Основні напрямки соціальної політики Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. аналізуються у статті академіка В. А. Смолія. Автор показує, як тривалий процес нобілітації козацької еліти супроводжувався поступовим згасанням елементів державності. Політика російського уряду щодо козацтва, а також соціальний гніт селянства зумовили зміну статусу мешканців "вільних" військових поселень та їх закріпачення.

Дослідження О. І. Гуржія присвячене проблемі державних кордонів України у XVII–XVIII ст. Розкриваючи мотивацію дій урядів Росії, Польщі й Туреччини, які у своїх політичних розрахунках розігрували "українську карту", він з'ясовує умови, за яких Україна з другої половини XVIII ст. втрачає всі ознаки державності і перестає бути суб'єктом на міжнародній арені.

Цікавою постановкою проблем і своєрідним їх трактуванням відзначаються статті інших авторів збірника — Ф. П. Шевченка ("Представники різних народностей в українському козацькому війську під час Визвольної війни"), Є. П. Степанович ("Літопис як вид історичного джерела"), В. Й. Бузала ("Однострої слобідських козацьких та гусарських полків 1743–1784 рр."), В. В. Томозова ("З генеалогії козацьких родів: Костянтиновичі та Вернадські") та ін.

Того ж 1995 р. з'явився ще один збірник праць, присвячений добі Б. Хмельницького¹². У цьому виданні висвітлюється широке коло питань, пов'язаних з державотворчою діяльністю творця незалежної Української держави середини XVII ст. гетьмана Богдана (Зиновія) Хмельницького. Різні її аспекти (адміністративні, військові тощо) розкриваються на широкому історичному тлі епохи. Оцінки життєвого шляху гетьмана супроводжуються його характеристикою у працях видатних вчених, народній творчості.

Матеріали збірника згруповані за такими розділами: 1. Історія. 2. Історіографія. 3. Джерелознавство. 4. Археографія. 5. Археологія. За словами академіка В. А. Смолія, "Богдан Хмельницький — це історична особа, оцінка якої не може бути однозначною" (с. 23). Тому саме комплексний підхід до вивчення умов, у яких діяв Б. Хмельницький, наслідків його дій дає можливість більш повно відтворити один з найяскравіших і найважливіших періодів вітчизняної історії.

У жовтні 1995 р. відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена 400-річчю від дня народження видатного гетьмана, матеріали якої опубліковані наступного року¹³. Збірник охоплює широке коло питань, пов'язаних із життєвим шляхом Богдана Хмельницького, формуванням його світогляду, політичною, дипломатичною, військовою діяльністю, соціально-економічними заходами, спрямованими на розбудову незалежної Української держави. Значну увагу учасники конференції приділили проблемі функціонування державних інституцій під час Визвольної війни українського народу, висвітленню історичного поступу України у другій половині XVII–XVIII ст. Матеріали цього наукового форуму дають змогу ознайомитися з різними оцінками діяльності визначного українського діяча в документальних джерелах, історіографічній спадщині та художніх творах.

В українській історіографії досить ґрунтовно розроблялися питання соціальної структури українського суспільства в середні віки. Варто згадати лише імена дослідників Я. М. Марковича, С. М. Лазаревського, В. О. Мякотіна, В. О. Барвінського, А. Т. Слюсарського, М. М. Ткаченка. Однак склад слобідського селянства в XVII–XVIII ст. остаточно не був з'ясований. Саме він привернув увагу О. І. Гуржія, книзі¹⁴ якого притаманне прагнення до максимально адекватного відображення складних соціальних процесів, чіткої структуризації основних категорій населення, детермінованого взаємозв'язку з іншими суспільними явищами.

Автор підкреслює, що соціальний вибух після війни 1648–1654 рр. супроводжувався ослабленням особистої та господарської залежності селянства Слобожанщини і Лівобережжя. Натомість з першої половини XVIII ст. ситуація кардинально змінюється в бік посилення експлуатації посполитих, що дослідник пов'язує з новими явищами в економіці й загальноімперською політикою царизму щодо України. На його думку, тенденція до групування двох найчисленніших категорій — державних і

поміщицьких посполитих, характерна для більшості регіонів Росії, супроводжувалася формуванням (в основному за рахунок зубожілих селянських мас) кадрів вільнонайманих робітників і зародженням місцевої буржуазії (с. 92).

Об'єктами іншого дослідження О. І. Гуржія¹⁵ стали історичний розвиток і джерела юридичних норм в Українській козацькій державі другої половини XVII—XVIII ст. Висловлюючи незгоду з концепцією, викладеною в 3-томній "Истории государства и права Украинской ССР" (К., 1987. — Т. 1. — С. 143—144), згідно з якою право в роки Визвольної війни українського народу зазнало лише незначних змін, автор підкреслює, що в цей час помітно змінилися не лише форми місцевої судової практики, а й сама соціальна (кріпосницька за формою) суть права, з'явилися нові його форми. За спостереженнями вченого, війна зумовила поширення звичаєвого права на території тих регіонів України, де було ліквідовано панування польської магнатерії. Але у XVIII ст. звичаєве поле витісняється писаними юридичними нормативами, зокрема російського та польсько-литовського походження, магдебурзького права.

Автор полемізує з А. Й. Пашуком, Н. Ю. Мірзою-Авакянц, В. Місяцем, які недооцінювали вплив магдебургії на правовий статус населення України й звужували сферу його дії. Він доповнює і поглиблює аргументацію таких зарубіжних та вітчизняних істориків, як А. Гальбан, Л. Даргун, В. Вайзер, Д. Дорошенко, А. Яковлів, на користь досить широкого використання магдебурзького права, під яким на українських землях розуміли всі нормативні акти, що "прийшли з Німеччини, а не лише ті, які регулювати міське самоуправління". Необхідність вироблення та кодифікації власного права у Гетьманщині сприяла появі оригінальної пам'ятки української правової думки — "Прав, по которым судится малороссийский народ", що зафіксували тодішню розстановку політичні, сил у державі.

Одним з визначальних моментів юридичного життя України XVIII ст. О. І. Гуржій вважає посилення впливу російського законодавства на правову культуру українців, а в ряді випадків і витіснення російськими законами попередніх юридичних норм.

Історія козацького устрою та державотворчих процесів на Правобережній Україні в останній чверті XVII ст. в публікації Т. В. Чухліба¹⁶ розкривається крізь призму міжнародних відносин країн Східної та Південно-Східної Європи. В праці показана діяльність маловідомих досі козацьких гетьманів Є. Гоголя, С. Куницького, А. Могили, С. Самуся, Гришка, Стеценка та ін. В додатку вміщено оригінальний документ про персональний склад Війська Запорізького наприкінці XVII ст.

Як зазначалося вище, одним з важливих напрямків вітчизняної медієвістики є дослідження соціально-структурних процесів, які відбувалися в XVII—XVIII ст. Грунтовно висвітлюється дана проблематика в монографії В. В. Панашенко¹⁷. Аналізуючи соціогенез політичної верхівки українського суспільства після Визвольної війни 1648—1654 рр., автор доводить, що його соціальну диференціацію доповнювали і поглиблювати істотне розширення прав козацької старшини на землеволодіння, спадковість маєтностей, що фактично перетворювали її на землевласників, а з часом — поміщиків-кріпосників. При цьому козацька старшина втрачала право на самоврядування. "Скасувавши остаточно залишки української державності, її місцеві військові та адміністративно-територіальні органи, царський уряд ліквідував і козацьку старшину як окремий суспільний стан, відкривши шлях для перетворення її на дворянство", — підсумовує автор (с. 95—96).

Розкриваючи хід підпорядкування Київської митрополії московському патріархату і посилення її залежності від світської влади, а також секуляризації церковних і монастирських земель (1786 р.), дослідниця ар-

гументовано обґрунтовує втрату вищим духовенством провідних позицій у суспільно-політичному житті України.

Результатом подальшого наукового пошуку В. В. Панащенко стало написання нею іншої праці, в центрі уваги якої знаходиться специфічно українське адміністративно-територіальне утворення, сформоване на ґрунті полково-сотенного устрою козацького війська. Динаміку зміни кількості полків дослідниця пов'язує з подіями на міжнародній арені та політикою російського самодержавства, які мали доленосне значення для України. Причому дані різних джерел зіставляються й порівнюються, що дає, зрештою, можливість з'ясувати загальну картину.

Характеризуючи порядок обрання і призначення полковників, форми і засоби полкового та сотенного управління, субординаційну систему, повноваження військових чинів, структуру полкових органів влади, автор не обминає увагою й аналіз напрямків російської експансії, спрямованої на розширення прав царських комендантів та воевод на Слобожанщині, всіляке обмеження автономії краю.

Помітним явищем у вивченні історії козацтва став вихід монографії В. О. Щербак "Формування козацького стану в Україні"¹⁹. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від зародження козацтва до Визвольної війни, коли відбувалась інтенсивна трансформація козацтва у привілейовану верству в Наддніпрянській Україні й на Поділлі.

Предметом наукового пошуку обрано генезу правових, економічних та духовних основ українського козацтва як соціальної верстви, а також визначення природи, шляхів та етапів формування станових ознак. Розкриваючи історичні передумови та причини виникнення козацтва, автор з'ясовує етимологію терміну "козак" та питання трансформації військових і адміністративних термінів, назв речей господарського та побутового вжитку.

Цікаві дані наведені в параграфах, присвячених джерелам формування козацтва. Мотивуючи закономірність виникнення Запорізької Січі як форпосту боротьби проти турецько-татарської агресії та центру визвольного руху в Україні, дослідник зазначає, що ці обставини справляли безпосередній вплив на формування демократичних засад військово-політичного устрою січовиків -- "коша" (с. 43).

У процесі формування козацького права В. О. Щербак виділяє не лише звичаєві, традиційні складники, але й елементи іноземного походження — литовські та польські нормативи. Одним з факторів, що сприяв виробленню правових основ функціонування козацької верстви, автор вважає залучення козаків на державну службу.

Уявлення про майновий стан козацтва дає матеріал про становлення козацького землеволодіння в ході трудової колонізації південного прикордоння. Вчений доходить висновку, що "генеза та формування станових ознак українського козацтва відбувалися майже два століття" (с. 80).

Аналіз етнічного складу запорожців і реєстровців, здійснений у книзі, дав змогу В. О. Щербаку ґрунтовніше висвітлити закономірності й особливості становлення козацької верстви, початок якого пов'язується з фіксацією прав і привілеїв козацтва у постановях уряду Речі Посполитої в 70-х роках XVI ст. З Визвольною війною асоціюються кардинальні структурні зміни в українському суспільстві, зокрема, формування окремого соціального прошарку — козацької старшини, до якої фактично перейшла провідна роль в економічній, соціальній та політичній сферах державного життя.

Серед чинників формування станової та національної свідомості козацтва В. О. Щербак виділяє релігійний, що за умов міжконфесійної ситуації, яка осталася в той час, є цілком виправданим. Саме козацтво було тією силою, що протидіяла національно-релігійному гніту з боку Польщі. А в 20—30-х роках XVII ст., за словами дослідника, козацько-

селянські повстання знаменували початок нового етапу в Історії національно-визвольного руху в Україні. "Ставши на чолі національно-визвольного руху, — підсумовує він, — козацтво репрезентувало поступ політичного мислення в історичній еволюції українського народу, у відродженні власної державності" (с. 143).

В центрі уваги медієвістів були українсько-російські взаємини, свідченням чого є ряд праць з цього питання. У 1995 р. були опубліковані матеріали науково-теоретичного семінару "Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків". У статті академіка В. А. Смолія, вміщеній у збірнику, констатується, що за останні роки не вдалося істотно наблизитися до подолання усталеної в історіографії підміни основного змісту визвольної боротьби як засобу створення власної незалежної держави "вкрай спрощеною тезою про так зване "віковічне прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським народом" (с. 3).

Оцінюючи наслідки підписання договору, автор погоджується з твердженням Д. Донцова про те, що "Україна ні в якому разі не об'єднувалася з Москвою в одну державу. Продовжували існувати обидві держави, але у межах своєрідної конфедерації, хоча за правовою формою цей акт більше нагадував встановлення не конфедеративних зв'язків, а номінального васалітету чи протекторату. Значення договору полягало в тому, що він зафіксував правові аспекти відокремлення України від Польщі і пожиттєву владу в Україні гетьмана як її єдиного і повноправного володаря. У договорі юридично визнано Існування Української козацької держави та її суспільно-політичного устрою, він давав можливість у союзі з Росією розгромити Річ Посполиту, включити до складу держави західний регіон і покінчити з агресивними зазіханнями Кримського ханства".

Нарешті, на думку вченого, не можна ігнорувати той факт, що у свідомості патріотично настроєної української еліти другої половини XVII—XVIII ст. цей договір виступав "найсильнішим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенності України" (с. 4—5).

Аналізуючи здобутки і недоліки вітчизняної історіографії у вивченні даної проблематики, В. М. Матях у своїй статті пише: "В акті "возз'єднання України з Росією" радянські дослідники вбачати "торжество історичної справедливості", не тільки "могутній поштовх для її політичного, економічного та культурного розвитку", а й створення "сприятливих умов для розвитку української народності" (с. 57). І лише на початку 90-х років спостерігається рішучий поворот у дослідженні українсько-російських стосунків XVII—XVIII ст. Він зумовлений такими факторами, як відродження української медієвістичної школи, нова концепція Визвольної війни²⁰, активна розробка ряду напрямків історії української державності того часу²¹.

Вказаній проблемі присвячені ще два видання "Історичних зошитів". Автор першого, В. М. Горобець²², дотримується позиції тих дослідників, що оцінюють Переяславсько-Московський договір як такий, що узаконював між цими державами взаємини номінального васалітету. В праці інтерпретується вплив шведського, польського, татарського факторів на українсько-російські стосунки, а також наслідки дипломатичних ініціатив Б. Хмельницького, спрямованих на пошук варіантів нової системи міждержавних відносин у Східній Європі, оцінюються поворотні пункти у зносинах України з Росією (Віленські переговори 1656 р., смерть Б. Хмельницького, збройний конфлікт 1658 р., реформа устрою гетьманату, здійснена Петром І).

Розглядаючи основні етапи та еволюцію російської політики, дослідник доходить висновку, що "жорсткий політичний курс корони Романових щодо України, який проводився в період соціально-політичних

суперечностей в українському суспільстві, суперечив державотворчим планам її керівництва та став своєрідним катализатором конфліктів у Війську Запорізькому, зрештою, став однією з важливих передумов руїни" (с. 19–20).

Політика ж Петра I в українському питанні на початку XVIII ст. оцінюється автором як певний перехідний етап від старих "московських" підходів до "імперських" тенденцій, що переконливо свідчило про наближення якісно нового етапу в українсько-російських відносинах (с. 51).

Свіжим, нетривіальним підходом до вивчення даної проблеми відзначається праця молодого дослідника О. К. Струкевича²³. На підставі оригінальних архівних документів автор показує, що самодержавство здійснювало "обрусіння" української політико-адміністративної системи шляхом поступового завуальованого обмеження української автономії, насамперед, компетенції її верховного репрезентанта — гетьмана.

Узагальнення й висновки, вміщені в книзі, переконують читачів у тому, що успіх цих заходів не в останню чергу зумовлювала позиція впливової групи генеральних старшин, схильних обміняти автономію на захист царицею їх вузькостанових нобілітаційних прагнень та інтересів. Саме це, на думку О. К. Струкевича, стало одним з вирішальних факторів, які дали змогу російському самодержавству перетворити центральні установи Гетьманату на знаряддя асиміляційної політики і, зрештою, ліквідувати українську державність. Заслуговує на увагу також спроба дослідника реконструювати післягетьманську форму управління в Україні, спрямовану на знищення особливостей її суспільно-політичного життя.

Важливим джерелом для вивчення періоду гетьманування І. Мазепи стала збірка документів, упорядкована В. В. Станіславським²⁴. Видання містить 85 вперше введених до наукового обігу листів Івана Мазепи, які охоплюють широке коло питань, пов'язаних з політичним, економічним та культурним життям України наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Цінність публікації зростає з огляду на те, що величезна кількість безцінного архівного матеріалу була знищена під час руйнування російськими військами під командуванням О. Меншикова гетьманської столиці Батурина і в ході розорення Запорізької Січі підрозділами П. Яковлева та після Полтавської битви.

Зібрані документи — це завірені копії листування І. Мазепи з такими видатними діячами Росії, як Петро I. Софія Олексіївна, В. В. Голіцин, С. П. Неплюєв, Ф. О. Головін та ін., які зберігаються в Інституті рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського.

Усвідомлення необхідності осмислення досягнень і прорахунків вітчизняної науки в минулому, пошук методологічних принципів на сучасному етапі її розвитку зумовили появу низки історіографічних праць.

Стан медієвістичних досліджень в Україні з 60-х років XIX ст. до 1917 р. розглянуто в публікації В. М. Матях²⁵. В брошурі подається об'єктивна оцінка кризових явищ і успіхів української медієвістики, репрезентованої цілим сузір'ям імен, зокрема таких, як Д. І. Багалій, В. О. Барвинський, О. Я. Єфименко, О. І. Левицький, О. М. Лазаревський, І. В. Лучицький, В. О. Мякотін, М. В. Довнар-Запольський, М. С. Грушевський, М. Д. Дашкевич, В. Б. Антонович, О. Ф. Кістяківський. Поряд з розробкою української середньовічної проблематики в наукових центрах того часу, як відомо, проводилася плідна пошукова робота з питань російської історії, що знайшла відображення у працях М. Ф. Владимирського-Буданова, Д. І. Багатія, Є. Д. Сташевського, В. І. Веретенникова, А. В. Флоровського, П. П. Смирнова.

Автор підкреслює, що у другій половині XIX ст. в результаті інтенсивного розвитку історичних знань відбулося станскієння української історіографії як спеціальної галузі науки. Разом з тим до-

слідниця погоджується з висновком Д. Дорошенка про те, що деяке відставання історіографії від темпів розвитку інших галузей історичної науки було пов'язане з відсутністю умов для становлення останньої як національної внаслідок її залежності від офіційних польських та російських наукових інституцій.

Характеризуючи українську медієвістику в контексті західноєвропейського розвитку історичних знань, В. М. Матях виявляє прояви його закономірностей на вітчизняному ґрунті. При цьому вона не погоджується з висновком М. С. Грушевського про те, що медієвістика в Україні пореформеного періоду розвивалася (подібно до французької) переважно завдяки зусиллям дилетантів-аматорів, вважаючи, що кадри української історичної школи відповідати високому європейському рівню.

Розширюючи хронологічні рамки дослідження до 30-х років, автор показує наслідки тиску на історичну науку з боку тоталітарної системи. Десятиліття панування тоталітаризму, який душив українську наукову думку, спричинили до того, що кілька поколінь наших співвітчизників практично нічого не знали про тих, хто закладав підвалини української історичної школи. Вчені інституту нині повертають із забуття спадщину кращих представників вітчизняної історіографії.

Спільними зусиллями колективу авторів у 1995 р. створено синтетичне видання²⁶, в якому наукові нариси і розвідки доповнюються документальними матеріалами. Огляд життя і творчості таких самобутніх постатей, як С. В. Величко, Я. М. Маркович, М. А. Маркевич, М. І. Костомаров, М. І. Яворський, супроводжується публікацією їх оригінальних, раритетних для сучасного читача праць. Зокрема, у дослідженні Н. О. Герасименко здійснена спроба критичного осмислення методологічних підходів С. В. Величка, особливості його принципів підбору та використання документів. Аргументуючи ступінь достовірності джерел, які використовував С. В. Величко (канцелярист Генеральної військової канцелярії, який на початку XVIII ст. написав "Сказаніє о войне козацкой с поляками" та "Летопись событий в Юго-Западной России в ХУП веке"), вчений зіставляє документальні свідчення й дані різних авторів.

Н. О. Герасименко висловлює власну точку зору на ряд дискусійних питань, зокрема, на час, місце й обставини вручення Б. Хмельницькому військових клейнодів, кількість козаків, які брали участь в поході проти поляків поблизу Кодака, уточнює дати боїв під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, а також число козацьких полків за Богдана Хмельницького.

В розвідці Ю. А. Пінчука "М. І. Костомаров і його історіографічна концепція" йдеться про яскраву особистість обдарованого вченого, основною рисою світогляду якого було демократичне розуміння історії, активний спротив автократизму. За словами М. Грушевського, М. Костомаров став "одним з предтеч великої східноєвропейської революції". Стрижнем його концепції історії України є думка про те, що московська династична схема розвитку східного слов'янства суперечить сутності історичного процесу в Україні.

В нарисі В. О. Нерода висвітлюється життєвий і творчий шлях істориків Я. М. Марковича і М. А. Маркевича, з'ясовується їх внесок у скарбницю української науки, вплив їх спадщини на розвиток вітчизняної історіографії, зокрема на творчість М. І. Костомарова, М. С. Грушевського та ін.

Життю і діяльності М. І. Яворського присвячена розвідка А. В. Санцевича. Оригінальна джерельна база дала змогу автору розкрити маловідомі раніше обставини формування поглядів академіка, його громадянської позиції, показати цювання видатного вченого більшовицькими спецслужбами й колегами.

В іншій праці²⁷ А. В. Санцевич полемізує з Г. В. Касьяновим²⁸ з приводу застосування щодо М. Яворського дефініції "еклектик". Автор з'ясовує основні риси концепції історії України М. Яворського, її новаторський характер. Заперечуючи науковцям, які вважали академіка еклектиком, дослідник доводить, що "шляхом розширення проблематики та часового діапазону курсів історії України за рахунок конче необхідних, важливих компонентів він прагнув уникнути обмеженості й тенденційності "більшовицької схеми" (с. 46).

Ще одна праця А. В. Санцевича²⁹ містить матеріал про життя і наукову діяльність відомого українського історика М. Є. Слабченка.

Аналізу історіографічної спадщини І. Лисяка-Рудницького присвячений огляд І. С. Хміля³⁰. В ньому стисло висвітлені погляди цього неординарного мислителя на геополітичне місце України, питання про "історичність" української нації, періодизацію історії України, субггидрядність різних аспектів історичного процесу, регіональні різновиди в розвитку нашої держави, генезис вітчизняної суспільної думки і політичної ідеології в ХІХ—ХХ ст. тощо.

У грудні 1996 р. в Глухові відбулася Всеукраїнська науково-освітня конференція "Історіографічна спадщина науки історії України (Погляд з кінця ХХ ст.)", матеріали якої вийшли окремим виданням. Вони присвячені 300-річчю від дня народження Я. Марковича, 130-річчю від дня народження М. Грушевського та 60-річчю Інституту історії України НАНУ.

Як серед фахівців, так і серед широкого читацького загалу користуються популярністю життєписи людей науки. До останніх публікацій з цього циклу належить видання, присвячене науковій та громадській діяльності відомого українського історика, ветерана війни і праці Г. Я. Сергієнка --доктора історичних наук, професора, лауреата Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка, автора понад 270 наукових праць³¹.

Неослабну увагу вітчизняних істориків привертає непересічна постать мислителя, науковця, політичного діяча В. Липинського. Введення до наукового обігу нових документів дає можливість не лише глибше пізнати особу В. Липинського, але й отримати панорамне уявлення про епоху, в якій він творив. 88 невідомих досі листів видатного українського діяча до Р. Митика, І. Кревецького, Д. Дорошенка, О. Назарука, С. Шелухіна, зібрані й упорядковані Т. С. Осташко та Ю. І. Терещенком, — вагоме тому підтвердження. Ці яскраві документи, виявлені в архівосховищах Києва і Львова, за словами упорядників, "додають чимало нового до наших уявлень про В. Липинського як дипломата під час його перебування на посаді посла Української держави у Відні, його активну політичну та літературну діяльність як лідера та ідеолога Українського союзу хліборобів-державників" (с. 3). Додамо, що опубліковані листи яскравіше характеризують його респондентів, а інколи показують їх у нових ракурсах.

В історії українського державотворення існує чимало недостатньо вивчених епізодів, "білих плям". Однією з них донедавна була така важлива сторінка російсько-українських взаємин, як переговорний процес між гетьманським урядом і Радянською Росією у 1918 р. Якщо не брати до уваги пронизаних ідеологічними штампами видань радянської доби й альтернативних за змістом праць безпосередніх учасників тш подій, вони ще Ґрунтовно не вивчалися науковцями.

Виняток становить дослідження О. І. Лупандіна³², в якому на базі нових документів відтворено хід переговорів, умови, в яких вони проходилися, їх реальні результати. Актуальність цієї публікації зумовлюється цілком виправданими історичними асоціаціями з сучасним станом українсько-російських стосунків і допомагає моделювати майбутні можливі варіанти розвитку подій з урахуванням певних традицій та

особливостей. Прикладного, практичного значення при цьому набуває виважене осмислення проблем кордонів, подіту спільних боргів та майна, фінансово-торговельних питань тощо.

Низьку ефективність переговорів та їх припинення автор пов'язує з позицією російської делегації, що відображала ставлення більшовиків до Брестського миру як до вимушеного, тимчасового акту та до України, що виступала в той час вже суб'єктом міжнародного права.

Зміна дипломатичної тактики й стратегії уряду РСФРР, яка настала з анулюванням Брестського миру, знаменувала початок нового етапу в українсько-російських взаєминах. Дослідник на переконливих фактах доводить наявність протиборства сторін та вказує не лише на антиукраїнські дії більшовицької Росії, але й на антирадянські, антибільшовицькі заходи гетьманату, що, зрештою, закінчилися воєнними діями. Такий сценарій розвитку подій автор пов'язує, окрім інших факторів, з відсутністю єдності українських політичних сил, "непевністю і хиткістю української дипломатії, яка не мала конкретних і реальних засобів підтримати власні державницькі домагання" (с. 36).

Інша сторінка українсько-російських контактів у часи визвольних змагань розкрита в публікації О. П. Реєнта і Р. Г. Симоненка³³, у якій вміщені документи, що розповідають про переговори Надзвичайної Дипломатичної місії Української Народної Республіки з представниками уряду РСФРР і ЦК РКП(б) взимку 1919 р.

Не вдаючись до полеміки з критиками зовнішньополітичної діяльності уряду УНР, дослідники наполягають на тому, що його "прагнення пригасити відчайдушну громадянську війну й досягти миру як у зовнішніх зносинах, так і всередині країни заслуговує, в крайньому разі, на розуміння. Хоч яким короткотривалим не був би цей епізод жорстокої епохи, провідні його ідеї та устремління заслуговують на повагу" (с. 24).

Ще одній маловідомій події періоду визвольних змагань — роботі Українського національного конгресу — присвячена праця І. В. Хміля³⁴. За словами В. Винниченка, саме цей форум став "першим кроком відродження нації по шляху державності", передавши всю повноту влади Центральній Раді. Автор показує роль М. Грушевського у підготовці й проведенні конгресу, перипетії боротьби навколо ідеї автономії України та її федеративного зв'язку з Російською державою, спротив цій позиції з боку політичної реакції.

В праці аналізуються виступи делегатів та документи, прийняті конгресом, хід дискусій на ньому та процедури обрання депутатів до Центральної Ради, наводиться їх поіменний список. Дослідник акцентує особливу увагу на революціонізуючому впливі постанов та рішень Українського національного конгресу на розвиток визвольних змагань.

Підсумком багаторічного наукового пошуку стала монографія А. П. Гриценко "Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Кінець 1917—1920 рр.", видана трьома випусками "Історичних зошитів". Побудоване на використанні широкого кола джерел, що вперше вводяться до наукового обігу, зіставленні різних, часто полярних, поглядів на тогочасні події, дослідження, разом з тим, залишає читачеві можливість розмірковувати над цитованими документами і робити власні висновки. У першій частині монографії йдеться "про події з часу проголошення у листопаді 1917 р. III Універсалу Української Центральної Ради й утворення Української Народної Республіки (УНР) до перших двох місяців 1919 р., коли почала розгортатися діяльність Директорії та уряду УНР"³⁵.

Поглиблення суперечностей в українському національному таборі, викликане змінами співвідношення політичних сил в Україні, на думку дослідниці, було спричинене серйозними розбіжностями у Центральній Раді та її Генеральному Секретаріаті, різним ставленням до Радянської Росії та визначенням позицій делегації УНР на переговорах у Бресті.

Прихід австро-німецьких військ, за підтримки яких діяв режим гетьмана Скоропадського, посилив процес глибокого внутрішнього розмежування в усіх політичних партіях, насамперед національних.

Характеристика політичної ситуації за гетьманату дає змогу зрозуміти її плюралістичну природу, адже тоді існувала як нелегальна (більшовики та ліве крило української революційної демократії), так і легальна (УСДРП, УПСР, УПСФ, УПСС) опозиція. Цю картину об'єктивно доповнюють дані про діяльність в Україні різних російських політичних організацій.

Аналіз істотних змін у співвідношенні політичних сил восени 1918 р., які значною мірою були пов'язані з поразкою Центральних держав та переорієнтацією буржуазно-поміщицьких кіл на Антанту, а також суперечностей в Українському Національному Союзі (УНС), його взаємин з Директорією дав можливість автору дійти слушного висновку про те, що саме "через загострення політичної боротьби між різними течіями українського національного руху і значною мірою через особисті амбіції ряду його провідних діячів" не зміг використати "реальну можливість підвести міцні підвалини під відроджену українську державність" Трудовий Конгрес, який розпочав роботу 23 січня 1919 р. в Києві (с. 77).

Не змінили ситуацію і події 1919 р., про що свідчать матеріали другої частини монографії³⁶. Ні Директорія, ні радянський уряд не змогли одноосібно оволодіти ситуацією, і весь рік пройшов під знаком їх протиборства. Додаткової гостроти цій ситуації надала наявність ще одного політичного чинника, який змушував рахуватися з собою, — "білої гвардії" Денікіна. Сприятлива нагода для порозуміння між українським урядом та більшовиками була втрачена внаслідок жорсткої позиції останніх.

За таких умов більшовики виявили значно більшу здатність досягти поставленої мети і волю до перемоги їй, зрештою, нав'язали свої рішення політичним силам, що відстоювали радянську систему. Українські ж національні сили стали жертвою політичного розбрату, "отаманщини", невизначеності й нерішучості. Навіть багнети Добровольчої армії не допомогли втримати свої позиції третьому табору — апологетам ідеї "єдиної і неподільної" Росії.

В третій, останній частині праці³⁷ А. П. Гриценко розглядає напружені політичні колізії в таборах, що протистояли один одному протягом 1920 р. Так, прихильники радянського устрою, репрезентовані КП(б)У, УКП (боротьбистів), УСДРП (незалежників — лівих), УПІСР (борьбистів), пропонували різні підходи до вирішення політичних і соціальних питань, однак перед загрозою білогвардійщини та завдяки вдалим маневрам більшовиків ліві сили зуміли зблизити свої позиції. Як свідчать матеріали ВУЦВК Рад УСРР, обраного IV Всеукраїнським з'їздом Рад, вперше введені до наукового обігу, це стало платформою консолідації радянських сил.

Стосовно українського національного табору дослідниця доходить висновку, що, "зорієнтувавшись у пошуках "союзників" переважно на зовнішні сили, насамперед на непопулярну в масах Річ Посполиту, Антанту і навіть на "єдинонеділимців" П. Врангеля", через свою велику схильність до надто сумнівних компромісів вони "програли битву за маси, повністю втратили контроль над будь-якою територією України і з кінця 1920 р. опинилися в еміграції, де й продовжували боротьбу" (с. 4—5). Нездатність adeptів української ідеї пожертвувати власними амбіціями в ім'я загальної справи, дріб'язкові чвари і незгоди завдали непоправної шкоди справі національного відродження. Про це недвозначно свідчать як спогади учасників тих подій, так і оцінки тогочасних істориків — М. Шаповала, І. Мазепи, М. Забаревського, В. Липинського.

Невід'ємною ланкою у ланцюгу подій (поряд з Національним конгресом, військовим та селянським з'їздами), що передували остаточному оформленню Центральної Ради як всеукраїнського парламенту, став I Всеукраїнський робітничий з'їзд (11–14 (24–27) липня 1917 р.). Хроніка його роботи подана в розвідці А. П. Гриценко³⁸, що вийшла в "Історичних зошитах" 1992 р.

Не нав'язуючи власних політичних оцінок та ідеологічних штампів, автор знайомить читача із звітами про роботу цього форуму, доповнюючи їх характеристикою, даною сучасниками тих подій — П. Христюком, Д. Дорошенком, В. Винниченком, діячами більшовицької партії.

Заклучна частина публікації — документи, вироблені з'їздом: резолюції про сучасний момент, у продовольчій справі, у справі робітничої політики, робітничих організацій, української освіти, Декларації Всеукраїнської Ради робітничих депутатів.

Висвітленню питань освіти, культури, науки в періодичній пресі гетьманської держави 1918 р. присвячена праця Г. А. Рудого³⁹. Автор відтворює засоби і форми вирішення питань духовного життя країни в один з найбільш драматичних етапів її існування. Водночас дана розвідка є першою в українській історіографії спробою оцінити офіційну пресу Української Держави 1918 р. як історичне джерело. Науковець висвітлює основні принципи класифікації газетних матеріалів, розглядає проблематику періодики, використовуючи сучасні джерелознавчі методи, характеризує надруковані статті.

Низку праць з історії українського суспільства революційної доби одного з авторів даної статті, О. П. Реєнта, поповнили публікації в "Історичних зошитах". На відміну від попередніх у його дослідженні з історії пролетаріату в часи Центральної Ради *° становище робітничих верств розглядається крізь призму національного питання. З цією метою здійснено реконструкцію соціально-економічних, політичних і національно-культурних обставин, за яких формувався та усвідомлював себе як клас пролетаріат України.

Документально підтверджена теза про те, що національний склад робітництва України сформувався в результаті взаємодії ряду об'єктивних і суб'єктивних факторів: економічних явищ, з одного боку, і русифікаторської політики царизму, — з іншого. Національна неоднорідність пролетаріату зумовлювала його політичну диференціацію, неодномірне ставлення різних його загонів до Центральної Ради.

Несприйняття українського відродження зросійщеними робітничими верствами індустріальних центрів викликато відповідну реакцію з боку режиму, який не довіряв міським робітничим масам. Ця драматична колізія стала однією з причин невдалих заходів Центральної Ради, наблизилася її зникнення з політичної арени. У стосунках Центральної Ради з робітничим класом знайшли відображення сильні та слабкі сторони українського національного руху, протиріччя, що існували в його надрах, неготовність створених ним владних інституцій вирішувати нагальні суспільні завдання.

У розвідці, що з'явилася наступного року⁴¹, обстоюється необхідність застосування нових методологічних засад у ході вивчення революційно-визвольних процесів 1917–1920 рр., суть яких полягає, зокрема, в тому, щоб розглядати їх в контексті цивілізаційної самотності регіону, духовно-цілісних (в основному християнсько-православних) настанов. Виходячи з цього, у праці революція трактується як результат взаємодії різномірних кризових явищ, що охопили Російську імперію на початку XX ст., а більшовизм — як цілком іманентна ідеологія певних суспільних верств, покликана до життя цими явищами та потребами самоорганізації суспільства. На Україні більшовизм, сповідуваний в основному частиною зрусифікованого пролетаріату, наштовхувався на жорстке

протистояння з боку національно-демократичного табору. Однак незрілість політичних форм, у яких дістала втілення "українська ідея", реальне співвідношення сил запрограмували перемогу більшовизму, відсунули на багато десятиліть створення самостійної української держави.

(Далі буде)

¹ Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис XVIII ст. — К., 1993. — 167 с.

² Котляр М. Ф. Утворення Давньоруської держави. — К., 1993. — 43 с.

³ Толчко О. П. Русь: держава і образ держави. — К., 1994. — 37 с.

⁴ Гояовко О. Б. Русь у міжнародному житті Європи IX—X ст. — К., 1994. — 29 с.

⁵ Ричка В. М. Київська Русь: проблеми етнокультурного розвитку (конфесійний аспект) — К., 1994. — 34 с.

* Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500 річчю українського козацтва (Київ—Дніпропетровськ, 13—17 травня 1992 р.): У 3 вил. / Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 1993. — Вил. 1. — 163 с.; Вил. 2. — 171 с.; Вил. 3. — 175 с.

⁷ Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали республіканських Історичних читань. — Київ; Черкаси, 1991. — 158 с.

⁸ Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Других республіканських історичних читань. — Київ; Черкаси, 1992. — 211 с.; Українська козацька держава... Матеріали Третіх Всеукраїнських Історичних читань. — Київ; Черкаси, 1993. — 211 с.

⁹ Українська козацька держава... Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. — Київ; Черкаси, 1994. — 198 с.

¹⁰ Українська козацька держава... Матеріали П'ятих Всеукраїнських Історичних читань. — Київ; Черкаси, 1995. — 220 с.

¹¹ Історія українського середньовіччя: козацька доба. Збірник наукових праць: У 2 ч. / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. — К., 1995. — Ч. 1. — 162 с.; Ч. 2. — 134 с.

¹² Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): 36 наук. праць / Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 1995. — 286 с.

¹³ Богдан Хмельницький і його доба: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження великого гетьмана. 24—25 жовтня 1995 р. / Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 1992. — 272 с.

¹⁴ Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства-Лівобережної та Отобдської України (друга половина XVII—XVIII ст.). — К., 1994. — 107 с.

¹⁵ Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVI—XVIII ст.). — К., 1994. — 48 с.

¹⁶ Чухліб Т. В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996. — 90 с.

¹⁷ Панащенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVI—XVIII ст.). — К., 1995. — 211 с.

¹⁸ Панащенко В. В. Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII ст.). — К., 1997. — 75 с.

¹⁹ Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV—середина XVIII ст.). — К., 1997. — 180 с.

²⁰ Смолій В. А., Степанков В. С. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — 41 с.

²¹ Гуржій О. І., Смолій В. А. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. — 1990. — №10; Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: Проблема державотворення. — К., 1993. — 71 с.; Степанков В. С. Українська козацька республіка в середині XVII ст.: особливості політичного устрою та соціальне економічних відносин. Хмельницький, 1990; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — К., 1995. — 621 с.

²² Горобець В. М. Від союзу до Інкорпорації: українське російське відношення другої половини XVII—першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — 68 с.

²³ Струкевич О. К. Україна Гетьманщина та Російська імперія протягом 50—80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). — К., 1996. — 100 с.

²⁴ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи / Упорядник та автор передмови В. В. Станіславський. — К., 1996. — 193 с.

²⁵ Матях В. М. Медієвістика в Україні другої половини XIX — початку XX століття: криза чи прогрес. — К., 1996. — 56 с.

²⁶ Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич,

Костомаров, Яворський. — К., 1995. — 190 с.

²⁷ Санцевич А. В. М. І. Яворський: Нарис життя та творчості. — К., 1995. — 61 с.

²⁸ Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн. — 1990. — №8. — С. 75—86.

²⁹ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Спабченко. — К., 1993. — 70 с.

³⁰ Х м і л ь І. С. Деякі проблеми історії України крізь призму бачення І. Лисяка-Рудницького. — К., 1993. — 18 с.

³¹ Григорій Якович Сергієнко: Матеріали до біографії. — К., 1985. — 48 с.

³² Л у п а н д і н О. І. Українсько-російські мирні переговори 1918 р. — К., 1994. — 41 с.

³³ Р е є н т О. П., С и м о н е н к о Р. Г. Українсько-російські переговори в Москві (січень—лютий 1919): Документи. — К., 1996. — 85 с.

³⁴ Х м і л ь І. В. На шляху відродження української державності: (Український національний конгрес-з'їзд 6—8 квітня 1917 р.). — К., 1994. — 62 с.

³⁵ Г р и ц е н к о А. П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. — початок 1919 р.). — К., 1993. — 101 с.

³⁶ Г р и ц е н к о А. П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919. — К., 1997. — 81 с.

³⁷ Г р и ц е н к о А. П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: рік 1920. — К., 1997. — 94 с.

³⁸ Г р и ц е н к о А. П. Українські робітники на шляху творення національної держави: Хроніка роботи I Всеукраїнського робітничого з'їзду (11—14 (24—27) липня 1917 р.). — К., 1992. — 51 с.

³⁹ Р у д и й Г. А. Преса Української держави 1918 р.: питання освіти, науки, культури. — К., 1996. — 178 с.

⁴⁰ Р е є н т О. П. Робітництво України і Центральна Рада. — К., 1993. — 48 с.

⁴¹ Р е є н т О. П. Більшовизм і українська революція: Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. — К., 1994. — 39 с.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Л. І. КАПІТАН (Мукачеве)

З історії "Українського історичного журналу"

У складному процесі переосмислення багатовікової історії українського народу важливу роль відіграють фахові періодичні видання, одне з головних завдань яких полягає в тому, щоб "спільними силами розбудувати українську наукову історіографію"¹.

"Український історичний журнал", який з'явився на хвилі "хрущовської відлиги", пройшов складний шлях. У липні 1997 р. минуло 40 років з часу його заснування. Ці десятиліття в історії українського народу були дуже непростими, наповненими бурхливими подіями загальнополітичного характеру: це і часткова лібералізація, і "брежнєвський застій", і маланчуківщина, і перебудова, і, нарешті, розбудова незалежної держави. Звичайно, "УІЖ" існував не у вакуумі. Всі ці суперечливі процеси так чи інакше впливали на його діяльність і визначили своєрідний "хвилеподібний" розвиток журналу. Політична кон'юнктура, ідеологічний тиск, зміни головних редакторш, колективу редакції не могли не позначатися на проблематиці журналу, науковому рівні та історичній об'єктивності матеріалів, вміщених на його сторінках. Проте в умовах, коли, як відзначив на науково-теоретичному семінарі (1994 р.) директор Інституту історії України НАНУ академік В. А. Смолій, нашій державі потрібна історична наука, яка б постійно генерувала ідеї та концепції щодо різноманітних проблем вітчизняної історії, коли складний процес переоцінки історичного минулого вимагає не лише рішучої відмови від застарілих поглядів, а й дбайливого ставлення до позитивних здобутків історіографічної спадщини², однозначним є висновок про те, що "Український історичний журнал" виступав як чинник прогресивного гатунку на шляху розвитку української історичної науки. Простежимо основні етапи його існування.

Після XX з'їзду КПРС наукова громадськість України вирішила скористатися сприятливою атмосферою політичної лібералізації. Керівництво Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КПУ та Архівного управління МВС УРСР в липні 1956 р. звернулося до сек-

ретаря ЦК КПУ С. В. Червоненка з листом, в якому йшлося про необхідність створення українського історичного журналу, який став би центром наукової думки, координував науково-дослідну діяльність українських радянських істориків, надавав їм дійову допомогу³.

Актуальність видання журналу обумовлювалася потребами історичної науки в Україні, адже загальносоюзний журнал "Вопросы истории" не міг достатньою мірою висвітлювати широке коло питань і проблем, над розв'язанням яких працювали історики республіки. Крім того, в усіх європейських країнах так званої народної демократії вже виходили спеціальні друковані органи істориків. На засіданні Секретаріату ЦК КПУ 1 лютого 1957 р. було прийнято рішення про видання "Українського історичного журналу" періодичністю 6 номерів на рік, обсягом 10 друкованих аркушів, тиражем 10 тис. примірників \ 12 березня того ж року було видано постанову ЦК КПРС "Про видання "УІЖ", а на засіданні Секретаріату ЦК КПУ прийнято рішення, що перший номер має вийти друком у серпні 1957 р. При цьому висувалося завдання "всебічно висвітлювати історію українського народу, його героїчної боротьби за соціальне і національне визволення та створення Української радянської держави, за побудову соціалізму і комунізму..., висвітлювати вирішальну роль народних мас, боротьбу робітничого класу, Комуністичної партії, видатну роль Леніна, всебічну діяльність Комуністичної партії; особливу увагу приділяти висвітленню боротьби партії за єдність рядів, питанням союзу робітничого класу і селянства, дружби українського народу з іншими народами Радянського Союзу, узагальнювати досвід викладання історичних дисциплін, інформувати про роботу наукових установ, з воєвничною партійністю і непримиренністю боротись за чистоту принципів, проти проявів буржуазної ідеології, українського буржуазного націоналізму"³.

Заснований на хвилі творчого піднесення "УІЖ" сприяв поживленню науково-дослідної роботи з питань вітчизняної історії. В різноманітних формах журнал здійснював пропаганду історичних знань: відзначалися ювілейні дати, рецензувалися праці радянських та зарубіжних науковців, публікувалася хроніка наукового життя. З 1960 р. були введені нові рубрики: "Питання краєзнавства", "На допомогу викладачу історії", "Сторінки історіографії"⁶.

Значення журнату полягало і в нагромадженні конкретно-історичних досліджень. Так, на сторінках "УІЖ"у протягом першого десятиліття (1957–1966) з'явилися серйозні публікації, в яких порушувалися питання ролі ремесла, торгівлі, промислів у розвитку продуктивних сил в Україні в XIV – першій половині XVII ст.⁷ Особливо слід відзначити статті, автори яких спробувати оцінити історіографічну спадщину, внесок видатних, але незаслужено забутих істориків⁸.

Проте із самого початку існування журналу його співробітники занепокоєно відзначали негативні тенденції в роботі "УІЖ"у: вивчення переважно радянського періоду, спрощений підхід до висвітлення важливих проблем⁹. Головний редактор Ф. П. Шевченко неодноразово на засіданнях редколегії наголошував, що розвиток історичної науки вимагає підвищення наукового і теоретичного рівня статей, які не повинні бути схожими на огляди¹⁰, і пропонував відмовитися від практики рецензування випадкових матеріалів¹¹.

"Український історичний журнал" був започаткований як орган Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії ЦК КПУ – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, що дозволило вищим партійним органам здійснювати постійний тиск на роботу журналу. Це досить відчутно вплинуло на тематику публікацій.

За період з 1957 по 1966 рр. в "УІЖ"і було надруковано майже 200 статей, в яких висвітлювалася вирішальна роль партії, її діячів у процесі

соціалістичного будівництва в Україні, і лише близько 130, в яких розглядалися проблеми тисячолітньої (IX—XIX ст.) історії українського народу". Серед рецензованих у цей період книг значне місце також займали ті, в яких досліджувалися питання комуністичного будівництва в Україні¹³.

Така тенденція в роботі журналу не видається дивною, адже, як зазначав секретар ЦК КПРС академік Б. М. Пономарьов на Всесоюзній нараді істориків (1962 р.), основне завдання історика — постійно звірятись, наскільки повно його оцінки історичних подій пройняті духом марксизму-ленізму, який буде реальний внесок його праці у справу побудови комунізму¹⁴.

Незважаючи на певну лібералізацію суспільно-політичного життя, будь-яка спроба істориків висвітлити проблеми минулого, а тим більше сучасного з позицій реальної дійсності, зрештою, просто здорового глузду, оголошувалася партапаратом ідейно ворожою. "УЖ", як і багато інших друкованих органів, перебував під особливо пильним контролем цензури і відповідних служб ЦК КПУ, які стежили, щоб на його сторінках не з'являлися небажані ідеї та імена.

На засіданні редколегії журналу (липень 1959 р.) відповідальний секретар Г. М. Шевчук прямо говорив, що вищі партійні органи настійно рекомендували "брати рішучий курс на історію радянського періоду"¹⁶.

Тодішній заступник відповідального редактора "УТЖ"у, представник ІПП ЦК КПУ Г. М. Мултих також висловлював тверде переконання в тому, що "не потрібно обмежувати дослідників рамками історії України, бажано орієнтувати їх на загальноросійську тематику"¹⁷.

Шляхи посилення ролі журналу в пропагандистській роботі обговорювалися майже на кожному засіданні редколегії. Так, на одному з таких засідань (березень 1960 р.) на виконання постанови ЦК КПРС "Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах" було прийнято рішення про необхідність "систематично друкувати статті загальнопартійного характеру, порушувати загальносоюзні проблеми"¹⁸.

В Україні демократичні процеси періоду "відлиги" виявилися навіть обмеженішими, ніж у центрі. Ідучи на певну демократизацію, імперська влада повністю виключила з неї елемент національного відродження, вимагала активної пропаганди і втілення в життя теорії "злиття націй". Продовжувалася масована ідеологічна обробка суспільної свідомості в дусі боротьби з націоналізмом. Ця боротьба негативно позначилася на роботі "Українського історичного журналу", працівники якого нерідко відчували прямий тиск з боку ідеологів партапарату. Найбільш яскраво це виявилось, коли в 1959 р. І. П. Крип'якевича було обрано дійсним членом АН УРСР. Редакцію журналу звинуватили у недотриманні принципу об'єктивності, оскільки в опублікованому повідомленні про цю подію "визнання наукових заслуг вченого-історика перешкодило розкрити правду про його діяльність до 1939 року, коли він представляв буржуазно-націоналістичну школу М. Грушевського і виступав противником марксистської історичної науки"¹⁹. Крім того, один з членів редколегії — П. А. Лавров — наголосив на тому, що "не варто було у повідомленні про вибори академіків називати праці І. Крип'якевича, які не можна популяризувати"²⁰. Серед "крамольних" опинилися, зокрема, "Історія української культури" та "Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр."

Не менш показовим стало втручання ЦК КПУ в розвиток історичної науки, коли працівники журналу повинні були гостро відреагувати на постанову ЦК КПУ (1960 р.) з приводу книги головного редактора "УІЖ"у Ф. П. Шевченка "Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVI ст." (К., 1959) і викрити методологічні помилки вченого у висвітленні державотворчої діяльності Б. Хмельницького²¹.

Безперечно, в умовах збереження бюрократичної системи, поступового відновлення ідеологічного тиску, суворого контролю за діяльністю вчених-суспільствознавців "УІЖ" не міг в повному обсязі реалізувати свої потенційні можливості.

Вже із середини 60-х рр. на зміну періоду хоча і часткової, але лібералізації прийшла епоха, для означення якої вживається термін "застій". Народжений в обстановці терору, тоталітаризм змушений був підтримувати себе за допомогою ідеологічного тиску, який в Україні, як і в цілому в СРСР, найбільш відчутним був для вчених-суспільствознавців. Завдання останніх зводилися до того, щоб у світлі рішень чергового з'їзду партії відображати героїчну роль робітничого класу та його авангарду — Комуністичної партії — в процесі соціалістичного будівництва, сприяти формуванню в народних мас марксистсько-ленінського світогляду²².

Великі резерви для докорінного поліпшення пропаганди радянського способу життя режим вбачав у засобах масової інформації, які, на думку одного з членів Ревізійної комісії ЦК КПУ Я. Лавренка, могли "бути реалізовані шляхом публікації добре спланованих циклів теоретичних статей"²³.

Не обходили своєю увагою комуністичні ідеологи історичну наукову періодику, яку в Україні представляв "УІЖ". Редакція журналу змушена була левову частку "площі" відводити для статей пропагандистського характеру, в яких, як відзначалося на нараді працівників партійного та державного апаратів (1972 р.), "узагальнювався позитивний досвід партії і народу, великих революційних завоювань в ході комуністичного будівництва"²⁴. Це підтверджується даними, наведеними в щорічних звітах Інституту історії партії ЦК КПУ. Наприклад, за 1973 р. на сторінках "УІЖ" у опубліковано 101 історико-партійний матеріал (25 статей, 31 наукове повідомлення, 17 рецензій, 28 заміток)²⁵, а в 1974 р. ця тематика в журналі була представлена 44,5 друкованими аркушами (107 матеріалів)²⁶. Вплив політичної кон'юнктури на роботу "УІЖ" у чітко простежується в матеріалах засідань редакції, на яких приймалися рішення про введення таких рубрик, як "XXV з'їзд партії і проблеми комуністичного будівництва"²⁷ або "Публікація та розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні"²⁸.

Безумовно, на засіданнях редколегії звучали поодинокі зауваження з приводу того, що публікуються переважно матеріали радянського періоду історії України. Так, талановитий історик Ф. П. Шевченко, який очолював "УІЖ" з невеликою перервою півтора десятка років (1957—1966, 1968—1972 рр.), основну причину непопулярності журналу вбачав в його односторонності та відсутності критичного ставлення до сучасних подій²⁹. Його підтримували відомі дослідники М. В. Коваль та М. Ф. Котляр, які постійно наголошували на важливості висвітлення питань середньовічної історії України³⁰. Та незважаючи на перешкоди, і в 60—80-ті рр. на сторінках "УІЖ" усе ж з'являлися статті, автори яких розглядали проблеми економічного та суспільно-політичного розвитку України XV—XVII ст., аналізували ступінь розробки питань історії України доби феодалізму³¹.

Надзвичайно негативно на діяльності "Українського історичного журналу" позначився новий виток на початку 70-х рр. шаленої ідеологічної боротьби з українським буржуазним націоналізмом. Журнали, газети рясніли статтями, в яких лунали рішучі вимоги посилити боротьбу з буржуазною ідеологією та її найбільш "підступним і отруйним різновидом — українським буржуазним націоналізмом"³².

Після усунення (травень 1972 р.) П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ суспільно-політична атмосфера в Україні стає ще більш задушливою. Широкомасштабна кампанія цькування наукової інтелігенції супроводжувалася прихованою чисткою редакцій газет, журна-

лів, інститутів АН УРСР гуманітарного профілю. Так, у доповіді "головного ідеолога" республіки В. Маланчука на республіканському активі ідеологічних працівників колектив і, особливо, керівництво (зокрема, Тодішній директор Ф. П. Шевченко) Інституту археології були звинувачені в "безпринципності, прояві аполітичності, потуранні сіоністським настроям, політичній короткозорості", бо, мовляв, припустилися націоналістичних викривлень у новоствореному щорічнику "Київська старовина"³³.

Українське партійне керівництво цілком йшло у фарватері політики, ініційованої Москвою, схвалюючи постанови, спрямовані на більш крутий курс в ідеологічній сфері, що призводило до розгортання акцій публічного "викриття національного чванства, ідейно порочних позицій самотності, відрубності історичного минулого України"³⁴. Редакція "УІЖ" постійно відчувала прямий тиск з боку партійної номенклатури, і дедалі частіше на редколегіях з номера знімалися статті з формулюванням "ідейно шкідливі", як, наприклад, матеріали про Й. Сліпого та А. Шептицького³⁵.

Проголошений на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС курс на перебудову, незважаючи на всі сьогодні вже всім відомі прорахунки, став чинником прогресивного суспільного розвитку. Завдяки гласності широка громадськість почала долати стереотипи старого мислення, досить гостро поставила питання про пошук шляхів і перспектив розвитку історичної науки. Дослідники зрозуміли необхідність широкого і активного використання таких форм обговорення назрілих проблем, як "круглі столи" і публічні диспути³⁶⁻³⁷.

В процесі розбудови української історичної науки належне місце зайняв "Український історичний журнал", зусилля колективу якого були спрямовані на подолання інерції вчорашньої психології, застарілих поглядів, на серйозний науковий перегляд практично всіх періодів історії України. Важливе місце відводилося рубриці, в якій висвітлювалися проблеми викладання історії України. Розпочав журнал і публікацію джерел³⁸, конкретно-історичних досліджень, що дало можливість згодом перейти до більш широкого ступеня узагальнення і розробки актуальних теоретичних проблем. Звичайно, внаслідок інерційних процесів, які притаманні суспільству, лише з 1987 р. стали з'являтися статті, автори яких намагалися під новим кутом зору розглянути замовчувані аспекти історії України³⁹. Журнал виступив ініціатором розгортання дискусій з багатьох питань, що допомогло окреслити пріоритетні напрями історичних досліджень.

Так, саме завдяки публікаціям в "УІЖ"і було подолано істотну загальмованість у розробці історії такого важливого суспільного феномену, як козацтво⁴⁰.

У період розбудови незалежної Української держави з'явилася можливість продовжити і поглибити надзвичайно плідний процес становлення вітчизняної історичної науки. На сьогодні вже можна стверджувати факт докорінної зміни проблематики матеріалів "Українського історичного журналу". Серед них переважають дослідження, які ґрунтовно і всебічно розглядають найболючіші, замовчувані або сфальсифіковані проблеми. Історики намагаються переосмислити з етногенетичних позицій духовну спадщину Київської Русі, традиції та шляхи розвитку української державності, які були предметом обговорення численних науково-практичних, теоретичних семінарів та конференцій⁴². Усе це знайшло відображення на сторінках "УІЖ"у. Така спрямованість журналу допомагає демонополізації наукової істини, забезпечує змагальність ідей та багатоваріантність підходів до складного й суперечливого історичного матеріалу.

"Український історичний журнал" ішов до свого ювілею тернистим шляхом, на якому були і злети, і падіння. Суперечливість і складність процесів, у яких зароджувався і розвивався журнал, зумовили неоднозначність оцінки його місця в історичній науці України. Беззаперечним є лише той факт, що "Український історичний журнал" виступає як прогресивний чинник розвитку вітчизняної науки.

¹ Михайлик В. Р. "УІЖ" та "Український історик": обрії співробітництва // Український історичний журнал. — 1994. — №. — С. 154 (далі — УІЖ).

² Чухліб Т. В. Українсько-російські договори 1654 р.: нові підходи до Історії міждержавних стосунків // УІЖ. — 1994. — №. — С. 148.

³ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936—1956): 36. док. і матеріалів: у 2 ч. — К. 1996. — Ч. 2. — С. 217.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 8, спр. 2440, арк. 9—10 (далі — ЦДАГО України).

⁵ Там же, спр. 2446, арк. 18—19.

⁶ Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 986, арк. 36 (далі — НА ПУ НАН України).

⁷ Бойко І. Д. Промисли на Україні в XVI—п. п. XVII ст. // УІЖ. — 1962. — № 1; Мишко Д. І. Про розвиток міського ремесла на Україні в XV—п. п. XVI ст. // УІЖ. — 1963. — № Подградська О. М. Про вивіз ремісничих виробів з Молдавії на Львівський ринок XVI—XVII ст. // УІЖ. — 1965. — № 1.

⁸ Русанівський В. М. Відомий український філолог Історик (А. А. Булаховський) // УІЖ. — 1963. — № 2; Сарбей В. Г. Один із перших Істориків-академіків АН УРСР (В. С. Іконников) // УІЖ. — 1962. — № 12.

⁹ НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 823 б, арк. 9; ф. 1, оп. 1, спр. 1056, арк. 7.

¹⁰ Там же, спр. 1181, арк. 23.

¹¹ Там же, спр. 902, арк. 1—2.

¹² Український історичний журнал (1957—1966): Систематичний покажчик. — К., 1968 [підрахунки автора].

¹³ Складенко Є. М. Потрібне видання // УІЖ. — 1959. — № 5. — С. 154; Бачинський П. П., Слинко І. І. Колгоспне будівництво на Україні // УІЖ. — 1960. — № 5. — С. 140—143; Громова З. М. У комуністичне завтра // УІЖ. — 1962. — №. — С. 133—135.

¹⁴ Пономарев Б. Н. Задачи исторической науки и подготовка научно-педагогических кадров в области истории // Всесоюзное совещание историков. — М., 1964. — С. 33.

¹⁵ Історія економічної думки України. — К., 1993. — С. 215.

¹⁶ НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 902, арк. 28.

¹⁷ Там же, арк. 34. Генеза подібного твердокам'яного "інтернаціоналістського" погляду на завдання української радянської періодики простежується з часу її зародження. Знаменно, наприклад, що коли "широка комісія" Головного архівного управління УСРР обговорювала 20 вересня 1921 р. питання про напрям новоутвореного першого спеціального Історико-архівознавчого журналу "Архив революции", настійно пропонувалося не обмежуватися матеріалами про Україну, а й приділяти увагу революційному рухові у Росії, аналізувати "не тільки український, але навіть "грузинський матеріал", щоб "не зав'язувати з вузько національним" (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 14, оп. 1, спр. 24, арк. 9 зв.).

¹⁸ НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 987, арк. 12.

¹⁹ Там же, спр. 902, арк. 11—12.

²⁰ Там же, арк. 7.

²¹ Там же, спр. 987, арк. 29.

²² Актуальні завдання суспільних наук // Комуніст України. — 1972. — №. — С. 9; Юрчук В. І. Питання методології історико-партійної науки // Комуніст України. — 1972. — №. — С. 53; Шевелев А. Г. Основные направления исторических исследований в союзных республиках // Развитие советской исторической науки. 1970—1974 гг. — М., 1975. — С. 360—369; Патон Б. Ф. Наука Советской Украины: тенденции и перспективы. — К., 1984. — С. 52—54.

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 790, арк. 32.

²⁴ Там же, спр. 630, арк. 54.

²⁵ Там же, спр. 651, арк. 18.

²⁶ Там же, спр. 805, арк. 23.

²⁷ НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 977 а, арк. 21.

²⁸ Там же, спр. 1061 а, арк. 2.

²⁹ Там же, спр. 139 б, арк. 12.

³⁰ Там же, спр. 499 б, арк. 7; спр. 977, арк. 21; спр. 1148, арк. 4.

³¹ Голобуцький В. О. Актуальні питання історії України доби феодалізму і завдання радянської історичної науки // УІЖ. — 1973. — № 9; Смолій В. А. Антифеодальні рухи на Правобережній Україні в др. пол. XVII ст. // УІЖ. 1975. — №; Смолій В. А. Антифеодальні рухи на Правобережній Україні в др. пол. XVII ст. // УІЖ. — 1975. — №; Річка В. М. Про формування Київської землі (X—XI ст.) //

- УІЖ. — 1982. — № 1; Котляр М. Ф. Деякі питання формування феодальної земельної власності // УІЖ. — 1984. — № 2.
- ³² Лисенко А. О., Солдатов В. І., Уйомов А. І. Підвищувати рівень філософських досліджень // Комуніст України. — 1972. — № 6. — С. 86–94; Овчаренко Ф. Д. Сучасна ідеологічна боротьба і виховання нової людини // Там же. — С. 21–34; Римаренко Ю. І., Чередниченко В. П. Український буржуазний націоналізм — знаряддя антикомунізму // Комуніст України. — 1972. — № 0.
- ³³ ЦЦАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 630, арк. 18.
- ³⁴ Постанова квітневого (1972 р.) Пленуму ЦК КПУ // Комуніст України. — 1972. — № 8. — С. 4–8; Щербицький В. В. Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС // Комуніст України. — 1973. — № 5. — С. 21–41; В'язовський Г. А. Методологічні питання сучасної літературної критики // Комуніст України. — 1973. — № 2.
- ³⁵ НА ІГУ НАН України, ф. і, оп. і, спр. 598 б, арк. 19.
- 36–37 XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму: Історична наука і сучасність (М-ли круглого столу) // УІЖ. — 1988. — № 4; Курносое Ю. О. Духовне життя на Україні в 20–30-ті рр. // УІЖ. — 1990. — № 4; Бажанов К. О. Лабораторно-практичні роботи з Історії в середній школі // УІЖ. — 1991. — № 4; Варшавчик М. Я. Особливості політичного розвитку Росії наприкінці XIX ст. // УІЖ. — 1991. — № 4.
- ³⁸ Документи та матеріали: Голод на Україні (1931–1933 рр.) // УІЖ. — 1989. — № 12.
- ³⁹ Кожукало І. П. Л. Г. Мельников: нарис політичної діяльності // УІЖ. — 1989. — № 9; Пиріг Р. Я. В. М. Молотов на Україні: сторінки політичної біографії; // УІЖ. — 1990. — № 6; Рубльов О. С., Черненко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської Інтелігенції (20-ті — 40 ві роки) // УІЖ. — 1991. — № 1–7.
- ⁴⁰ Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми // УІЖ. — 1990. — № 2; Щербак В. О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (др. пол. XV - сер. XVII ст.) // УІЖ. — 1991. — № 1.
- ⁴¹ Гамрецький Ю. М. Універсали — визначальні віхи історії Центральної Ради // УІЖ. — 1991. — М" 8, 9; Курносое Ю. О. Насилля — головний аргумент більшовизму // УІЖ. — 1991. — № 2; Трубаїчук А. Ф. Червона Армія І рейхсверу 20-ті роки // УІЖ. — 1993. — № 1.
- ⁴² Юрчук В. Л., Яремчук В. Д. Наукова конференція "Українська державність: історія і сучасність" // УІЖ. — 1993. — № 8; Матях В. М., Струкевич О. К. Міжнародна наукова конференція "Б. Хмельницький та його доба" // УІЖ. — 1996. — № 2; Мешеряков В. Ф., Міхесв В. К., Куделко С. М. Всеукраїнська наукова конференція "Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи" // УІЖ. — 1996. — № 6.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми давньої та середньовічної історії України

В. М. ЗУБАР (Київ)

Утворення Боспорської держави

У нещодавно опублікованій нашій статті було показано, що в 480—479 рр. до н. е. на території Боспору Кіммерійського навколо Пантікапея утворився союз грецьких міст, який нині інтерпретується як воєнна сімахія та релігійна амфіктіонія. Вона проіснувала до 438—437 рр. до н. е., коли розпалася в зв'язку з переходом влади в ній до Спартока. З цієї події розпочинається новий етап історичного розвитку Боспору, пов'язаний з діяльністю тиранічної династії Спартоکیدів^{*}.

За повідомленням Діодора, в 438—437 рр. до н. е. якийсь Спарток, за походженням фракієць², внаслідок державного перевороту усунув від праатіння Археанактидів і захопив владу на Боспорі³. На жаль, джерельна база не дає можливості більш-менш достовірно відтворити перебіг подій, що передували цьому, причини зміни шіади та форми боротьби за неї⁴. Однак характер боспорської сімахії певною мірою підтверджує думку тих дослідників, які вважають, що перехід влади до Спартока ознаменував перехід від федеративного кадполісного політичного та релігійного об'єднання до централізованої держави. Ця подія відповідала інтересам досить могутньої верстви населення, головним чином Пантікапея, яка була зацікавлена в першу чергу у встановленні контролю за експортом хліба до Середземномор'я⁵. Є підстави вважати, що противники Спартока були вигнані з Пантікапея і втекли до Феодосії, де жили ще за часів правління боспорського тирана Сатіра⁶.

Влада, яку встановив Спартак, мала характер спадкової тиранії⁷. Основним завданням першого боспорського тирана було об'єднання всіх грецьких поселень, розташованих на Керченському та Таманському півостровах, під егідою Пантікапея. Причому основні риси політичного розвитку Боспору в цей час були аналогічні до Сицилії, де тиран Діонісій силою зброї утворив велику державу, до складу якої входили як грецькі поліси, так і варварські племена⁸.

Незважаючи на порівняно обмежену джерельну базу, можна виділити етапи та простежити деякі специфічні риси в процесі утворення Боспорської держави. При цьому слід ще раз наголосити, що припинення карбування в Пантікапеї монет з аббревіатурою АЛОЛ та наявність автономного карбування в низці боспорських центрів датуються часом після приходу до влади Спартока. А це, в свою чергу, дає підстави припускати, що саме тоді відбувався розпад боспорської сімахії, а 438—437 рр. до н. е. є *terminus post quem* для початку ситового підкорення формально незалежних грецьких полісів та включення їх до складу централізованої держави внаслідок цілеспрямованої діяльності боспорських тиранів⁹.

Одним з перших до складу нового державного утворення було приєднано Німфей. Часу та обставинам цієї події боспорської історії присвячено багато наукових праць¹⁰. Підсумовуючи все зроблене з даної

проблеми, констатуємо, що в середині 30-х років V ст. до н. е. незалежний від правителів Пантікапея Німфей підтримував досить тісні стосунки зі скіфами¹¹. Під час експедиції Перікла в Понт поліс вступив до Афінського морського союзу, адже після поразки у Єгипті (454 р. до н. е.) Афіни були зацікавлені в зміцненні своїх позицій у причорноморському регіоні, який міг відіграти вирішальну роль в забезпеченні їх зерном¹².

Однак, очевидно, поразка афінян у Сицилії (413 р. до н. е.), після чого Афіни не мали сил для проведення активної політики в Північному Надчорномор'ї, дозволила боспорським тиранам спрямувати свої дії на приєднання Німфея до Боспорського царства. Між 410 та 405 рр. до н. е. представник Афін у Німфеї Гілон здав місто боспорським тиранам і за це був нагороджений¹³. Все це добре відомо, і якби не одна обставина, на питанні про приєднання Німфея до Боспору не варто було б спинятися.

Справа в тому, що, як свідчить Есхін¹⁴, за зраду Гілон одержав місто Кепи, розташоване на азійському боці Боспору, на Фанагорійському острові, неподалік від одноіменного міста¹⁵. Інакше кажучи, Гілон від боспорського тирана одержав адміністративну посаду і, вірогідно, контролював збирання податків у полісі. Отже, в той час під юрисдикцією боспорських тиранів перебував якщо не весь сучасний Таманський архіпелаг, то його значна частина, і вони на власний розсуд могли розпоряджатися не тільки земельним фондом, але й жорстко контролювали населення невеликих античних полісів у цьому районі¹⁶.

На час підкорення Німфея боспорські тирані встановили контроль над частиною Азійського Боспору. При цьому певна типологічна схожість фанагорійських та афінських монет, а також той факт, що, крім Німфея, після експедиції Перікла в Понт до складу Афінського морського союзу, вірогідно, увійшло кілька грецьких міст з азійській частині Боспору, дають змогу говорити про певну опозицію боспорським тиранам та пошук могутніх союзників.

Не виключено, що прихід до атади в Пантікапеї Спартока був тією подією, яка підштовхнула не тільки Німфей, але й інші демократично налаштовані громадянські общини вступити до Афінського морського союзу, щоб одержати підтримку в боротьбі з територіальною експансією боспорських тиранів. Тому, вірогідно, можна погодитися з дослідниками, які вважають, що аж до сицилійської катастрофи стосунки боспорських тиранів з Афінами були ворожими¹⁷.

В зв'язку з цим слід звернути увагу на цікаве спостереження А. А. Завойкіна, який зазначив, що згадка Страбоном пам'ятника Сатіру¹⁸, розташованого між Ахілловим селищем та Петреєм, на території Кіммерійського (сучасного Фанталівського півострова) острова, свідчить про приєднання земель в азійській частині Боспору саме цим боспорським тираном¹⁹. З дослідником не можна не погодитися. Причому, коли підтримати його точку зору про те, що монети з легендою ЕПМДЛК карбувалися на монетному дворі Фанагорії від імені "Сіндського союзу" грецьких міст на Таманському півострові²⁰, то можна говорити про приєднання до Боспору цих територій трохи раніше Німфея. Тому Плоху й були подаровані Кепи, які перебували під владою Сатіра.

Разом з тим карбування Фанагорією автономних монет, які трохи "молодші" за сіндські та датуються рубежем V—VI ст. до н. е.²¹, свідчить, що, вірогідно, після розпаду "Сіндського союзу" та приєднання більшості невеликих грецьких міст на Таманському півострові до Боспору цей центр ще якийсь час залишався незалежним²². Результати археологічних досліджень на території Фанагорії та аналіз автономного карбування нею монет показати, що її загарбання боспорськими тиранами було здійснено не пізніше кінця V ст. до н. е.²³ Причому, як

свідчать археологічні матеріали, підкорення Фанагорії, на відміну від Німфея, було здійснене воєнним шляхом²⁴.

Отже, в період правління спадкоємця Спартака - Сатіра (останній десятиліття V ст. до н. е.) він підкорив Німфей, а також грецькі міста на сучасному Таманському півострові, включаючи Фанагорію. Мабуть, саме відтоді невеликі боспорські центри втратили полісну соціально-політичну організацію та увійшли до складу нового державного утворення²⁵.

Свого часу дослідники звернули увагу на схожість типології автономного карбування Фанагорії та Гераклеї Понтіїської²⁶ і дійшли висновку про боспорсько-гераклеїське протистояння²⁷, основною причиною якого була боротьба Гераклеї за можливість здійснювати торговельні операції з незалежними античними центрами, що перебували поза юрисдикцією боспорських тиранів²⁸.

Враховуючи пізніші події, пов'язані з діяльною участю Гераклеї в долі Феодосії, це цілком імовірно. Адже передача Кеп в управління Гілона незаперечно свідчить, що саме на нього був покладений обов'язок збирати форос для боспорських тиранів²⁹. Якщо це відповідає дійсності, то надлишки сільськогосподарської продукції, які могли бути вивезені за межі грецьких центрів, надходили в розпорядження не купців, а боспорського володаря як податок.

Однак, проаналізувавши нумізматичний матеріал, А. А. Завойкін та С. І. Болдирев зазначили, що не можна перебільшувати вплив Гераклеї на монетну справу незалежних боспорських центрів в останній чверті V ст. до н. е. Деякі монетні типи, відомі за монетами Фанагорії та Феодосії, набули значного поширення в античному світі, а тип монети із зображенням Геракла в шкурі та лева Гераклея починає карбувати не раніше початку IV ст. до н. е. ~³⁰ Тому, вірогідно, не можна вважати до статньою мірою доведеним факт підтримки Гераклеєю Понтіїською сепаратистських тенденцій "Сіндського союзу", а пізніше — Фанагорії

Більш-менш впевнено можна говорити лише про те, що автономне карбування монет "Сіндського союзу", а потім Фанагорії та Феодосії, що за деякими суттєвими ознаками відрізняється від тогочасного пантікапейського карбування, свідчить про незалежний статус вказаних античних центрів³¹, які, однак, протягом останньої чверті V - першої чверті IV ст. до н. е. були підкорені боспорськими тиранами та увійшли до складу Боспорського царства. Причому необхідно наголосити, що рушійною силою цього процесу було бажання боспорських тиранів поставити під свій контроль сільськогосподарські території та експорт хліба, який приносив у той час найбільший прибуток³².

Очевидно, одночасно з активізацією політики щодо грецьких центрів Азіатського Боспору боспорські царі здійснили низку заходів, спрямованих на встановлення тісніших контактів з негрецьким населенням регіону, насамперед з сіндами. Саме завдяки продажу зерна, що вирощувалося не тільки навколо античних центрів Азіатського Боспору, але й на підвладних сіндам територіях, стало можливим значне розширення боспорськими тиранами торгівлі з Афінами наприкінці V - на початку IV ст. до н. е.³³ Про це якоюсь мірою свідчать певний ступінь еллінізації населення Сіндіки та кількість предметів античного імпорту, виявлених у похованнях даного району³⁴.

Не розглядаючи питання про сіндську державність, що протягом тривалого часу обговорювалося на сторінках друкованих видань, зазначимо, що воно не може вирішуватися на підставі карбування монет з легендою ΠΝ/VO.N³⁵. Слід також підкреслити, що значна кількість предметів античного імпорту в Сіндіці свідчить про початок формування на рубежі V—VI ст. до н. е. у сіндів державного об'єднання, що може бути інтерпретоване як ранньокласовий соціальний організм³⁷.

Справа в тому, що посилення економічних контактів, що знайшло відображення в торговельних зв'язках ранньокласової периферії з цивілізаторським центром, у даному випадку Боспорським царством, завжди призводило до того, що такий товарообмін, як правило, впливав не тільки на трансформацію соціально-економічної структури варварських суспільств, але й на їх територіально-поселенську структуру³⁸. Не дивно, що Полієн повідомляє про царя Гекатея, який, управляючи сіндами, спирався на підтримку боспорських тиранів³⁹. Це дає змогу припускати, що утвердження влади боспорських тиранів в азіатській частині Боспору відбувалося одночасно із зміцненням їх економічних і, мабуть, політичних контактів з верхівкою варварського населення, яка була заінтересована в розвитку торгівлі з античним світом.

Приєднавши до своїх володінь Німфей, міста "Сіндського союзу", Фанагорію та зміцнивши позиції в Сіндсії, Сатір I звернув увагу на Феодосію, яка, виходячи з її автономного карбування⁴⁰, була ще незалежною від Боспору.

Безпосереднім приводом до виникнення воєнного конфлікту міг бути той факт, що саме тут знайшли притулок після приходу до влади в Пантікапеї Спартока боспорські вигнанці, про що сповіщають давні автори⁴¹. Однак справжня причина боротьби за Феодосію з її незамерзалим портом, безперечно, полягає в економічній сфері.

Вже 394 р. до н. е. між Боспором та Афінами, очевидно, за ініціативою Сатіра було укладено угоду, згідно з якою, крім регулювання судочинства та статей відносно сімахії, боспорський тиран, мабуть, надав деякі пільги купцям, які здійснювали торговельні операції з цією державою. Судячи з джерел, вони мали місце до середини IV ст. до н. е.⁴² Ця угода започаткувала тісніші контакти боспорських тиранів з Афінами щодо торгівлі хлібом. Виходячи з наявних даних, обсяги поставок хліба в Афіни були дуже великими, що приносило боспорським тиранам значний зиск. Тому їх цілеспрямовані дії проти Феодосії, вірогідно, пояснюються не стільки бажанням позбавитися торгового конкурента⁴³, скільки поставити під контроль торговельні операції цього центру, через який вивозилася порівняно велика кількість хліба⁴⁴, що надходила з навколишніх земель⁴⁵. А це давало змогу збирати торговельне мито⁴⁶, яке надходило в державну скарбницю Боспорського царства, що належала його правителю⁴⁷.

У зв'язку зі сказаним вище слід звернути увагу на текст херсонеської присяги, в якій зазначено, що весь хліб з рівнини повинен вивозитися тільки до Херсонеса⁴⁸. Таке формулювання пояснюється тим, що саме громадянська община Херсонеса, яка була верховним власником землі, регулювала вивезення хліба за межі держави і за рахунок стягування мита збільшувала свої прибутки⁴⁹.

Таким чином, є всі підстави погодитися з тим, що саме збирання мита, що надходило до скарбниці боспорського тирана, а можливо, й певний форос, яким могла бути обкладена громадянська община підкореної Феодосії, спричинили воєнні дії боспорських правителів за цей центр.

Включення Феодосії до складу Боспорського царства неминуче мало призвести до обмеження доступу гераклейських купців до боспорського хліба та змушувало їх вести торговельні операції через посадових осіб держави. Відомо, що надчорноморський хліб, на відміну від єгипетського, обмінювався не на срібло, а на продукцію ремісничого виробництва, що, безперечно, було більш вигідно. Отже, перемога боспорських тиранів у боротьбі за Феодосію принесла значні збитки не тільки окремим купцям, які здійснювали торговельні операції, а, вірогідно, й економіці Гераклеї Понтійської загалом, що спричинило діяльну участь цього центру у війні з Боспором на боці Феодосії.

Перипетії тривалої війни Боспору за Феодосію добре відомі⁵¹. Тому слід лише зазначити, що наприкінці першої чверті IV ст. до н. е. це місто було захоплене царем Левконом⁵². Про це, зокрема, свідчать сліди руйнування будівель кінця V - - початку IV ст. до н. е., зафіксовані під час розкопок Феодосії⁵³ і, можливо, в деяких сільських поселеннях Європейського Боспору⁵⁴, які могли постраждати під час десантних операцій, здійснених з гераклейських кораблів, що підтримували Феодосію. Як би там не було, перемогу здобув Левком, й у написі, знайденому біля Цукурського лиману, він вперше названий архонтом Боспору та Феодосії⁵⁵. А до 355 р. до н. е., як повідомляє Демосфен, боспорські царі переобладнали феодосійський порт⁵⁶, що, певно, дозволило їм збільшити експорт хіба.

Разом з тим слід звернути увагу на деякі обставини, пов'язані з цим періодом боспорської історії, насамперед на те, що саме в роки війни за Феодосію спалахнуло повстання в Тіргатао, Сіндіці, яка об'єднала кілька меотських племен проти дружнього Боспору царя Гекатея⁵⁷. Цей тривалий конфлікт, що супроводжувався спустошенням Сіндіки та всього Азіатського Боспору, вдалося придушити лише після смерті Сатіра його сину Горгішцу⁵⁸, який, вірогідно, на місці зруйнованого місцями античного поселення заснував місто Горгішцію — столицю Сіндіки⁵⁹.

За часів правління Левкона I була підкорена не тільки Феодосія на заході, але й значно розширилися кордони Боспорського царства на сході, де крайнім населеним пунктом зі зручною гаванню стала Горгілпія. Вірогідно, Горгішпом були підкорені й різні меотські племена, що знайшло відображення в титулатурі Левкона I⁶⁰. За підрахунками дослідників, у період правління цього царя територія Боспорської держави займала близько 5 тис. кв. км⁶².

Отже, на рубежі першої та другої чверті IV ст. до н. е. на території сучасних Керченського, Таманського півостровів та в Сіндіці остаточно сформувалася Боспорська держава територіального типу, близька за окремими ознаками, але не адекватна елліністичним монархіям⁶², яка об'єднала численні грецькі поліси і варварське населення⁶³.

Окремо слід наголосити, що інтегративно-централізуючі тенденції тут не були зумовлені об'єктивними причинами соціально-економічного розвитку⁶⁵, а нав'язані грецькому населенню певними соціальними силами на чолі з боспорськими тиранами, які за допомогою воєнної сили об'єднали його у складі Боспорського царства. Отже, виникнення останнього може бути співвіднесене не тільки з сиракузькою та гераклейською моделлю⁶⁶, але й з так званим дорійським шляхом утворення територіальних держав, який реалізовувався головним чином в аграрних районах стародавнього світу.

Економічною основою нового державного утворення, від якої значною мірою залежав добробут правлячої династії, наприкінці V — на початку IV ст. до н. е. були хліб, що надходив від негрецького заїєжного населення як форос або рента-податок, а можливо, збирався й з грецького населення підвладних міст, та мито, яке стягувалося за вивезення сільськогосподарської продукції через боспорські порти⁶⁸.

Після утворення Боспорського царства експлуатація його населення та сусідніх територій, населених варварам⁶⁷ здійснювалася головним чином на підставі податкового механізму. Різні форми приватно-власницької експлуатації лише зароджувалися, і їх питома вага в системі виробничих відносин була ще незначною. Тому в Пантікапеї та Феодосії, яким цар надав полісний соціально-політичний статус, основну масу населення становили вільні громадяни, що обробляли невеликі земельні ділянки на околицях міст.

Основним експлуататором населення на цьому етапі розвитку Боспору виступали не великі приватні землевласники, про володіння яких

поки що не можна сказати нічого певного⁷⁰, а в першу чергу держава в особі тиранічного режиму, який при проведенні внутрішньої політики спирався на оточення царя, державний апарат та купців⁷¹. Показово, що в критичний момент Левкону допомогли утриматися при владі саме купці, зацікавлені в розвитку хліботоргівлі. Адже прибутки від вивезення хліба, насамперед до Афін, які концентрувалися в скарбниці Спартоکیدів⁷², дозволили їм зміцнити свою владу і за короткий час перетворити Боспорське царство на одну з наймогутніших держав Північного Надчорномор'я.

¹ Див.: З у б а р В. М. Виникнення військового та релігійного союзу грецьких міст Боснору Кіммерійського // Укр. іст. журн. — 1997. — №5.

- Нині більшість дослідників вважає, що за походженням Спарток був фракійцем, а його ім'я пов'язує з ономастикою фракійського роду одрисів (докладніше див.: Д е с я т ч и к о в Ю. М. К вопросу о происхождении династии Спартокидов // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. - 1985. Вып. 182. — С. 15—18; Ш л о и Коведяев Ф. В. История Боспора в VI—IV вв до н. е. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1984 г. — М., 1985. — С. 83—85. Пор.: Т о h t a s j e v S. R. Tlirakische Personernamen am Kimmrischen Boporus // Pulpudeva. - 1993. — №6. С. 178—179; М о л е в Е. А. Первые Спартокиды — кто они? // Проблемы истории и археологии Украины: Тезисы докладов. — Харьков, 1997. — С. 46—47). Не заперечуючи цього в принципі, слід звернути увагу на те, що значні етнічні пересувальники в III — на початку I тис. до н. е. призвели до концентрації фракійської етнічної верстви на території Малої Азії (З л а т к о в с к а я Т. Д. Возникновение государства у фракийцев. — М., 1971. — С. 28, 29). Тому, враховуючи тісні зв'язки Боснору з цим районом у пізніший час, можливо, Спарток був вихідцем не з власне Фракії (Пор.: К р ы к и н С. М. Фракийцы в античном Северном Причерноморье. — М., 1993. — С. 103—104), а з Віфінії, де протягом I тис. до н. е. досить сильними були фракійські етнічні елементи (Г а б е л к о О. Л. Некоторые особенности царской власти в Вифинии: (К проблеме взаимодействия фракийских и обтсэллинских традиций) // Вестник древней истории (далі — ВДИ). — 1995. — №3. — С. 162).

² Докладніше див.: Ш е л о в - К о в е д я е в Ф. В. Указ. соч. — С. 82—84.

³ Там же. — С. 85—87; М а с л е н н и к о в А. А. Некоторые проблемы ранней истории Боспорского государства в свете новейших археологических исследований в Восточном Крыму // Проблемы истории, филологии, культуры. — Москва; Магнитогорск, 1996. — Ч. 1. — С. 67.

⁴ Ш е л о в - К о в е д я е в Ф. В. Указ. соч. — С. 86, 87.

⁵ Isoc. Trap, 5; Peript. Anon., 77.

⁶ V i n o g r a d o v Yu. G. Die historische Entwicklung der Poleis des nordhchen Schwarwneergebietes im 5 J. v. Chr. // Chiron. — 1980. №0. С. 80, 95; В и н о г р а д о в Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. М., 1983 Т. 1. С. 406—419; Ш л о в - К о в е д я е в Ф. В. Указ. соч. — С. 87—89.

⁷ В и н о г р а д о в Ю. Г. Полис... — С. 413—416; Ш е л о в - К о в е д я е в Ф. В. Указ. соч. — С. 177—179.

⁸ В и н о г р а д о в Ю. Г. Понт Евксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население в Причерноморье. — Севастополь, 1995. — С. 8, 17. Пор.: В и н о г р а д о в Ю. А. Некоторые дискуссионные проблемы греческой колонизации Восточного Киммерийского // ВДИ. 1995. — №3. — С. 154.

⁹ Докладніше див.: Ш е л о в - К о в е д я е в Ф. В. Указ. соч. — С. 90—114 з бібліографією.

¹⁰ Докладніше див.: Т о л с т и к о в В. П. К проблеме образования Боспорского государства: (Опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI — первой половине V вв. до н. э.) // ВДИ. — 1984. — №3. — С. 42—44; Д о м а н с к и й Я. В., Фролов Э. Д. Основные этапы развития межполисных отношений в Причерноморье в доримскую эпоху // Античные полисы и местное население в Причерноморье. — С. 81.

¹¹ Ш е л о в - К о в е д я е в Ф. В. Указ. соч. — С. 113, 114.

¹² Там же. — С. 113.

¹³ Aesch., III, 171.

¹⁴ А б р а м о в А. П., Паромов Я. М. Раннеантичные поселения Таманского полуострова // Боспорский сборник. — 1993. — Т. 2. — С. 45 та карги.

¹⁵ Кошеленко Г. А., Усачова О. М. Гілон і Кепи // Археологія. — 1992. — №2. — С. 51—54.

¹⁶ Б е р з и н Э. Синдика, Боспор и Афины в последней четверти V в. до н. э. // ВДИ. — 1958. — №3. — С. 126.

¹⁷ Strabo, XI, 2, 7.

¹⁸ З а в о й к и н А. А. Периодизация торговых связей по керамической таре и некоторые вопросы ранней истории Фанагирии: вторая половина VI — V вв. до н. э. // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 267.

- ²⁰ Завойкин А. А., Болдырев С. И. Третья точка зрения на монеты с легендой 5ΛΜΔΠΣ // Боспорский сборник. - 1994. - Т. 4. С. 43-47.
- ²¹ Завойкин А. А. О времени автономной чеканки Фанагории // Боспорский сборник. - 1995. - Т. 6. - С. 89.
- ²² Завойкин А. А. Периодизация торговых связей... - С. 267, 268.
- ²³ Завойкин А. А. О времени автономной чеканки... - С. 91, 92.
- ²⁴ Завойкин А. А. Периодизация торговых связей... - С. 166-168. Пор.: Кобылина М. М. Страницы ранней истории Фанагории // Советская археология. - 1983. - №2. - С. 53; Горлов Ю. В. К истории Фанагории IV в. до н. э. // Проблемы античной культуры. - М., 1986. - С. 135-137.
- ²⁵ Пор.: Виноградов Ю. А. Некоторые дискуссионные проблемы... - С. 154.
- ²⁶ Зюграф А. Н. Античные монеты // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1951. - №6. - С. 113, 114; 111 слов Д. Б. Монетное дело Боспора VI-II вв. до н. э. - М., 1956. - С. 49-51.
- ²⁷ Каллистов Д. П. Очерки по истории Северного Причерноморья в античную эпоху. - Л., 1949. - С. 214; Зюграф А. Н. Указ, соч. С. 113, 114; Сапрыкин С. К. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. - М., 1986. - С. 74-83.
- ²⁸ Сапрыкин С. Ю. Указ, соч. - С. 78.
- ²⁹ Кошеленко Г. А., Усачова О. М. Назв. праця. - С. 52-54.
- ³⁰ Завойкин А. А., Болдырев С. И. Третья точка зрения... - С. 45.
- ³¹ Там же. - С. 44.
- ³² Шелов Коведяев Ф. В. Указ, соч. - С. 140, 141.
- ³³ Шелов Д. Б. Феодосия, Гераклея и Спартокиды // ВДИ. - 1950. - №3. - С. 170; Шелов Коведяев Ф. В. Указ, соч. - С. 124, 125.
- ³⁴ Шелов Коведяев Ф. В. Указ, соч. - С. 125, 131, 132 літературою. ³⁵ Там же. - С. 125 літературою. * Завойкин А. А., Болдырев С. И. Третья точка зрения. - С. 43-47.
- ³⁶ Докладніше див.: Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества: Генезис и пути развития. - К., 1989. - С. 91-190. Пор.: Шелов Коведяев Ф. В. Указ, соч. - С. 132-133.
- ³⁷ Докладніше див.: Павленко Ю. В. Указ, соч. - С. III, 112. Пор.: Шелов Коведяев Ф. В. Указ, соч. - С. 132.
- ³⁸ Polien, 8, 55.
- ³⁹ Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора... - С. 51.
- ⁴⁰ Босг., 17,5; PS--Ал., 51; Шелов Д. Б. Феодосия... - С. 174.
- ⁴¹ Жебелев С. А. Основные линии экономического развития Боспорского государства // Северное Причерноморье. - М.; Л., 1953. - С. 129; Блаватская Г. В. Очерки политической истории Боспора V-IV вв. до н. э. - М., 1959. С. 115-129; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ, соч. С. 137, 138.
- ⁴² Шелов-Коведяев Ф. В. Указ, соч. - С. 115; Виноградов Н. Г. Понт Эвксимский... - С. 19; Туровский Е. Я. К вопросу о внешней политике ирпических государств Причерноморья в IV-III вв. до н. э. // Античные полисы и местное население в Причерноморье. - С. 151.
- ⁴³ Гаврилов А. В. О сельскохозяйственной территории Боспора в IV - первой половине III вв. до н. э. // Тезисы докладов Крымской научной конференции "Проблемы античной культуры". - Симферополь, 1988. - Ч. 3. - С. 200-201; Петрова Э. Б. Греки и "варвары" античной Феодосии и ее округа в VI-II вв. до н. э. // Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии (далі - МИАЭТ). - 1996. - Т. 5. - С. 148.
- ⁴⁴ Петрова Э. Б. Греки и "варвары" античной Феодосии и ее округа (VI-II вв. до н. э.) // Тезисы докладов научной конференции "Проблемы истории Крыма" Симферополь, 1991. - Вып. 1. - С. 92, 93.
- ⁴⁵ Докладніше див.: Брашинский И. Б. Торговые пошлины и право беспошлинности на Боспоре (IV в. до н. э.) // ВДИ. - 1958. - 1. - С. 129-137; Брашинский И. Б. Торговля // Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. - М., 1984. - С. 176.
- ⁴⁶ Виноградов Ю. Г. Понт Эвксинский... - С. 28. Нині вже не можна ссереджувати, як робить С. Ю. Санрикш, що війна Спартоків та Феодосію спростовує тезу М. Фінлі про відсутність торгової конкуренції в античному світі та свідчить про протектизм держави (Сапрыкин С. Ю. Борьба за экономические зоны влияния на Понте в VI-II вв. до н. э. Государственная политика или частная инициатива? // Античные полисы и местное население в Причерноморье. - С. 134, 139). Боспорські тирані в даному випадку виступали як верховні власники землі, внаслідок чого в їхніх руках було сконцентровано хлібну торгівлю. Тому цей приклад не зовсім коректний. В даному випадку на перше місце виступає не торгівля конкуренція або боротьба за ринки збуту, а цілком зрозуміле бажання тиранів збільшити прибутки від збирання мита.
- ⁴⁷ Жебелев С. А. Херсонесская присяга // Северное Причерноморье. - М.; Л., 1953. - С. 217, 220; Виноградов Ю. Г., Щеглов А. Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура. - М. - 1990. - С. 249, 250.
- ⁴⁸ Зубарь В. М. Херсонес Таврический а античную таоху (экономика и социальные отношения). - К., 1993. - С. 48, 49.
- ⁴⁹ Пейхард А. А. Рабство в Ирсеских городах Южного побережья Понта // Рабство на периферии античного мира. - Л., 1968. - С. 130.
- ⁵⁰ Докладніше див.: Polien, 5, 23; 6, 9, 3 4; Ps Anst. Оес. 2, 2, 8; Шелов Д. Б. Феодосия... - С. 172, 173; Шелов Коведяев Ф. В. Указ, соч. - С. 115-124 літературою; Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская. - С. 70-75

- ⁵² Шелов Д. Б. Феодосия... — С. 172, 173; Шелов - Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 122; Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская... — С. 73.
- ³ Зссст И. Б. Раскопки Феодосии // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1953. — Вып. 51. — С. 146.
- ¹⁴ Масленников А. А. Сельская территория Европейского Боспора в античную эпоху: Авторсф. дис. ... докт. ист. наук. - М., 1993. — С. 13; Зинько В. Н. Некоторые итоги изучения сельской округи античного Нимфея // МИАЭТ. — 1996. Т. 5. — С. 14.
- ⁵³ Корпус боспорских надписей (далі КБН). — М.; Л., 1965. — № 111.
- ⁵⁴ Dem., 20.
- ⁷ З тексту нещодавно опублікованого напису середини першої чверті IV ст. до н. е., знайденого на Семибратньому городищі, ї'ясовується, що стосунки боспорських правителів з населенням Сіндиси й раніше були далеко не беззмарними (Блаватская Т. В. Посвящение Левконта I // Российская археология. — 1963. — № 2. - С. 34-^7).
- ⁵⁵ Polien, VIII, 55.
- ⁵⁶ Ps-Arr. 47; Блаватская Т. В. Указ. соч. — С. 100—108; Ус
- тино
- ва В. А. К вопросу о присоединении Синдики к Боспорскому государству // ВДИ. 1966. — № 3. С. 132; Кругликова И. Т. Горгияппия в период Спартокидов // ВДИ. — 1971. — № 3. С. 93; Алексеева Г. М. Греческая колонизация Северо-Западного Причерноморья. - М., 1991. — С. 22, 23.
- ⁵⁷ Шелов Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 134.
- ⁵⁸ КБН, № 6а, 8, 1014, 1037.
- ⁶⁰ Шелов Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 196.
- ⁶¹ Фролов Э. Д. Пред-шщнизм на греческом Западе (к проблеме отношений "полис — монархия" и "эллина — варвары") // Проблемы истории, филологии, культу ры. — 1996. Вып. 3. — С. 54. Типологію див.: Виноградов Ю. Г. Поит Эвксинский... — С. 8.
- ⁶² Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 419.
- ⁶³ Илюшечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая: Опыт системно-структурного анализа. — М., 1986. — С. 124.
- ⁶⁴ Шелов Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 170—181.
- ⁶⁷ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества... — С. 175.
- ⁶⁸ Шелов - Коведяев Ф. В. Указ. соч. -- С. 157—158.
- ⁶⁹ Докладніше див.: Илюшечкин В. П. Система и структура добуржуаз ной частносопственнической Ікс гагу атации. - М., 1980. — С. 388—423; Павленко Ю. В. Концепція рабовласницької формації: виникнення, криза та сучасний стан // Археологія. — 1990. — № 3. — С. 125—128; Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 83 з літе ратуррю.
- Очевидно, можна погодитися з В. Ф. Гайдукевичем, що згадка Псевдо-Демосфеном (adv. !.аст., 31, 32) кислого вина, надісланого польовим робітникам, не є аргументом на користь висновку про їх рабський статус. Термін "ергати" не має чіткого соціального на вантаження, а судова промова, де йдеться про польових робітників, є тенденційним джере лом (Гайдукевич В. Ф. Некоторые вопросы экономической истории Боспора // ВДИ. 1966. — № 3. — С. 49. — Прим. 4).
- ⁷⁰ Шелов - Коведяев Ф. В. Указ. соч. - С. 162.
- ⁷¹ Polien, VI, 9, 2. Пор.: Isoer., XXVII, 3; 5; 11.
- ⁷² Шелов Коведяев Ф. В. Указ. соч. — С. 141.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

**Торговельні зв'язки
між Лівобережною і Правобережною Україною
у другій половині XVII ст.**

Важливе місце у закладанні підвалин єдиного економічного простору України у другій половині XVII ст. займали Лівобережжя і Правобережжя, їхня домінуюча роль визначалася не лише геополітичним положенням, розмірами території, кількістю населення та господарським потенціалом, а й значенням цих регіонів як історичного осередку формування українського етносу і національної державності. Економічні зв'язки між Лівобережжям і Правобережжям протягом цього порівняно короткого відрізка часу розвивалися в складній політичній обстановці, яка зазнавала радикальних змін — від об'єднання цих земель в єдиній національній державі до політичного розчленування етнічної території. За таких умов інтеграційні функції виконувала переважно торгівля.

Добрі перспективи для розвитку торговельних відносин між Лівобережжям і Правобережжям як важливого фактора їх економічної консолідації відкривала політика Богдана Хмельницького і гетьманського уряду в цій сфері. З метою підтримки торгівлі між українськими містами видавалися гетьманські універсали про охорону купців, їх товарів та майна. Купці одержували привілеї від продажу товарів, у ряді випадків звільнялися від торговельного мита. Зокрема, гетьманським універсалом від 15 березня 1657 р. київським міщанам було дозволено безмитно торгувати із Старим Биховом¹. Того ж року Б. Хмельницький у спеціальному універсалі наказав збирачам податків, щоб вони "з людьми міста Львова, як з ачасними нашими поводитися та у всякій торгії купецтву не робили перешкоди"².

Особистим заступництвом гетьмана користувалися і окремі купці. Так, 26 квітня 1649 р. Б. Хмельницький надав ніжинському купцеві Гнату Івановичу універсал про те, що йому дозволено торгувати всюди без мита³. Окремі гетьманські привілеї отримували й ніжинські купці-греки. Серед них — Павло і Степан Юр'євичі, які вели широку торгівлю на лівобережних і правобережних землях, а також підтримували торговельні зв'язки з Росією і балканськими країнами⁴.

Важливим кроком щодо стимулювання торгівлі на українських землях стало введення нової системи оподаткування товарів. Згідно з універсалом Б. Хмельницького від 21 квітня 1654 р., в основу оподаткування було покладено предмети розкоші⁵, тоді як за діючим до того часу польським тарифом 1643 р. передбачався податок з різних товарів - худоби, шкіри, полотна, металевих виробів тощо. Тариф 1654 р. був диференційований і значно нижчий за польський. За цим тарифом з товарів на 250 злотих збиралося 2 злотих (хоча були й певні відхилення від норми), а за польським — 2 злотих — з кожних 100⁶.

Однак через історичні обставини політика молодої Української держави у сфері торгівлі не набула бажаного розвитку. Умови для торговельних зв'язків між Лівобережною і Правобережною Україною практично протягом усього наступного періоду залишалися несприятливими. На стані торгівлі між цими споконвічними українськими землями негативно позначилося те, що вона потрапила до сфери впливу політико-економічних систем різних держав - Росії і Польщі. Значної шкоди торговельним зв'язкам, як і економіці в цілому, завдавали часті вторгнення на українські, особливо правобережні, землі військ султанської Туреччини й Кримського ханства. А лівобережні купці часто зазнавали репресій з боку польських магнатів і шляхти. Наприклад, улітку 1672 р. київський купець Осип Скородко скаржився київському воєводі, що, коли він разом з іншими купцями проїжджав через волинське володіння коронного обозного С. Лещинського, в них відібрали товарів на суму 27686 злотих, а їх самих кинули до в'язниці. Того ж року на Правобережжі пограбувати іншого київського купця Гордія Минцова, завдавши йому збитків на 20 тис. злотих⁷.

Не кращим чином ставилися до торгових людей і лівобережні аіасті. Так, у царській грамоті від 10 березня 1699 р., виданій за клопотанням гетьмана Я. Мазепи і київського вйта І. Биковського, переказуються численні скарги київських міщан на те, що московські ратні люди "великие взятки и обиды приезжим людям чинят, и беручи с них взятки, пропускают из Киева в польские города. Тому ж взятку последую сотники киевские и весь уряд козацкий приезжих людей под свое козацкое берут не надлежащее право, судяты, в тюрьму сажают и что хотят с них собирают"⁸.

Заважали здійсненню торговельних операцій і неузгодженість грошової системи, і розбіжність у феодальних одиницях мір і ваги. В судових справах Речі Посполитої зафіксовані численні факти витотов-

лення фальшивих монет. Щодо системи мір і ваги, то вона відрізнялася не тільки у воєводствах, а й навіть у містах.

Дезорганізовували торгівлю й неупорядкованість митної справи, велика кількість торговельних зборів. На Лівобережжі, зокрема, мито стягувалося від продажу хліба ("померное", "весчее"), воску, жиру, металів, вовни, від голови бика ("поводное"). Існували численні збори за користування ваговими та мірними засобами, з торгового місця, торгових комор, різниць, пропускне з возів тощо⁹. До значного подорожчання товарів призводило орендне мито, сума надходжень від якого до гетьманської скарбниці становила 100 тис. злотих щорічно¹⁰. На торгових шляхах обох частин України діяло безліч державних і приватних митниць. Прикладом митної анархії може бути той факт, що між містами Туркою і Яворовом, Дрогобичем і Ярославом, що були віддалені одне від одного приблизно на 10 км, мито бралось по 174 рази¹¹. А в Києві на відрізок шляху в 300 сажнів (приблизно 600 м) було збудовано 4 містки, на кожному з яких бралось мито ("мостовщина")¹².

Проте, незважаючи на труднощі, торгівля на Лівобережжі й Правобережжі не тільки не припинялася, а й продовжувала розвиватися. Продукція, вироблювана на цих українських землях, дедалі більше спрямовувалася в русло міжрегіонального товарообміну.

Важливе місце у подоланні відособленості лівобережного і правобережного ринків належало ярмарковій торгівлі, яка, на відміну від місцевих торгів і базарів, що обслуговували обмежені території і забезпечували економічні стосунки переважно між містом і сільською округою, пов'язувала різні регіони України і ставала суттєвою ознакою складання внутрішнього національного ринку.

Друга половина XVII ст. характеризувалася розширенням мережі українських ярмарків. За підрахунками дослідників, у 1665 р. на Лівобережжі діяло 40 ярмарків¹³, а 1666 р. - - 76¹⁴, а у 80-і рр. тут щороку вже збираюся не менше 665 ярмарків. В той же час зростає їх мережа і на Правобережжі, що підтверджується значною кількістю королівських грамот. Так, грамотою від 16 грудня 1670 р. засновувалися два нових ярмарки та підтверджувалося існування усіх попередніх у Ковелі¹⁵, грамотою 17 травня 1682 р. дозволялося проведення щороку двох ярмарків (тривалістю по два тижні кожна) у Степані¹⁶. В 1701 р. містечко Тлуст отримало право на чотири ярмарки¹⁷.

Збільшення кількості ярмарків, які забезпечували торговельно-економічні зв'язки між Лівобережжям і Правобережжям, а також іншими українськими землями, та їх певна спеціалізація супроводжувалися інтенсифікацією самої ярмаркової торгівлі. Зокрема, тривалість київських і стародубських ярмарків збільшилася до трьох тижнів (до Визвольної війни в Києві вони були однотижневими)¹⁸. В інших же містах обох частин України вони, як правило, діяли по два тижні, хоча в окремих випадках їх тривалість сягала й шести тижнів¹⁹. Ярмарки пристосовувалися переважно до свят річного календарного циклу — Хрещення, Великодня, Трійці, Воздвиження, Покрови та інших, тобто діяли практично безперервно протягом року. Відомий мандрівник Павло Алеписький, який побував у 1653—1654 рр. в Україні та Росії, відзначав значний розмах торгівлі на українських землях навіть в умовах воєнного часу, описуючи жваві торги в подніпровських населених пунктах Гельмязеві, Золотоноші, Черкасах, Жаботині. Так, він пише, що в Обухові "ми милувалися виглядом великого ярмарку, що буває тут в свято Івана Хрестителя"²⁰.

Одночасно з розширенням мережі ярмарків, торгів і базарів, які були оптимальною формою розподілу товарів, зміцнювалися і торговельні зносини між лівобережними та правобережними землями. Відсутність обліку кількості товарів, що провозилися з одного регіону в інший, не

дає змоги відтворити їх повну картину. Однак зафіксовані джерелами торговельні операції свідчать про те, що ці відносини були значними і мали досить широку географію.

Велике значення для обох сторін мала торгівля хлібом, яка не припинялася протягом усього досліджуваного періоду, набуваючи в окремі роки масового характеру. При цьому основний хлібопотік спрямовувався з Лівобережжя на Правобережжя, що зумовлювалося вищою на той час продуктивністю зернового господарства лівобережного регіону, а також постійними проблемами з продуктами харчування на Правобережжі, викликаними розоренням економіки внаслідок майже безперервних бойових дій на території краю.

Торгівля хлібом, як і торгівля в цілому, значною мірою залежала від політичного становища в Україні і тому відзначалася нерівномірним характером. Зростаючи в період відносної стабілізації, що наступила після 1654 р., поставки хліба знизилися під час спалаху братовбивчих конфліктів 1658 р., нападів польсько-татарських загонів взимку 1660–1661 рр. та наступу польсько-шляхетських військ 1663 р., які завдали значної шкоди хлібним районам Лівобережжя, вивівши частину їх з господарського обігу.

Проте навіть такі вкрай несприятливі обставини не могли надовго загальмувати торгівлю хлібом. До цієї справи включалося населення тих місцевостей, які потерпіли менше, або ті, де обстановка була спокійнішою. Вже на початку 60-х рр. селяни, козаки і міщани Козельця і Остра систематично закуповували в Глухові жито, а потім возили продавати його на Правобережжя. З цією метою в район правобережного Полісся їздили жителі Ніжинського, Переяславського, Чернігівського та інших лівобережних полків²³. Жителі Ніжина такі операції здійснювали і в 1670 р.²³ Вивіз хліба з Лівобережжя набрав таких розмірів, що царський уряд у 1671 р. мусив був його тимчасово обмежити²⁴.

Важливим центром хлібної торгівлі і свого роду перева/ючим пунктом між Лівобережжям і Правобережжям став Київ, який, крім того, що відзначався вигідним географічним розташуванням, був ще й надійно захищений та мав зручні сухопутні та водні комунікації. Сюди за хлібом прибували жителі з різних місць Правобережжя. У березні 1673 р. гетьман П. Дорошенко і київський воєвода Ю. Трубецькой обмінялися листами, в яких йшлося про зносини між жителями обох сторін Дніпра. Вони свідчать, що козаки правобережних полків і міщани відвідують Київ "для своих торговых промыслов и покупают хлебные всякие запасы"²⁵. Інший київський воєвода О. Голицин у 1676 р. інформував Малоросійський приказ про те, що до Києва приїжджають люди з Поволочі, Димера, Чорногородки, Коростишева "для покупки хлебных запасов"²⁶. У відповідь на це воєвода отримав дозвіл продати правобережним жителям частину зерна з гарнізонних складів і не чинити перешкод у купівлі його в приватних осіб.

Складовою частиною хлібної торгівлі, в якій тою чи іншою мірою брали участь обидва регіони, були поставки хліба російській армії і хлібного жалування на Запоріжжя. Для забезпечення армії в січні 1670 р. київський воєвода повинен був закупити в українських містах 16286 чвертей зерна (чверть в першій половині XVIII ст. становила 131,5 кг. -В. М.), а в 1671 р. — 10720. В 1673 р. хлібні амбари Києва також поповнювалися зерном, доставленим з Лівобережжя і частково з Правобережжя²⁷.

Активізація хлібної торгівлі спостерігається у 80-і та наступні роки, коли в Україні намітилася певна політична стабілізація. Особливо багато валок з житом, пшеницею, вівсом, борошном та крупами пройшли з лівого берега вглиб Правобережжя в 1685 р.²⁸

Хлібна торгівля між двома регіонами продовжувалася і в наступному столітті, коли обсяги торговельних операцій хлібом досягли досить

значних на ті часи розмірів. Так, у 1764 р. лише через Германівський форпост було перевезено 35 *тік*. пудів хліба, закупленого лівобережними поміщиками на Правобережжі²⁹.

Значне місце в структурі товарообміну між Лівобережжям і Правобережжям займала сіль, яку добували на соляних промислах Коломийщини. Є відомості, що навіть Тиміш Хмельницький виряджався з Чигирин до Коломиї за сіллю³⁰. В другій половині ХVІІІ ст. цей важливий маршрут солеторгівлі, що проходив через усю територію України і забезпечував українські землі сіллю, під впливом політичних обставин функціонував нерівномірно.

Поставки солі з Коломиї майже припинилися в роки війни через те, що вона знаходилася за межами визволеної території і, отже, потрапити туди з Подніпров'я було нелегко. Крім того, район добування солі потерпів внаслідок воєнних дій, особливо після підписання Зборівської угоди, коли король Ян Казимир дозволив кримському ханові взяти ясир в Україні — "где соль варят полон многой поймали ж"³¹.

Про тогочасні перебої з постачанням солі з Правобережжя на лівий берег Дніпра свідчить той факт, що у 1654 р. київські російські воєводи просили надіслати сіль з "царських городів", бо на київському ринку солі не було³². Отже, в роки Визвольної війни сіль купувалася головним чином в Росії, хоча вона й коштувала дорожче. Багато козаків їздили на соляні промисли в Тор на Донеччині і там варили сіль³³. Використовувалися й інші можливості для завезення солі в Україну, зокрема з Молдавії. В 1652 р. з України до Ясс прибуло 400 возів за сіллю³⁴. Тоді ж звідти до Умані було відправлено 150 возів молдавської солі³⁵.

Пожвавлення солеторгівлі спостерігається в 60-і рр. У той час у лівобережних містах з'являється багато торговців сіллю, які звалися коломийцями, оскільки привозили сіль з Коломиї³⁶. Аналізуючи переписні книги 1666 р., І. П. Крип'якевич дійшов висновку, що, зокрема, в Переяславі було 39 коломийців, Березній — 34, Ніжині — 24, Києві — 20³⁷. Деякі з них возили валки по 140—150 возів, а бувало навіть і більше³⁸. Так, у 1690 р. польські прикордонні власті затримали валку лівобережних коломийців, які поверталися з Коломиї із 140 мажами солі³⁹. Відомий випадок, коли в 1672 р. на захопленому турками Поділлі було пограбовано 900 возів солі, яку везли лівобережні жителі⁴⁰.

Нерідко солеторговці, доставляючи сіль у лівобережні міста і села, щоб не їхати на Правобережжя упорожні, везли туди різні товари, і зокрема зерно, в якому там була гостра потреба. Саме так вчинили жителі Любара І. Гордієнко і Г. Ілляшенко "с товарищи" (всього 15 чол.), які у квітні 1673 р. прибули на лівий берег, щоб "испродав соль, купить в Києве хлеба"⁴¹. Така раціональна практика організації міжрегіональної торгівлі знайшла продовження і в наступному столітті. Наприклад, у 1718 р. два солеторговці з правобережного міста Меджибожа вивезли через Київ 20 маж, а двоє інших торговців сіллю з міста Березова — 25 маж таких товарів, як свити, кожухи, шапки, плаhti, чоботи тощо⁴².

Крім торгівлі такими життєво важливими товарами, як продукція зернового господарства і сіль, у структурі товарообміну між Лівобережжям і Правобережжям можна виділити також поташ і селітру, які на той час набули значного попиту не тільки в Україні, а й за її межами. Торгівля ними мала переважно скупницький характер з наступним збутом виробникам скла, пороху тощо. У великій кількості поташ скуповували на українському Поліссі купці з Чернігова, Глухова, Полтави, Гадяча та інших населених пунктів⁴³. На Лівобережжі в 1699 р. селітру скуповував правобережний житель Холодевич⁴⁴, а у 1702 р. її продавав індуктор з Кам'янця-Подільського⁴⁵.

Предметом торгівлі між лівобережними і правобережними землями були також ремісничі вироби, продукція тваринництва, горілка. З глибинних

районів Правобережжя до лівобережних міст їх вивозили десятки, якщо не сотні, торгових людей і купців. Досить часто на подніпровських ринках продавалися вовняні вироби з Поділля - рядна, ковдри, сукно, сіряки, киреї тощо⁴⁶. Натомість гончари з Полтавщини постачали свої вироби в інші місцевості по обидва береги Дніпра. По всій Україні розходилися рибальські сіті, вироблені на Чернігівщині й Полтавщині. Користуватися попитом, зокрема, сіті з Воронківки, Кролевця, Понорниць. Вивозилися звідти й різні дерев'яні вироби, посуд, гвіздки-кілки, сани тощо⁴⁷. З документів, наприклад, відомо, що лівобережні купці у 1687 р. торгували скупленими у ремісників залізними косами, тютюном та іншим "крамом" на Правобережжі (де їх пограбувати і вбили)⁴⁸. Того ж року торгові люди з правого берега продавали яблука на Чернігівщині⁴⁹.

Певне місце у торгівлі між українськими землями займали книги. Зокрема, здійснювалася обмінна торгівля виданнями Києво-Печерської лаври і Львівського братства. Так, у Львові у 1650–1656 рр. продавалися великі требники, Євангеліє та інші видані в Києві книги. В 1669 р там було продано кілька примірників твору Л. Барановича "Меч духовний" (Київ, 1666 р.), а в 1692 р. продавалися київські полуставці⁵⁰. У свою чергу, книги Львівського братства розходиться по території всієї України, в тому числі і на Лівобережжі. Відомо, що навіть у воєнні роки, зокрема у 1658–1659 рр., влаштовувалися експедиції для продажу книжок на Наддніпрянщині⁵¹. Торгували книгами і в наступні роки - в 1688 р. "купцеві до Києва" у Львові продано 101 примірник різних книг Ч А мешканці правобережного Меджибожа купувати книги в Києві⁵³.

Торговельно-економічне зближення лівобережних і правобережних земель певною мірою залежало також від їхньої участі у зовнішній торгівлі, яка мала безпосередній зв'язок з внутрішнім ринком і справляла стимулюючий вплив на розвиток товарного виробництва та розширення мережі торгівлі в обох регіонах. До того ж зовнішня торгівля нерідко змушувала торговців з обох берегів Дніпра об'єднувати свої зусилля. Купці з правобережного міста Дубна, наприклад, разом з київськими возили в Польщу придбані в Україні або в Росії соболині й лисячі хутра. А київські й острозькі купці у 1658 р. утворили спілку, торгуючи соболями, їх капітал, вкладений у цю спільну справу, становив 3,5 тис. злотих⁵⁴.

Зовнішня торгівля значною мірою сприяла зростанню центрів торгівлі на українських землях по обидва береги Дніпра. На Лівобережжі, головним чином завдяки торгівлі з Росією та європейськими країнами, висуналися такі торговельні центри, як Стародуб, Чернігів, Кролевець, Ніжин, Новгород-Сіверський. На Правобережжі у той час на південному та західному напрямках зовнішньої торгівлі вагомим місцем посідали Кам'янець-Подільський, Бар, Луцьк, Володимир.

Таким чином, процес розширення торговельних зв'язків між Лівобережжям і Правобережжям тривав протягом усієї другої половини століття, об'єктивно відбиваючи стан товарного виробництва в цих регіонах. Попри нестабільний характер міжрегіональної торгівлі, очевидною була тенденція до її розширення як передумова закладення підвратин загальнонаціонального ринку. Крім того, торгівля стала не тільки важливою формою економічних зв'язків, а й відіграла виняткову роль у збереженні етнічної спільності населення лівобережних і правобережних земель, оскільки нерідко затишталася єдиною зв'язуючою ланкою між розрізненими частинами етнічного материка.

- ¹ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657), К., 1961. — С. 572.
- ² Пит. за: Крип'якевич І. П. Гішлан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 209.
- ³ Документи Богдана Хмельницького. — С. 134.
- ⁴ Федотов Чеховский \. А. Акты Греческого Нежинского Братства. К., 1884. — С. 43–44.
- ⁵ Документи Богдана Хмельницького. — С. 343.
- ⁶ Компан О. С. Міста України у другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 296.
- ⁷ Акты, относящиеся к Южной и Чаяйла^г! России. СПб., 1879. — Т. 11. С. 22–26 (далі — Акты К) и ЗР).
- ⁸ Документи по історії Київ 1494–1837 рр. // Український археографічний Ібірник. — К., 1926. — Т. 1. — С. 25.
- ⁹ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959. — С. 86–87.
- ¹⁰ Бантыш Каменский Д. Н. История Малой России со времени присоединения к Российскому государству. — М., 1822. — Ч. 1–4. — С. 577.
- ¹¹ Україна І світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. — К., 1905. — С. 187.
- ¹² Документи по Історії Київ 1494–1837 рр. — С. 19.
- ¹³ Слабченко М. Н. Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до мировой войны: Хозяйство I "стьямщины в XVII — XVIII столетиях. — К., 1923. — Т. 3. — Ч. 1. — С. 120.
- ¹⁴ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 135.
- ¹⁵ Історія народного господарства Української РСР: В 3 т. — К., 1983. — Т. 1. С. 13.
- ¹⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1869. — Ч. 5. — 1. I. — С. 109–117 (далі — Архив ЮЗР).
- ¹⁷ Там же. — С. 165–167.
- ¹⁸ Там же. — С. 187–189.
- ¹⁹ Борисенко В. Й. Назв. праця. — С. 135.
- ²⁰ Українська народність: Нариси соціально-економічної та етно-політичної історії. — К., 1990. — С. 156.
- ²¹ Алспский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским: В 5-ти вып. — М., 1898. Вып. 4. С. 184, 191.
- ²² ~ Українська народність. — С. 155–159.
- ²³ Борисенко В. Й. Хлібний ринок Лівобережної України другої половини XVII ст. // Укр. іст. журн. 1988. № 118–119.
- ²⁴ Російський державний архів давніх акт. в, ф. 229. оп. 2, кн. 12, арк. 402 (далі — РДАДА).
- ²⁵ Акты Ю и ЗР. — Т. 11. — С. 228–230.
- ²⁶ РДАДА, ф. 229, оп. 2, кн. 12, арк. 116.
- ²⁷ Борисенко В. Й. Хлібні: рисенко В. Й. Хлібний ринок Лівобережної України другої половини XVII ст. — С. 115.
- ²⁸ Там же. — С. 120.
- ²⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 4410 (далі — ПЦІА України).
- ³⁰ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 209.
- ³¹ Акты Ю и ЗР. — СПб., 1862. — Т. 3. — Дополнения. — С. 7.
- ³² Там же. — СПб., 1878. — Т. К). — С. 393–394.
- ³³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 212.
- ³⁴ Там же. — С. 213.
- ³⁵ Архив ЮЗР. — К., 1908. — Ч. 3. — Т. 6. — С. 25.
- ³⁶ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 208.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ Слабченко І. С. З Історії первісного нагромадження капіталу на Україні. — К., 1964. — С. 33.
- ³⁹ Архив ЮЗР. — К., 1868. — Ч. 3. — Г. 2. — С. 203.
- ⁴⁰ Акты Ю и ЗР. — Т. 11. — С. 137.
- ⁴¹ Там же. — С. 251.
- ⁴² Слабченко І. С. Наїв, праця. — С. 42.
- ⁴³ Січинський В. Нариси з історії української промисловості. — Львів, 1938. — С. 93.
- ⁴⁴ Компан О. С. Назв. праця. — С. 274.
- ⁴⁵ Там же. — С. 275.
- ⁴⁶ Українська народність. — С. 158.
- ⁴⁷ Компан О. С. Назв. праця. — С. 323.
- ⁴⁸ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 2. — С. 163. Там же. — С. 169–170.
- ⁴⁹ Ісачевич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. — К., 1966. — С. 188–189.
- ⁵⁰ Акты Ю и ЗР. — Т. 11. — С. 182, 212.
- ⁵¹ Акты Ю и ЗР. — СПб., 1882. — Т. 12. — С. 187.
- ⁵² Компан О. С. Назв. праця. — С. 324.
- ⁵³ Там же. — С. 354.

В. В. СТАНІСЛАВСЬКИЙ (Київ)

Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви

Початок XVІІІ ст. вніс значні зміни у політичну ситуацію в Європі. До орбіти Північної війни, що розпочалася 1700 р. і тривала 21 рік, було втягнуто ряд країн. У цій війні Лівобережна Україна виступала на боці Російської держави, що намагалася в боротьбі зі Швецією заволодіти узбережжям Балтійського моря.

Відповідно до рішення військової ради шведського командування, що відбулася між 11 та 13 вересня в Старишах, на території Лівобережжя воєнні дії розпочалися восени 1708 р. Причому однією з найважливіших причин зміни тактичних планів Карла ХІІ, котрий відмовився від наміру одразу йти на Москву, став розрахунок на залучення кримського хана і, можливо, турецького султана до збройного виступу проти Російської держави. Адже відомо, що традиції політичних стосунків татар і шведів сягають XVI ст. Так, ще 1556 р. виношувалися плани щодо спільного виступу Криму й Швеції проти Росії. Спроби об'єднання військових сил для боротьби з Москвою не раз повторювалися і в XVI — першій половині XVII ст. А до 1702 і 1704 років відносяться дані про листування ханів з Карлом ХІІ. Домовленість про союз татар із шведами була досягнута, й навесні 1708 р. до Бахчисарая приїжджав королівський посланець, тепло прийнятий Каплан-Пресм І¹.

Гетьман І. Мазепа, розраховуючи на перемогу армії Карла ХІІ над росіянами, за допомогою шведів сподівався знайти вихід із складної внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації, що склалася на Україні. 24 жовтня з частиною козацького війська він покинув Батурин, а 25-го відкрито оголосив про свій намір з'єднатися з шведським королем. Проте ці дії гетьмана не знайшли широкої підтримки серед старшини та інших верств українського суспільства. Тим більше, що бойові операції осені 1708 — початку літа 1709 рр. не принесли значної переваги жодній з воюючих сторін. Єдиною великою перемогою для Карла ХІІ та І. Мазепа стало приєднання до них запорозьких козаків. Безперечно, приймаючи рішення про перехід на бік шведів, запорожці виходили із загальної політичної ситуації. При цьому для них теж одним з найважливіших факторів була позиція Кримського ханства як одного з могутніх сусідів України. Саме тому дослідження розвитку політичних відносин Січі з Бахчисараєм дає змогу зрозуміти причини кардинальної зміни політичної орієнтації Запорожжя, а також мотиви, з яких татари не змогли підтримати козаків напередодні Полтавської битви.

Після переходу гетьмана на бік короля перед низовим військом постало питання вибору — воно мало вирішити, до кого приєднатися. З одного боку були шведи — противники, з якими запорожці воювати із самого початку Північної війни. Однак за сприятливого розвитку подій вони могли врятувати Січ від загрози знищення, що ставала дедалі ближчою і реальнішою. Несподіваний перехід Мазепа до Карла ХІІ промовляв на користь такого припущення, хоч і не був зрозумілим козакам до кінця, оскільки вони звикли вважати гетьмана вірним слугою Москви. З другого боку були росіяни — надійні союзники в походах проти турків і татар, які також сповідували православ'я, а за віру, як відомо, козаки ладні були віддати й життя. Проте саме з боку Росії, яка здійснювала протекторат над Запорожжям і для якої був неприйнятним політичний устрій низового війська, виходила найбільша небезпека.

Природно, що однастайності серед запорожців не було. Через протиріччя, які вирували у Січі, перевагу одержували то прихильники,

то противники союзу із шведами. Запорожцям, до того ж, доводилося враховувати наміри татар, які, у свою чергу, не залишались байдужими до політичної орієнтації Січі.

Проте реалізація рішень, прийнятих у Бахчисараї, прямо залежала від позиції Стамбула. А політика Туреччини, попри те, що перемога армії Карла XII над царськими військами мало в кого викликала сумнів, визначалась реальним співвідношенням сил між Росією і Швецією. Так, після успіхів шведів у її правлячій верхівці активізувалися кола противників Москви, а відомості про вдалі дії росіян спричиняли протилежні настрої. За рік до Полтавської битви одержала верх агресивна тенденція щодо Російської держави, а із середини 1708 р. Porta почала готуватися до широкомасштабних воєнних операцій². Особливе ложвакнення серед ворогів Росії викликали новини про вступ Карла XII на територію Лівобережжя і перехід на його бік українського гетьмана. Перекладач при Порті Олександр Маврокордато (Шкарлат) і грудня повідомив російському послу П. Толстому, що акція Мазепи була сприйнята турками як козацьке повстання проти царя³.

Підготовка до війни проводилася і в Криму, тим більше, що в середині грудня замість усунутого від влади Каплан-Гірея I на ханський трон було посаджено Девлет-Гірея II, відомого антиросійськими настроями ще за часів свого першого володарювання (лютий 1699 — листопад 1702 рр.). За таких обставин татари почали нагаджувати зв'язки із Запорозькою Січчю. Так, якщо в другій половині листопада охтирський полковник Федір Осипов писав графу Гаврилу Головкіну, що на Запорожжі "тихо і сумирно"⁴, то вже у грудні полтавський міщанин, який тоді був у запорожців, сповіщав росіян, що на Січ приїжджали татарські посланці і висловили бажання ханського війська вирушити в похід разом з козаками⁵. Однак приготування кримчан до воєнних дій були перервані зміною політичної ситуації в Стамбулі, де в останній декаді місяця внаслідок придворних інтриг та активної діяльності російського посла взяли верх прибічники мирних відносин з Москвою. В результаті 28 грудня під час зустрічі Толстого з турецьким візирем було підтверджено мирний договір 1700 р.⁶ Отже, для Росії зачищалася лише одна небезпека — загроза несамоініонованого Туреччиною виступу Кримської орди. Саме тому ситуація на півострові, взаємні контакти татар з Карлом XII, Мазепою та запорожцями набували особливого значення і постійно контролювалися Москвою⁷.

У напрямі об'єднання козаків і татар діяло командування шведської армії, яке добре усвідомлювало значення Запорозької Січі не лише як військової сили, а й як союзника, необхідного для залучення на свій бік Кримського ханства і Туреччини. Саме це завдання постало перед королем навесні 1708 р., коли розпочалися приготування до російської кампанії⁸, а взимку 1708—1709 рр. набуло особливої актуальності⁹.

У свою чергу, не залишався пасивним і царський уряд, який вживав заходів для того, щоб зберегти запорожців у таборі своїх прибічників. З цією метою 12 листопада Петро I надіслав на Січ грамоту, в якій оголошувалося про обрання новим гетьманом Івана Скоропадського, наказувалося вірно служити Росії та готуватися до оборони від можливого нападу з боку Криму⁹.

Що ж до татар, то вже на початку 1709 р. Девлет-Прей II запевняв Карла XII, що його війська готові навесні прийти на допомогу шведській армії. В той час хан був спроможний виставити 40 тис. вершників, у тому числі 8 тис. булавінців на чолі з отаманом І. Некрасовим¹⁰. Характерно, що такий кількісний склад відповідає пропозиції Січі, про яку Бахчисарай сповістили ще восени 1708 р.¹¹

Взимку 1709 р. відносини між Запорозькою Січчю і Кримським ханством активізувалися. Так, згідно з донесеннями козаків Семена

Васильєва та Григорія Савіна російській стороні, у січні із Запорожжя до хана було відправлено листа. Проте про зміст послання вони не знали¹². В цей же час Давлет-Гірей II через своїх гінців вів переговори із Січчю, їм доручалося довідатись про хід бойових дій між шведами та росіянами і запевнити низове військо у підтримці з боку Криму. На зустрічі із запорожцями посланець хана запевнив, що татари "з охотою" їх підтримають, коли козаки вирушать проти Москви. Кошовий отаман і січова старшина цілком задовольнилися цією заявою і висловили готовність спільно з ордою та Мазепою воювати проти Російської держави¹³. Розвідники гетьмана Скоропадського доповідали, що невдовзі запорожці їздили до Перекопу, де зустрічалися з новим кримським ханом, і почали "вступати в трактати" з татарами¹⁴.

Антиросійські наміри Криму викликали серйозне занепокоєння в Москві. У зв'язку з цим Г. Головкін писав 12 січня П. Толстому до Стамбулу, що оскільки шведи знаходяться неподалік Полтави, росіяни побоюються об'єднання запорозьких і татарських військ і вступу їх у війну. Тому послу рекомендувалося вжити заходів, щоб не допустити такого розвитку подій¹⁵. А на Січ 5 січня була відправлена Ірамота Петра I з наказом про обов'язкове виконання всіх розпоряджень нового гетьмана¹⁶.

В цей час запорожці ще не дійшли одностайності у питанні щодо напрямку своїх подальших політичних кроків. На Січі записалося чимало прибічників союзу з царем. Тому кошовому отаману Костянтину Гордієнку, який був давнім ворогом Росії, довелося докласти значних зусиль, щоб змінити ситуацію на свою користь. Так, 5 лютого козак Іван Явборський повідомляв, що кошовий, утримуючи запорожців від виступу на боці росіян, навіть погрожував вимовитися від своєї посади. Але незабаром він переконався, що не зможе перешкодити "черні", і був змушений відправити близько 4 тис. своїх противників до Старого і Нового Кодаків. Після цього Гордієнко послав гінців по орду. Проте на Запорожжя приїхали лише татарські посланці. Таке зволікання Крим мотивував необхідністю почекати на прибуття до ханства нового правителя, призначеного Стамбулом. Занепокоєні козаки листовно звернулися до Бахчисарая із запитанням: до кого збирається приєднуватися хан? При цьому вони запевнили, що у будь-якому випадку будуть заодно з татарами. Сам кошовий під час перебування на Січі кримських посланців говорив, що краще запорожцям "триматися при хані, ніж до царської величності йти"¹⁷.

Проте в козаків ще жевріли якісь ілюзії щодо Росії. В їх листі, який Петро I отримав 7 лютого, висловлювалася однозначна, аїе нездійсненна на той час вимога: зішцити Кам'яний Затон та інші самарські містечка, побудовані на українсько-кримському кордоні¹⁸. Це маю стати гарантом подальшого існування запорозької військової організації. Проте Петро I не міг піти назустріч домаганням козаків, бо вважав, що ліквідація фортець призведе до значного ослаблення південних рубежів держави та втрати контролю над Запорожжям¹⁹. Саме через цю відмову Петро I втратив реальний шанс привернути запорожців до себе і засвідчив, що інтереси низового війська у великій політиці Росії не враховуються.

Татари ж продовжувати приділяти значну увагу своїм відносинам із Січчю. Так, згідно з донесенням дозорця за переправою через Дніпро у Переволочні гетьману Скоропадському від 9 лютого, перекопський каймакан повідомив козакам про прибуття до Криму хана. Останній просив запорожців подавати йому відомості про хід російсько-шведської війни і запевнив у готовності орди до виступу. Отримавши такі новини, кошовий отаман зібрав раду, яка майже одностайно, за винятком одного козака, що "промовив добре слово за великого государя", вирішила виступити на боці Карла XII та І. Мазепи²⁰. Характерно, що на перего-

ворах з кримчанами запорожці перейшли безпосередньо до обговорення тактичних питань, котрі було вирішено узгодити в Переволочні²¹. Кошовий отаман повідомив полковникові козацького загону цього містечка Івану Шугайлу, що як тільки дочекається повернення своїх посланців з Криму, відразу вирушає в похід²².

У лютому несприятливі для росіян тенденції почали проявлятися і в політиці Стамбула. Граф Г. Головкін 16 лютого писав П. Толстому, що російське командування занепокоєне ворожими щодо Москви настроями на Україні, і висловлював побоювання, що під їх впливом турки можуть розпочати бойові дії самі або дати на це дозвіл татарам. Занепокоєння царського уряду посилювало повідомлення посла про те, що турецька верхівка наказала Девлет-Прею II тримати війська напоготові, а кримський хан постійно контактує із запорожцями. Виходячи із ситуації, Петро I наказав Толстому не шкодувати зусиль і коштів, щоб унеможливити виступ Девлет-Гірея II на боці Карла XII, і виділив послу для цього соболів на 10 тис. крб. і 10 тис. червоних золотих²³.

В цей час продовжувалося просування шведської армії по території України. Король сподівався оволодіти Полтавою і таким чином забезпечити надійний зв'язок із Запорозькою Січчю, а через неї Кримським ханством і Туреччиною, на союз з якими він розраховував. Ці плани шведського командування Петро I розгадав Іде у середині лютого і в листі до Олександра Меншикова висловив припущення, що ворог іде до Полтави заради запорожців²⁴.

В кінці лютого - на початку березня переговори Запорожжя з Кримом, здавалося, наближались до логічного завершення. Козаки були впевнені, що татари незабаром з'єднаються з ними. Як повідомляв росіянам дозорець з Переволочної, кошовий отаман чекав їх з дня на день²⁵. Що ж до царського уряду, то він продовжував докладати значних зусиль для утримання запорожців від виступу. З цією метою було вирішено привезти з Москви до Севська Семена Палія, якого незадовго перед тим повернули із Сибіру. Росіяни знали, що колишній превосбережний полковник користується великим авторитетом на Січі, і вирішили з його допомогою вчинити серед козаків "диверсію", тобто внести у їх середовище розкол²⁶.

Низове військо з нетерпінням очікувало підходу татар, але орда, попри всі обіцянки, так і не з'являлася. На нашу думку, це, як і раніше, пояснюється позицією Стамбула. Як з'ясував російський історик Є. В. Тарле, ряд документів свідчить, що навесні верхівка Туреччини так і не змогла остаточно визначитися щодо шведської армії²⁷. Порто воліла не поспішати і зберігала суворий нейтралітет.

Не дочекавшись кримчан, запорожці вирішили виступити самі. Вони вирушили і березня і невдовзі прибули до Переволочни. Вже там козаки отримали лист від Девлет-Гірея II, який радив їм триматися Мазепи і обіцяв у разі необхідності надіслати допомогу. Цей лист хана, а також агітація посланців гетьмана та, не в останню чергу, гроші, привезені ними, вплинули на остаточне рішення запорожців приєднатися до шведського війська. Сучасник описуваних подій — придворний проповідник Карла XII Нордберг — вважав, що послання з Криму серйозно вплинуло на позицію козаків²⁸. Там же, в Переволочній, до К. Гордієнка приєднався запорозький полковник Федір Нестулій, в загоні якого тоді налічувалося 500 осіб²⁹.

Отже, рішення про перехід до шведів було прийняте остаточно, і запорозький загін вирушив до короля. А для того, щоб російські війська не перешкодили реалізації цих намірів, козаки дезінформували противника, поширюючи чутки про те, що, нібито, йдуть на з'єднання з царською армією.

Російський уряд припускав можливість такого розвитку подій, оскільки недовіру викликав кошовий отаман. Як писав 11 березня Головкін до Толстого, Москва майже не сумнівалася у вірності запорожців, але підозріло ставилася до Гордієнка, якого вважала чоловіком "лукавим і непостійним", здатним підбурити частину низового війська і татар проти Російської держави. Тому граф просив посла зробити все можливе, щоб турки не допомагали Карлу XII і Мазепі й заборонили це робити Бахчисараю³⁰.

На відміну від Туреччини позиція Криму була чітко визначена. Татари готувалися до виступу. Про це 22 березня доповідали розвідники полтавського полковника. За їх свідченням, шведський король і кошовий отаман Гордієнко прийняли рішення про спільний з ордою похід на Москву. Справа дійшла навіть до обговорення деталей майбутньої операції. Так, представник кримсько-татарської верхівки наполягав на необхідності йти в похід Моравським шляхом³¹.

Проте, незважаючи на інтенсивні контакти з союзниками, татари і в березні не мали змоги здійснити свої плани. Згідно з донесенням Толстого, Стамбул, тепер уже під страхом смертної кари, заборонив Девлет-Гірею II підтримувати Карла XII³². Отже, кримський хан нічого не міг вдіяти. Йому залишалось лише сподіватися, що Порта врешті-решт змінить свою позицію. Запорожці ж, які підтримували короля і Мазепу, всіляко намагалися заохотити татар до активних дій. Для цього вони навіть відправляли до Криму частину полонених ними росіян. Так, у середині березня після бою із загоном брш'адира Кампеля під Царичанкою, де було захоплено 150 ворожих солдатів, Гордієнко наказав частину полонених послати до Бахчисарая і при цьому знову звернувся до Девлет-Прея II з проханням про допомогу³³. А 27 березня під час аудієнції у Карла XII кошовий звітував: "Ми вже відправили сотню москалів кримському хану і сподіваємось, що, коли їх побачать татари, то стануть з нами заодно"³⁴. До подібних дій Гордієнко вдавався і надалі. Про це, зокрема, розповів царський посланець Василь Блеклий, який на початку червня приїжджав до Перекопа. Там він довідався, що у місті проживали близько 40 запорожців, які привезли з-під Полтави до Криму 24 бранців і там продати їх³⁵.

Такі козацькі заходи, безперечно, впливали на татар, але все ж не могли докорінно змінити ситуацію. Затримка хана з виступом почато непокоїти й шведського короля, який вже втрачав упевненість у допомозі орди. Так, в листі до польського короля Станіслава Лешинського Карл XII скаржився на Девлет-Гірея II, який, хоч і підбадьорював козаків, відправляючи до них послання і довірених осіб, але не поспішав підтверджувати свої обіцянки ділами³⁶.

Все ж приєднання частини низового війська до армії короля було важливим кроком на шляху союзу з ордою. Відомий історик Б. Крупницький на основі аналізу свідчень сучасників дійшов висновку, що саме запорожці відкрили шведам широку дорогу на Південь³⁷, а О. Оглоблин справедливо відзначав, що завдяки посередництву Запорожжя Карл XII і Мазепа змогли досягти попередньої домовленості з Кримом щодо татарської військової допомоги. Туреччина ж почала оптимістичніше оцінювати перспективи коаліції³⁸. До того ж перехід запорожців на бік шведів на певний час відвернув увагу короля від походу на Москву, а на порядок денний висунулося налагодження відносин із Стамбулом і Бахчисараєм³⁹. Завдяки приєднанню низового козацтва покращилося й постачання шведської армії, зокрема кримським вином, що відзначив держсекретар Гермелін у листі до уряду в Стокгольм⁴⁰.

Командування королівського війська не могло не помітити того впливу, яке справило рішення частини козаків про підтримку союзників на позицію Кримського ханства, і вирішило скористатися цим під час

переговорів з татарами. У черговий раз надсилаючи до Девлет-Гірея II запит про термін його виступу і чисельність готового до бойових дій війська, граф Піпср повідомляв між іншим про прихід до шведів великого загону запорожців, а на підтвердження цього факту частину шведського посольства укомплектував козаками⁴¹.

Спостерігаючи за розвитком подій, хан у квітні активізував свою діяльність. Він знову намагався переконати верхівку Османської імперії в необхідності негайно і рішуче розпочати війну з Росією. Девлет-Прей II вважав, що такий сприятливий момент для виступу проти царя може не повторитися. У цьому зв'язку австрійський посол у Стамбулі Тальман у квітні доносив своєму уряду: "За останній час прибули в Туреччину різні гінші з листами від нового татарського хана, в цих листах останній настійно звертає увагу на те, що при сучасному становищі, коли Москва веде війну проти Швеції, неможливо байдуже дивитися на те, що відбувається, без значних втрат для майбутнього"⁴². Девлет-Гірей II особливу увагу звертав на загрозу, яку становили російські фортеці. Вони розташовувалися на незначній відстані від Перекопу, який вважався входом до Криму, а це означало, що росіяни можуть без значних зусиль завоювати все ханство, яке не мало достатніх сил для оборони⁴³. Девлет-Гірей II навіть погрожував уряду Туреччини, що в разі відмови у допомозі він одноосібно прийматиме рішення щодо виступу і з усією ордою приєднається до шведів⁴⁴.

Як відомо, на бік Карла XII та І. Мазепи перейшла лише частина низового війська, що підтримала Гордієнка, інша ж, поміркованіша, залишилася на Січі, де знову запанувала непевна ситуація. Час від часу там брали верх то прихильники, то противники союзу з шведами, але врешті-решт запорожці дійшли висновку про необхідність разом з кримсько-татарською армією воювати проти Росії. А для того, щоб умовити Деачет-Гірея II приєднатися до козаків, до Бахчисарая вирушив новий кошовий отаман Петро Сорочинський, якого росіяни вважали щирим прихильником Москви⁴⁵.

За відносинами Запорозької Січі і Кримського ханства уважно спостерігав російський уряд. Він сподівався, що її запорожці, які не пішли за Гордієнком, воюватимуть за царя. А коли з'ясувалося, що це не відповідає дійсності, росіяни знову почали робити спроби запобігти утворенню небажаного політичного альянсу. Дізнавшись від П. Толстого, що на початку квітня до кримського хана приїжджали посольства від шведського короля, гетьмана і кошового отамана (Гордієнка), царський уряд закликав Девлет-Гірея II не довіряти їм, у свою чергу обіцяючи хану, що з боку Росії не буде жодного приводу до порушення мирних договорів⁴⁶. Росіяни не обмежувалися закликами, а діяли і за допомогою грошей. Так, у квітні, вітаючи Девлет-Гірея II зі вступом на трон, Г. Головкин обіцяв, що з Росії мають прибути багаті подарунки. При цьому він нагадав про необхідність дотримуватися мирних угод і просив не вести переговорів і не допомагати Станіславу Лещинському, Карлу XII, Мазепі та запорожцям⁴⁷.

Особливо активну роботу, щоб утримати Порту від воєнних дій, розгорнув російський посол у Стамбулі. Він знав про все, що відбувалося в турецькій столиці, а дипломатична майстерність давала йому можливість впливати на перебіг подій. Саме Толстой передавав до Москви найдостовірнішу інформацію про розвиток запорозько-татарських стосунків і докладав великих зусиль до того, щоб Туреччина не сприяла їх союзу. Так, якщо 3 квітня у своєму листі до Г. Головкина посол висловив впевненість, що того літа турки і татари не збиралися виступати проти Росії⁴⁸, то вже наступного дня його думка змінилася, оскільки він дізнався про лист кримського хана до Порту, в якому той повідомляв про прохання козаків надати їм підданство⁴⁹. Звичайно, це дуже стурбувало

російський уряд, оскільки задоволення прохання в той момент, по суті, означало оголошення Туреччиною війни Росії. Москва з тривогою чекала рішення, що його мав прийняти Стамбул, котрий, в принципі, міг задовольнити прохання Січі. Толстой повною мірою використав усі дипломатичні можливості, щоб переконати керівні кола Порти в тому, що надашій протекторату запорожцям призведе до порушення мирних договорів, і до того ж козаки домагаються цього лише для того, щоб викликати конфлікт між Росією і Туреччиною⁵⁰. З останнім твердженням Толстого важко не погодитись — цей висновок впливає з усього ходу переговорів Січі з Бахчисараєм. Разом з тим рішення запорожців щодо зміни політичного статусу не можна вважати провокацією. Воно свідчить насамперед про те, що протиріччя між Запорожжям і Росією, що наростали з кінця XVII ст., загострилися до краю. Однак плани низового війська щодо протекції на той час виявилися нездійсненними. Уже 9 квітня Толстому стало відомо, що, зважаючи на ситуацію, турки вирішили не ризикувати, а по офіційних каналах заявили, що керуються лише законами віри, тобто прохання козаків могло бути задоволене тільки у тому випадку, коли б вони прийняли іслам⁵¹. А 10 квітня Толстой довідався від віце-канцлера, що крайній візир написав Девлет-Гірею II листа, в якому наказувалося відмовити запорожцям у протекції і не укладати з ними ніяких угод^Ч.

Отже, незважаючи на те, що наближався час вирішального зіткнення російської і шведської армій, Туреччина займала позицію нейтралітету, віддавши розпорядження татарам постійно спостерігати за діями царських та королівських військ⁵². Такий підхід дуже шташтовував Толстого, який продовжував діяти в цьому напрямі за допомогою підкупу впливових чиновників. Він неодноразово нагадував російському уряду, що з турками "любов" без подарунків недійсна⁵³.

Що ж до Москви, то вона, розуміючи, що запорожці не облишать спроб спільно з татарами виступити проти царя, вирішила ліквідувати Січ. Але перед цим російський уряд вважав за потрібне перекрити козакам шлях до відступу на Південь, усвідомлюючи, що, відійшовши у володіння татар, вони стануть недосяжними. Для розв'язання цієї проблеми Толстой спеціально зустрічався з крайнім візирем. Посол повідомив останньому, що цар послав на Запорожжя свої війська, аби покарати зрадників, які приєднались до Мазепи. А щоб козаки не тікали до Девлет-Гірея, Толстой просив візира заборонити приймати їх у Криму, на що й отримав згоду⁵⁴. У кінці травня візир відправив листа Девлет-Гірею II з наказом розірвати всякі зв'язки з гетьманом і низовим військом, а на початку червня розпорядився, щоб хан ловив і відпраатяв до Петра I усіх козаків-утікачів⁵⁵.

Початок травня не приніс змін у настрої в Криму. Верхівка ханства все ще сподівалася переконати уряд Туреччини в необхідності виступу проти Росії. До Стамбула їздив новий посланець Девлет-Гірея II, щоб нагадати великому візиру, що біля Криму, на Запорожжі, росіяни спорудили нову велику фортецю, яка загрожує ханству. Порта свого часу намагалася перешкодити цьому будівництву, однак безрезультатно — навпаки, росіяни змогли навіть укріпити фортецю і збільшити кількість зброї та боєприпасів у ній. Девлет-Гірей II пропонував скористатися з нагоди і вимагати у Москви знищити Кам'яний Затон. Хан вважав, що росіяни ніяк не зможуть відмовитися від цього, оскільки в умовах, коли проти них виступили шведи, поляки і запорожці, нейтралітет Туреччини і орди був надзвичайно важливий⁵⁶.

Однак пропозиції кримчан залишилися без наслідків. Туреччина не бажала жодних конфліктів з Росією. Більше того, турецький уряд надіслав листи на Кубань, до Криму і Білгородської орди з новим наказом зберігати мир з Російською державою⁵⁸.

Таким чином, Девлет-Прей II, попри всі свої обіцянки, не міг підтримати запорожців у їх боротьбі. Йому залишалося тільки зайняти очікувальну позицію. Татарські посланці прибували на Січ і до Карла XII, розвідували обстановку, збирали інформацію про хід бойових дій. Так, воевода Б. Шереметев повідомляв Петра I у листі від 11 травня, що на Запорозжя приїжджали 50 татар, щоб дізнатися про останні новини російсько-шведської війни⁵⁹.

Січовики ж з початку травня готувалися до оборони, бо в той час підрозділи російської армії під командуванням полковника Петра Яковлева вже прибули на Запорозжя й захопили ряд міст: Келеберду, Переволочну, Старий та Новий Кодаки, їх кінцевою метою було зруйнування Січі. В Криму знали про небезпечну ситуацію, що склалася на Запорозжжі, і тому козаки не полишали надії на допомогу татар. Тим більше, що до низового війська приїжджав каймакан з Очакова, який зустрівся з січовою старшиною та відправив до Мазепи двох гінців, щоб пересвідчитись, чи чекають приходу кримських військ козацький загін на чолі з гетьманом і запорожці Гордієнка. Дізнавшись, що це саме так, каймакан пообіцяв, що через тиждень орда прийде на допомогу і, як свідчить дворовий слуга Мазепи Супрун, "почувши про прихід російських підрозділів на Січ, за шість днів до її взяття, звідти пішов"⁶⁰.

Протягом певного часу запорожцям вдавалося відбивати напади ворога. Під час штурму вони все ще сподівалися на допомогу татар, по яких поїхав кошовий отаман Петро Сорочинський. Та на цей раз доля підвернулася від козаків. Спочатку атаки російських військ були безрезультатними, і вони втратили приблизно 300 осіб, у тому числі кількох офіцерів. Та, як писав О. Меншиков до Петра 1 19-го чи 20-го травня, "того ж числа до наших на сікурс прибули відряджені драгуни від генерал-майора Волконського з полковником Колаганом (Г. Галаганом. -В. С.). І як зрадники той сікурс побачили, то надіялись, що до них у Криму Орда на допомогу йде"⁶¹. Бажаючи підтримати татар, запорожці зробили вилазку, але на їх очах прибулі війська з'єдналися з російськими. Це стало повною несподіванкою для козаків. Росіяни ж скористалися сприятливою можливістю і захопили Січ⁶².

Розгром Січі мав неабияке значення у передполтавський період. Це чудово усвідомлювало російське командування, яке відразу відправило гінця до Стамбула, щоб сповістити про загибель "розбійників", через яких чинилися сварки з Москвою⁶³.

Для кримського хана ця подія була значною втратою. Проте він, як і раніше, не був вільним у своїх вчинках. Так, Девлет-Прей II мусив відмовити в допомозі кошовому отаману П. Сорочинському⁶⁴, не міг прийняти запорожців, яким пощастило врятуватися від смерті після розгрому Січі. На початку червня полонені козаки, яких вдалося захопити росіянам, розповідати, що поблизу Тавані перебували близько тисячі запорожців з жінками і дітьми, а з ними кримський ага і 30 татар. Козаки не знали, що робити далі. Частина з них пішла в українські міста, решту Гордієнко через своїх посланців кликав на з'єднання з шведською армією. З Криму ж допомогти не могли, а на службу не брали. Татари пропонували запорожцям лише сільськогосподарську роботу, а ага радив дочекатися указу, який мав надійти з Бахчисарая⁶⁵. Таке становище пояснювалося насамперед позицією турецького уряду, і навряд чи на хана якось подіяли подарунки і лист, привезені царським посланцем В. Блеклим⁶⁶.

Не маючи можливості виступити з військами проти Російської держави, Девлет-Гірей II все ж намагався вплинути на розвиток подій. Насамперед, він продовжував переговори з шведським королем. Так, 16 травня до Карла XII прибули два татарських полковників, щоб узгодити окремі статті шведсько-татарського договору. Одним з основних його

пунктів мало стати зобов'язання короля не підписувати сепаратного миру з царем⁶⁷.

Обговорення детшої угоди проматяє на користь того, що хан нарешті отримав якусь позитивну відповідь від Порти на свої постійні домагання щодо війни з Росією. Більше того, згідно з донесенням перебіжчика Сидора Гриценка, у шведському таборі на 10 червня вже чекали орду⁶⁸. Однак замість неї 21–22 червня до Карла XII прибула татарсько-турецька делегація разом із шведами - секретарем Клінковстремом і полковником Сандулом, яких король посилав до Порти. Один з членів делегації — бендерський сераскір-паша — заявив королю, що Стамбул утримується від обіцянки виступити проти Москви. А татарські посланці, позиція яких відрізнялася від турецької, запевняли, що Девлет-Гірей не вірить чуткам про підписання шведсько-російського миру, не прийняв подарунку від царя і готовий підтримати королівську армію⁶⁹. Татарські делегати поспішали виїхати з шведського табору, оскільки, за їх словами, ханські загони могли розпочати воєнні дії негайно, лише довідавшись, що шведи погодилися на їх умови: не укласти сепаратний мир з Петром I та дозволити кримчанам під час походу брати ясир та відганяти худобу⁷⁰.

Виникає запитання: на що сподівався Девлет-Гірей II, коли обіцяв допомогу? Ми маємо дані, що дають змогу хоча б частково уявити, що відбувалося в імперії. З одного боку, до Туреччини постійно найджали послы від Карла XII, Мазепи, Лещинського та Гордієнка, що, безперечно, впливало на посилення агресивних настроїв в уряді країни. З Іншого боку, зволікання турків з наданням допомоги королю свідчить про те, що вони припускали можливість поразки шведської армії. На користь цього проматяли відомості про розгром Батурина і Січі, зростання народної війни проти шведів, чималі втрати королівської армії в ході боїв, а також звістки про бойову готовність російського флоту, що навесні був сконцентрований біля Азова. Про це, зокрема, писав до Порти сілістрійський паша Юсуп, який зазначав, що чув про перехід запорожців на бік шведів, але в тому, що війська Карла XII не могли вийти з оточення, бачив їх безсилля⁷¹.

Така позиція Стамбула виглядала досить несприятливою для татар, але Девлет-Прею II все ж вдалося досягти певних зрушень. Після захоплення росіянами Січі він одразу ж звернувся до сераскіра Бендер - свого політичного однодумця, який мав великий вплив у Стамбулі. Сераскір провів необхідну роботу і невдовзі отримав повідомлення про те, що султан погоджується на виступ татар на боці шведів, але лише за умови, якщо хан і король підпишуть договір з Туреччиною. Порто хотіла мати впевненість у тому, що мир з царем не буде підписано, доки до нього не увійде пункт про обмеження просування російських військ на Південь⁷².

Все ж переговори затягувалися, а справа йшла до вирішальної битви. В цій ситуації із Стамбула до Бахчисарая надійшло розпорядження: вирушати на допомогу Карлу 11. Нам точно не відомо, від кого воно виходило. Шведський історик А. Стіллі навів свідчення полковника Лагерберга, якого 1710 р. король направив для переговорів до Девлет-Гірея II. Під час зустрічі Лагерберг, намагаючись переконати хана в необхідності запропонованих ним дій, нагадав Девлет-Гірею, що за рік до того той наважився вирушити до Полтави без дозволу верховної аїди. На це хан відловив, що мав відповідне розпорядження султана⁷³. Можливо, слові Девлет-Прея передані не зовсім точно. У всякому разі, дослідження німецького історика Хаммера свідчать, що наказ про виступ було віддано великим візирем. Дослідник припускав, що саме він надіслав відповідне таємне послання Девлет-Гірею II⁷⁴. Великий візир Чорлулу Алі-гаша був непересічною особою. Хоча він і визнавав, що не слід

поспішати з вступом у війну, бо, як ніхто інший, знав про важке економічне і політичне становище Туреччини, але допомогу шведам обіцяв⁷⁵. Візир бажав війни з Росією і міг піти проти волі султана Ахмеда IIІ.

Отже, хан отримав послання і, як свідчить Лагерберг, виступив у похід. Нам пощастило знайти ще один документ, що підтверджує слова полковника. Це розповідь волоха Михайла Суднкова, який повернувся з шведського полону і 23 червня повідомив, що чув про виступ 40-тисячної татарської орди, яка йде до Полтави на допомогу Карлу XII⁷⁶. Однак похід Девлет-Прея II тривав недовго. Він одержав наказ про негайне повернення і заборону втручатися у бойові дії.

Викладений матеріал дає можливість дійти ряду важливих висновків. По-перше, саме політична позиція кримського хана була одним з вирішальних чинників, що вплинули на рішення низового війська перейти на бік Карла XII та Івана Мазепи. По-друге, в кінці 1708 — першій половині 1709 рр. Січ і Бахчисарай готували спільний виступ проти Російської держави. Вони прагнули об'єднатися з шведською, польською та частиною української гетьманської армії, що стало б запорукою перемоги над царськими військами. По-третє, непереборною перешкодою для планів кримсько-татарської верхівки було те, що турецький уряд так і не наважився використати сприятливу можливість і не дозволив татарській орді виступити на боці шведів. Це був серйозний політичний прорахунок Стамбула, який мав далекосяжні негативні наслідки для Криму, України в цілому і Запоріжжя, зокрема.

¹ Возірик В. Е. Исторические судьбы крымских гатар. — М., 1992. — С. 238—239; Возгрин Р. Ф. Дипломатические связи Швеции и Крыма накануне и после Полтавы // Скандинавский сборник. — Галлии, 1985. — Т. 29. — С. 70; Молчанов Н. Н. Дипломатия Петра Первого. — М., 1984. — С. 216.

² Молчанов Н. Н. Указ. соч. — М., 1986. — С. 221.

³ Крылова Т. К. Русская дипломатия на Бое-форе в начале XVIII в. (1700—1709 гг.) // Исторические записки. — 1959. — Т. 65. — С. 272.

⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. — М., 1951. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 3, 12—13.

⁵ Шутый В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1708—1709). — М., 1958. — С. 390.

⁶ Крылова Т. К. Русская дипломатия... — С. 273—274.

⁷ Документы Северной войны: Полтавский период (ноябрь 1708 г. — июль 1709 г.) // Труды Императорского русского военно-исторического общества. — Т. 3. С. 48—49 (далі ТИРВІО).

⁸ Ляско-Ронкей В. Поход Карла XII в 1708—9 гг. в пределы России // Оттиск из "Военно-Исторического Вестника". — К., 1909—1910. — С. 34.

⁹ Письма и бумаги... М.; Л., 1948. — Т. 8. — Вып. 1. — С. 306—309. ¹⁰ Бобылев В. С. Внешняя политика России эпохи Петра I. — М., 1990. С. 55; Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII в. до присоединения его к России // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. — Г. 15. — С. 163 (далі — ЗИООИД).

¹¹ Возгрин В. К. Россия и европейские страны в годы Северной войны: История дипломатических отношений в 1697—1710 гг. Л., 1986. С. 224.

¹² Материалы для Отечественной истории. — К., 1855. — Т. 2. — С. 322.

¹³ Глаголева А. П. Русско-турецкие отношения перед Полтавским сражением // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. статей. — К., 1959. — С. 138.

¹⁴ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. — М., 1958. С. 305.

¹⁵ РДАДА, ф. 89, оп. 1, 1709, спр. 1, арк. 59—59 зв.

¹⁶ Архив СПб филия Института российской истории РАН. — Кол. 150, оп. 1, спр. 82, арк. 1 (далі — Архив СПб ФІРІ РАН).

¹⁷ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 1037—1038.

¹⁸ Голиков И. И. Дополнение к деяниям Петра Великого, содержащее полное описание славных Полтавских победы и предшествовавший измены Мазепы. — М., 1795. — Т. 15. С. 261—262.

¹⁹ Там же.

²⁰ Тарле Е. В. Указ. соч. — С. 306.

²¹ Там же. — С. 306—307.

²² РДАДА, ф. 9, відц. 2, оп. 3, 1709, спр. 9, арк. 529.

²³ Там же, ф. 89, он. 1, 1709, спр. 1, арк. 102—103.

- ⁴¹ Там же, ф. 9, відд. 2, оп. 3, 1709, сир. 9, арк. 532.
- ²⁴ Документы Северной войны... С. 114.
- ²⁶ Там же,
- ¹⁷ Тарле Г. В. Указ. соч. С. 332..
- ¹⁸ Nordberg J. L. Histoire de Charles XII, roi de suede. — La Haye, De Hondi 1748. — Т. 2. — Р. 284—285.
- ¹⁹ Костомаров Н. И. Мазепа. — М., 1992. С. 280.
- ³⁰ РДАДА, ф. 89, оп. 1, 1709, сир. I, арк. 147 зв. 148.
- ¹ Шутый В. Е. Народна війна на Україні проти шведських Іагарбників у 1708 1709 рр. — К., 1951. — С. 177.
- ² Письма и бумаги... М.; Л., 1950. — Т. 9. Вып. i — С. 124, 127.
- ¹¹ Шутый В. К. Позиция Турции в годы Северной войны 1700—1709 гг. // Полтавская победа: Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. — М 1959. С. 125; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків — К., 1991 Т. 3. — С. 308 (далі Історія...).
- ³⁴ Костомаров П. И. Мазепа. - С. 283; Історія... - С. 311.
- ¹⁵ РДАДА, ф. 123, оп. 1, 1709, сир. 1, арк. 6.
- ¹⁶ Тарле Е. В. Указ. соч. С. 315 316.
- ³⁷ Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. // Мазепа: Збірник. — Варшава, 1938. — Т. 2. — С. 3.
- ¹ "Оглобин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба // ЗНТШ. Т. 170. -С- 346—347,
- ³⁹ Крупницький Б. Карл XII в старій і новій шведській історіографії // Мал-па: Збірник. — Варшава, 1938. Т. 1. С. 69; Maski w F The Swedish invasion into Ukraine in 1708 and the Ukrainian problem // The Ukrainian Quarterly: A journal of east European and Mian affairs V. 18. — N3 4. - P. 222.
- ¹¹ Крупницький Б. Мазепа і шведи... — С. 4.
- ⁴¹ Мазцьків Г. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 1709. - Мюнхен, 1988. С. 153.
- ² Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата). М., 1977. — С. 39.
- ³ Там же. — С. 39 40.
- ¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. - М., 1962 Кн. К (Т. 15—16). С. 260
- ⁴⁵ Глаголева Л. 11. Русско-турецкие отношения... С. 139.
- ⁶ Там же.
- ⁷ РДАДА, ф. 89, оп. 1, 1709, сир. I, арк. 227 228.
- ⁸ Там же, арк. 120
- ⁴⁹ Там же, арк. 126 зв
- ¹⁰ Там же, арк. 127—127 зв.
- ¹¹ Там же, арк. 137.
- ¹² Там же, арк. 138.
- ¹³ Там же, арк. 163 зв.
- ¹⁴ Глаголева Л. П. Русско-турецкие отношения... — С. 140.
- ⁵⁵ РДАДА, ф. 89, оп. 1, 1709, арк. 1, арк. 201 зв. 202.
- ¹⁶ Там же, арк. 242 зв.
- ¹⁷ Там же, арк. 184 зв. — 185.
- ⁵⁸ Документы Северной войны... — С. 259.
- ¹⁹ Письма и бумаги - Т. 9. — Вып. 2 — С. 887
- ¹⁰ Там же. С. 930.
- ¹¹ Там же. - С. 906; Історія... - Т. 3. — С. 328.
- ²² Письма и бумаги... Т. 9. — Вып. 1. - С. 191. ⁵⁵ Письма и бумаги... — Т. 9. — Вып. 2. — С. 880. ⁵⁴ Голіков І. І. Дополнение к деяниям... — Т. 15. - С. 289.
- ¹⁶ Архів Спб ФІРІ РАН, ф. 83, оп. 1, сир. 3097, арк. 1 2.
- ¹⁶ РДАДА, ф. 123, оп. 1, 1709, сир. 1, арк. 5 зв.
- ¹⁷ Стилле Л. Карл XII, как стратег и тактик в 1707—1709 гг. Спб., 1912.
- ¹ С. 95—96; Томашивський С. Із записок Каролишіїв про 1708/9 р. // ЗНТШ Т. 92. С. 83—84.
- ¹⁶ Тарле Е. В. Указ. соч. С. 370.
- ¹⁹ Там же. — С. 378 -379.
- ¹¹ Шутый В. Е. Малоизвестный источник по истории Северной войны // Вопросы Истории. - 1976. — №2. С. 104.
- ¹ РДАДА, ф. 89, оп. 1, 1709, сир. 1, арк. 169 зв
- ² Возгрин В. П. Исторические судьбы... С. 241—242; Возгрин В. Е. Дипломатические связи... — С. 73.
- ⁷³ Стилле А. Указ. соч. — С. 97
- ⁴ Кгруппускуј В. Heiman Ma/epa und seine zeit (1687 1709). — Ixipzig, 1942. P. 228—229.
- ¹⁵ Витол А. В. Османская империя (начало XVIII в.) М., 1984. — С. 46—47
- ¹⁶ Архів Спб ФІРІ РАН, ф. 83, оп. 1, сир. 3166, арк. 1.
- ¹⁷ Стилле А. Указ. соч. С. 97.

З історії українського війська та воєнного мистецтва

І. С. СТОРОЖЕНКО (Дніпропетровськ)

Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст.

Після смерті Б. Хмельницького (1657 р.), внаслідок громадянської війни ("Руїни") в Україні та військового втручання держав-сусідів, Українська козацька держава й її збройні сили зазнали глибокої кризи. Виснажена війнами, що точилися на її території понад 20 років, вона була поділена в 1686 р. по Дніпру між Росією та Польщею. На спустошеному Правобережжі польський уряд спрямовував свої зусилля на те, щоб не дати відродитись українській державності та її збройним силам. Лле прагнучи інтенсифікувати заселення спустошених внаслідок війни земель, польський сейм у 1685 р. погодився на відродження полково-сотенної територіальної військової організації козацтва на Правобережжі. Було сформовано сім козацьких полків: Білоцерківський, Чигиринський, Богуславський, Уманський, Корсунський, Брацлавський та Могилівський (Подільський). Гетьманом польський уряд призначив А. Могила (1684—1689 рр.), а наказним гетьманом - С. Самуся (1692—1704 рр.). Прагнення керівництва й особового складу полків до автономного державного устрою та до возз'єднання з Лівобережжям, зокрема за допомогою повстання 1702—1704 рр., стало причиною скасування польським урядом у 1714 р. полково-сотенного козацького устрою на Правобережжі. У 1742 р. він був знову відношений, проіснував ще протягом десяти років і у 1752 р. остаточно ліквідований¹.

На Лівобережжі, яке разом із Запоріжжям увійшло до складу Росії, українська козацька державність та її збройні сили знищувалися поступово, планомірно, упродовж 100 років. Причини тривалості цього процесу, на наш погляд, такі:

1. Козацька республіка ще довгий час вважалася значною військовою силою, з якою рахувався царський уряд. Крім того, стало очевидним, що на випадок збройного конфлікту до Лівобережжя могли приєднатися людські резерви з Правобережжя, де були живі козацькі традиції. Це підтверджував досвід "Руїни", а також характер козацьких і гайдамацьких повстань кінця XVII ст. та XVIII ст. на Правобережжі. Отже, потрібен був час, щоб поступово підточити сили козацького державного устрою, в першу чергу шляхом інтеграції керівної української (козацької) шляхти до провідної еліти російської імперії, й її руками уярмити український народ.

2. Незважаючи на несумісність російської монархії з українським демократичним ладом, царському уряду було вигідно на певних етапах своєї політики його зберегти. Полково-сотенний устрій, що виник в Україні для максимальної мобілізації сил народу у боротьбі за своє визволення, тепер, в умовах залежності Української козацької держави та її збройних сил від царського уряду, був ефективним інструментом для мобілізації сил народу в інтересах російської імперії, зокрема участі у війнах по "собиранню земель", утримання російських військ і спорудження фортифікацій (побудова Петербурга, Українських ліній та ін.). Військово-мобілізаційні можливості полково-сотенного устрою були настільки ефективними, що царський уряд навіть після знищення гетьма-

нату і Запорізької Січі ще упродовж майже 20 років послуговувався цією українською унікальною системою адміністративного управління.

3. Рівень військової організації та військової справи, зокрема воєнного мистецтва, у російській армії стояв значно нижче, ніж в українському козацькому війську. Так, спільні російсько-українські кримські походи 1687–1689 рр. свідчать, що російська армія мала недосконалу організаційну структуру і застосовувала застарілі форми побудови вШськ на марші та на полі бою, їй бракувало досвіду у веденні степової війни². Тільки військові реформи Петра 1 та втілення їх у наступні десятиліття дозволили російській армії вийти на світові аналоги і деякою мірою відмовитись від такої досконалої військової (а в російсько-турецьких війнах провідної) сили, якою було українське козацьке військо. Але альтернативи цій військовій організації не було, тому російський уряд для колонізації Кавказу створив (1792 р.) на Кубані зі складу українського козацтва, сформованого (1788 р.) за курінною системою (військо вірних козаків), територіальний симбіоз з Запорізької Січі полково-сотенного устрою і станичної системи Війська Донського — Чорноморське, а з 1860 р. — Кубанське козацьке військо. Поповнювалося воно за рахунок переселення колишніх реєстрових козаків Чернігівської і Полтавської губерній та колишніх слобідських козаків Харківської губернії. Протягом 1808–1849 рр. з цих регіонів на Кубань було переселено 77 тис. чоловік.

Перебуваючи у складі російської імперії на засадах автономії, яку поступово обмежували, Українська козацька держава не маіа аіасної воєнної доктрини, а підпорядковувала свою воєнну політику, а отже, й побудову, озброєння та способи боротьби українського козацького війська, вимогам і спрямованості воєнної доктрини Російської держави. У такому ж становищі перебувала і Запорізька Січ, збройні сили якої підпорядковувалися українському гетьману, а після 1764 р. — Малоросійській колегії. Оскільки спрямованість воєнної доктрини Росії була наступальною і мала на меті загарбання чужих земель, то відповідно до неї українське козацьке військо було орієнтоване на наступальний характер бойових дій. У зв'язку з цим у козацьких полках та на Січі переважний розвиток дістали кіннота та морська піхота.

Військо Запорізьке XVIII ст. складалося з 38 територіальних одиниць-куренів, землі яких входили на федеративних засадах до паланок. До 1765 р. їх було п'ять (Кодацька, Самарська, Буго-Гардівська, Інгульська (Перевозівська) та Калміуська), а протягом 1765–1768 рр. було утворено ще три (Прогноївська, Орельська та Протовчанська). На думку А. Скальковського, назви куренів зародилися на початку XVII ст. І дійшли до середини XVIII ст. у такому вигляді: Кушівський, Поповичівський, Васюринський, Іркліївський, Щербаківський, Титарівський, Шкуринський, Коренівський, Незамаївський, Рогівський, Корсунський, Калніболоцький, Уманський, Дерев'янківський, Нижчестеблівський, Вищестеблівський, Джереліївський, Переяславський, Полтавський, Мишастівський, Минський, Тимошівський, Величківський, Левушківський, Пластунівський, Дядківський, Брюховецький, Ведмедівський, Платнірівський, Пашківський, Батуринський, Канівський, Крилівський, Донський, Сергіївський, Коніловський, Іванівський та Кисляківський³. За аналізом січових реєстрів, які наводить А. Скальковський, середня кількість козаків бойового складу у кожному з названих куренів протягом 1755–1769 рр. перебувала в межах 310–340 осіб, хоч в окремих куренях абсолютна кількість козаків від цієї цифри дуже відрізнялася. Так, у 1769 р. у Нижчестеблівському курені налічувалося 128 козаків, а в Іркліївському -- 738. Кількісний склад козаків в куренях рік у рік зазнавав значних змш, а це дає підстави

зробити висновок, що щорічно під час перегляду реєстру враховуватися соціальні та економічні інтереси кожного козака. Для їх вирішення, очевидно, тимчасово козака не включата до реєстру, а переводили до допоміжного складу. Про це свідчить той факт, що загальна кількість бойового складу Війська Запорізького зджди зберігалася в межах 12—13 тис. осіб, отже, процес змін кількісного складу козаків в куренях був регульованим. На нашу думку, 50 % кочаків Січі не включалося до реєстру і перебувало в резерві, що давало Г: керівництву можливість маневрувати кількісним складом війська і забезпечувати його життєдіяльність, бойову підготовку і мобілізаційну готовність. Оскільки існують закономірності між кількісним складом армії і кількісним складом населення, яке повинне забезпечити її функціонування, то, очевидно, таке резервування особового складу війська Запорізького не викликало заперечень в українському гетьманаті чи Малоросійській колегії. Про це свідчить рапорт кошового атамана Г. Федорова від 19 жовтня 1755 р. про те, що у складі (компугі) Війська Запорізького 27 тис. осіб, в той же час кіш повідомляє, що військо має 6 тис. кінноти і 5 тис. піхоти. У 1769 р. кошовий атаман П. Калнишевський рапортував російському головкомандувачу П. Рум'янцеву, що має 12249 осіб готового до війни війська у складі 6474 осіб кінноти і 5775 осіб піхоти⁴.

Отже, Запорізька Січ мала значні збройні сили, які забезпечувалися надійними матеріальними і людськими резервами.

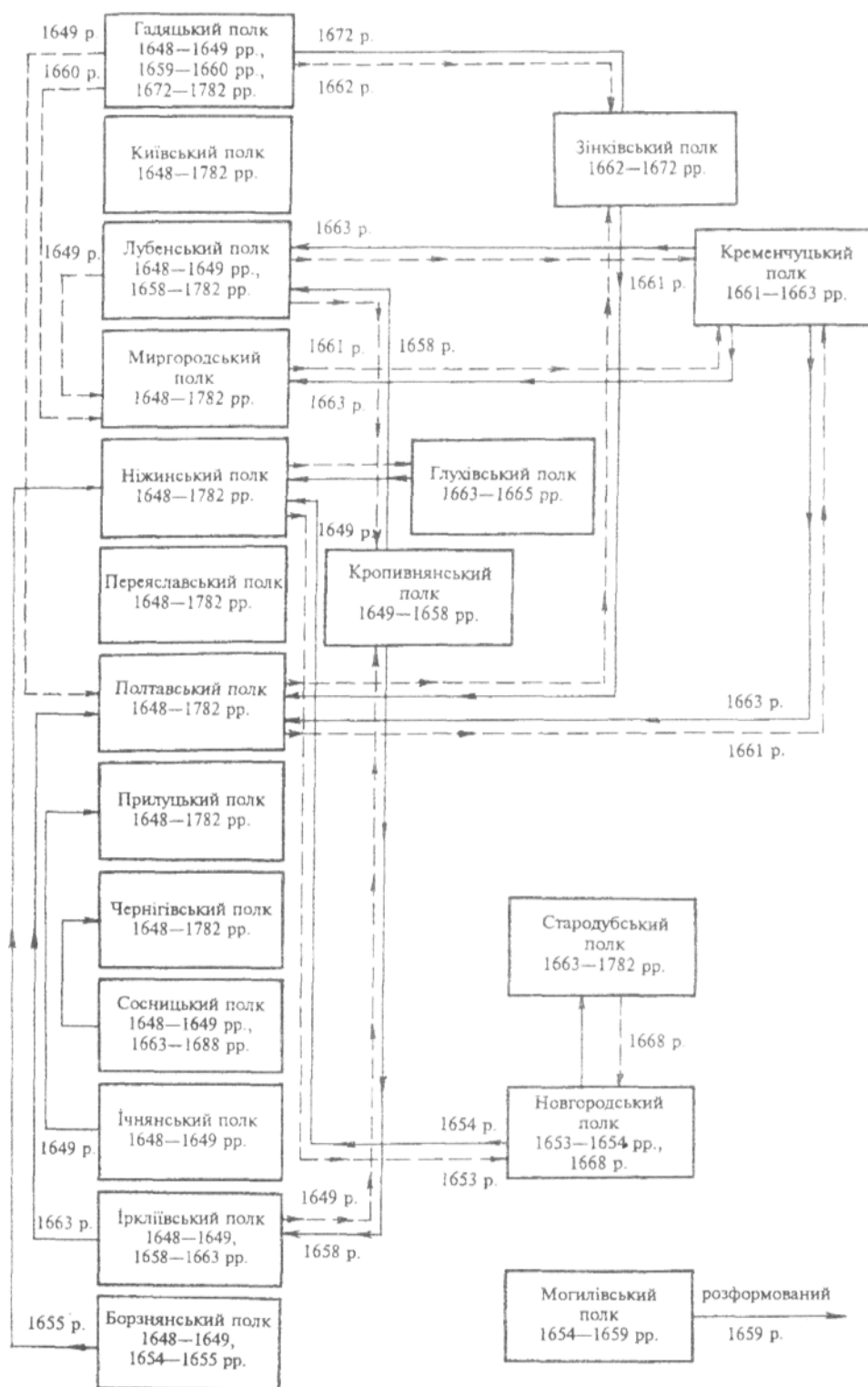
Аналіз участі Війська Запорізького у бойових діях свідчить, що основна питома вага у їх проведенні належить запорізькій конноті та морській піхоті. При цьому, діючи у межах стратегічних завдань російського командування, запорожці застосовували відповідно до обстановки свої тактичні способи збройної боротьби. Великий їх досвід у боях проти турецько-татарських військ та всебічне знання ними району воєнних дій перетворили Військо Запорізьке в ударну силу проти ворога на суші й на морі під час російсько-турецьких війн. Діючи разом з козацькими полками Гетьманщини та російськими військами, запорожці відігравали також важливу роль у проведенні всіх видів військової розвідки як під час просування війська, так і в ході бойових дій.

Польова артилерія Війська Запорізького складалася з 50 гармат (до 4 гармат на одну тисячу козаків), яка забезпечувала успішне виконання бойових завдань.

Зазначимо, що від початку Визвольної війни на Лівобережжі утворилося сильне угруповання українських збройних сил, яке складалося з 20 територіальних козацьких полків: Борзнянського (1648—1649, 1654—1655 рр.), Галицького (1648—1649, 1659—1660, 1672—1782 рр.), Глухівського (1663—1665 рр.), Зшківського (1662—1672 рр.), Іркліївського (1648—1649, 1658—1663 рр.), Ічнянського (1648—1649 рр.), Київського (1648—1782 рр.), Кременчуцького (1661—1663 рр.), Кропивнянського (1649—1658 рр.), Лубенського (1648—1649, 1658—1782 рр.), Миргородського (1648—1782 рр.), Могилівського (Білоруський, Чауський: 1654—1659 рр.), Ніжинського (1648—1782 рр.), Переяславського (1648—1782 рр.), Новгородського (1653—1654 рр., Новгород-Сіверський: 1668 р.), Прилуцького (1648—1782 рр.), Полтавського (1648—1782 рр.), Сосницького (1648—1649, 1663—1688 рр.), Стародубського (1663—1782 рр.) та Чернігівського (1648—1782 рр.)⁵.

Аналіз хронології створення і реформування перелічених полків свідчить, що у 1648 р. Б. Хмельницький створив на Лівобережжі 13 козацьких полків (Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Чернігівський, Сосницький, Ічнянський, Іркліївський та Борзнянський), але в 1649 р., очевидно, після Зборівського договору, він ліквідує шість полків: Гадяцький, Лубенський, Ічнянський, Сосницький, Іркліївський та

**СХЕМА УТВОРЕННЯ ТА РЕФОРМУВАННЯ КОЗАЦЬКИХ
ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ПОЛКІВ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ 1648-1782 рр.***

Примітки:

« - - - » напрямок передачі сотень лоллов при проміжному їх реформуванні
 < ----- напрямок передачі сотень полків при остаточному їх реформуванні

• Складено І Стороженком за Я Дашкевичем

Борзнянський — і замість них формує, переважно з сотень Лубенського полку, Кропивнянський, тобто залишає 8 полків. У наступні роки, ймовірно, прагнучи більш надійно прикрити свою державу з півночі, він створює у 1653 р. з частини сотень Ніжинського полку Новгородський (Новгород-Сіверський) полк, але у 1654 р. його зліквідовує і замість нього створює Могилівський (Білоруський) полк. Цього ж 1654 р. поновлює Борзнянський полк, але у 1655 р. його розформовує на користь Ніжинського полку. Отже, Лівобережне угруповання українського війська в останні роки життя Б. Хмельницького складалося з 9 козацьких полків.

Під час гетьманування 1. Виговського у 1658 р. був ліквідований Кропивнянський полк, але поновлені Лубенський та Іркліївський полки. При Ю. Хмельницькому під тиском російських воєвод був розформований у 1659 р. Могилівський полк, але поновлений на два роки (1659—1660 рр.) Гадяцький, а також утворені: у 1661 р. — Кременчуцький (з частини сотень Лубенського, Миргородського та Полтавського полків) та у 1662 р. — Зінківський (з частини сотень Полтавського та колишнього Гадяцького полків), тобто Лівобережжя мало вже 11 козацьких полків (крім 1659—1660 рр., коли було 12 полків).

Після оголошення Лівобережного гетьманату (1663 р.) у діях гетьмана І. Брюховецького простежується прагнення більш надійно прикрити козацьку Україну з півночі порубіжними полками. Так, у 1663 р. були ліквідовані Іркліївський та Кременчуцький полки, але поновлений Сосницький і утворені: Стародубський полк та на 3 роки (1663—1665 рр.) Глухівський, а також поновлений на один рік (1668 р.) Новгородський полк (зі складу Стародубського). Отже, кількісний склад полків залишався знову незмінним (11), крім 1663—1665 та 1668 рр., в які було 12 полків. За гетьманування І. Самойловича перестав існувати (1672 р.) Зшківський полк, але поновлений Гадяцький. У 1688 р., за гетьманування 1. Мазепи, ліквідований Сосницький полк. Починаючи з цього року і до скасування полково-сотенного устрою в Україні (1782 р.) українські збройні сили Лівобережжя складалися з 10 козацьких територіальних полків: Гадяцького, Київського, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Полтавського, Переяславського, Прилуцького, Чернігівського та Стародубського.

Розглянута динаміка реформування козацьких полків на Лівобережжі свідчить, що вона зводилася лише до перегруповання сил (за винятком Могилівського полку, на території якого був знищений полково-сотенний устрій). Військовий потенціал їх залишався незмінним. Кількісний склад українського козацького війська, включеного до реєстру, згідно з укладеними угодами між царським урядом і лівобережними гетьманами, становив: 1663—1668 рр. (І. Брюховецький) — 60 тис. осіб; 1668—1672 рр. (Д. Многогрішний) — 30 тис. осіб; 1672—1687 рр. (І. Самойлович) — 20 тис. осіб; 1687—1709 рр. (І. Мазепа) — 30 тис. осіб⁶. У подальші роки, аж до ліквідації українських збройних сил (1782 р.), вони складалися з 20 тис. осіб, без врахування допоміжного складу та чисельності Війська Запорізького (Січ).

Крім територіальних козацьких полків, починаючи з гетьманування Д. Многогрішного, створюються наймані кінні (компанійські) та піхотні (сердюцькі) полки, на які покладалися міліцейські (комендантські) функції та виконання найважливіших завдань під час бойових дій. Кількість цих полків час від часу змінювалася. При І. Мазепі було створено 5 компанійських і 5 сердюцьких полків. Кожний такий полк мав у своєму складі не більше 500—600 осіб і підпорядковувався безпосередньо гетьману. Базовими полками, на території яких дислокувалися наймані полки, були Лубенський та Миргородський. Організаційна структура найманих полків будувалася за традиціями тактичних (похідних) підрозді-

лів українського козацького війська. Виникнення та існування найманих полків з міліцейськими функціями у структурі Української козацької держави засвідчує прагнення гетьманів до її зміцнення та забезпечення безпеки. Не випадково царський уряд не дозволяв формування найманих полків або обмежував їх кількість. Так, у 1726 р. український уряд мав всього три компанійські полки.

За гетьманування І. Самойловича з метою утвердження української державності та її збройних сил був створений військовий елітний про-шарок, тобто військово-служила українська шляхта. У гетьманській ланці, для вирішення оперативних завдань, був сформований Інститут бунчукових товаришів, а в полковій, для вирішення завдань тактичного рівня, — значкових товаришів. За табелем про ранги, бунчукового товариша прирівнювали до полковника, а значкового — до сотника. Бунчукові товариші становили окреме формування при гетьмані, яке було кадровим резервом на командні, штабні або керівні посади як в мирний час, так і в ході воєнних дій. До складу значкових товаришів входили прославлені воїни, майстри організації та проведення бою, вони становили кадровий резерв полку з питань бойової підготовки, а також були прикладом для його особового складу у прояві хоробрості та мужності.

У 1735 р. в українських збройних силах ввели офіційний поділ війська на бойовий склад (виборні козаки) та допоміжний (підпомічники). Реєстром (компутом) був встановлений 20-тисячний склад виборних козаків. Таким чином підвищувалися бойова підготовка та бойова готовність українських збройних сил, оскільки козаки бойового складу звільнялися від залогової служби, різноманітних допоміжних обов'язків по життєзабезпеченню війська і зосереджували всю свою увагу на питаннях особистої виучки, якості озброєння та спорядження.

Зазначимо, що неофіційний поділ козаків на бойовий і допоміжний склад завжди існував у Війську Запорізькому та полках Гетьманщини. Але надання офіційного державного статусу приналежності козака до бойового складу (виборних козаків) підвищувало його авторитет і відповідальність за виконання своїх службових обов'язків.

Починаючи з гетьманування І. Самойловича (з 1687 р.), українські збройні сили разом з російськими військами здійснюють спільні воєнні походи. У 1706 р. спеціальним царським указом була сформована Українська дивізія, куди увійшли всі козацькі полки Лівобережжя та Слобідської України *. Командування дивізією здійснював царський генерал, йому підпорядковувався український гетьман. Ця залежність від російського командування значно зросла після поразки українсько-шведського війська під Полтавою (1709 р.). З обранням замість І. Мазепи гетьманом І. Скоропадським (1709—1722 рр.) російський цар Петро І не уклав традиційний договір, тобто відмовився підтвердити права на українську автономію. А після смерті І. Скоропадського не погодився на обрання нового гетьмана і доручив контроль за діяльністю українського уряду та українськими збройними силами новоствореній установі — Малоросійській колегії (1722—1727 рр.), яка розташувалася в гетьманській столиці — Глухові. У 1727 р. гетьманство було поновлено, і на *изо* посаду обрали Д. Апостола (1727—1734 рр.), але після його смерті воно знову було заборонене і створене т. зв. Правління гетьманського уряду (1734—1750 рр.). Востаннє дозволили обрати гетьманом К. Розумовського (1750—1764 рр.), який провів деякі реформи у війську, зокрема ввів уніфіковану форму та озброєння, створив навчальний центр з військової справи для старшинської молоді, упорядкував артилерійський арсенал. У 1764 р. російська цариця Катерина ІІ наказала К. Розумовському зректися гетьманської булави і передала управління Україною Малоросійській колегії (1764—1782 рр.).

Черговим кроком з боку царського уряду, спрямованим на знищення української державності, була ліквідація Запорізької Січі, кіп якої та основні комунікації в паланках були зруйновані у 1775 р. російськими військами.

Незважаючи на скасування Гетьманщини та знищення Війська Запорізького, українські збройні сили на Лівобережжі проіснували ще майже 20 років. Тільки у 1782 р. всі десять козацьких полків були переформовані на десять регулярних карабінерських полків російської армії.

Підсумовуючи викладене, підкреслимо, що розглянута організаційна та функціональна структура українських збройних сил стала унікальним і суто національним явищем, в основі якого є відхилення від класичної схеми "держава— військо". Остання полягає в тому, що у сусідніх народів армії породжувалися державними структурами як інструмент зовнішньої політики, а в Україні, навпаки, організоване у військову силу козацтво створило у XVII ст. власні державні інститути з метою максимальної мобілізації сил народу для свого визволення. Побудова державних структур на базі таких військових одиниць, як полк і сотня, привела до створення полково-сотенного ладу, який, за висновками Я. Дашкевича, не мав аналогій серед ближчих і дальших сусідів України XVII—XVIII ст. Його своєрідною рисою було об'єднання в руках полковника, частково сотника, військової, цивільної і судової влади. Полково-сотенний лад на Слобідській Україні проіснував більше 100 років, на Правобережжі — 65 років і на Лівобережжі — 135 років⁷.

Російський царизм врешті-решт знищив українську державність та її збройні сили, але довготривале існування полково-сотенного ладу в Україні зачищило глибокий слід у свідомості її народу. В основі цієї свідомості — визвольні прагнення, спрямовані на створення своєї держави та її збройних сил. Вони були реалізовані українським народом під час першого розпаду російської імперії у 1918 р., а також під час другого і остаточного — у 1991 р.

Минулі покоління підготували ґрунт для створення сучасної незалежної і суверенної держави — України. І слід пам'ятати, що найвагоміший внесок у цю справу був зроблений полково-сотенним державним устроєм Лівобережної України, який тут проіснував з 1648 по 1782 р.

¹ Д а ш к е в ч к Я. Р. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. I // Пам'ятки України. — 1990. — № 2. — С. 11.

² Р а з и н Г. А. История военного искусства: В 5 т. — М., 1961. — С. 263

³ С к а л ь к о в с к и й Л. Л. Истории Новой Сечи или последней) Коша іано рожского. — Одесса, 1846. — Ч. I — С. 74—77.

⁴ Там же — С. 75—76.

⁵ Д а ш к е в и ч Я. Р. Назв, праця. — С. 12—13; №. — С. 18—20.

⁶ А п а н о в и ч О. М. Збройні сили України першої пішовшій XVIII л К., 1969. — С. 10.

⁷ Д а ш к е в и ч Я. Р. Полково-сотенний лад XVII—XVIII століть на Україні - штучна "біла шиша" // Пам'ятки України. — 1990. — №. — С. 7.

* Слобідська Україна — це Історична область, яка перебувала з XVII ст. у складі Російської держави. Вона включала територію сучасної Харківської та частково Сумської, Донецької, Луганської, Воронежської, Белгородської та Курської областей. З часів татаро-монгольської навали Із територія була малолюдною, а з другої половини XVI ст., особливо в 30 х рр. XVII ст., її почали заселяти українські селяни та козаки, рятуючись від гніту польських феодалів. Зокрема, у 1638 р. сюди переселилися учасники козацького повстання на чолі з Я. Острянином, у 1652 р. — велика група селян і козаків Чернігівського та Ніжинського полків на чолі з І. Дзиковським, котрі заснували Острогозьк, тоїх> ж року - переселенці з м. Ставиш Білоцерківського полку на чолі з Г. Кондратенком, що заснували Суми. Поселення українців називалися слободами (звідси — Слобідська Україна). На заселену землю українці принесли і собою всі свої традиційні звичаї, в т. ч. > полково-сотенний територіальний адміністративне військовий козацький устрій самоуправління У зв'язку з цим Слобідська Україна складалася з п'яти територіальних козацьких полків, які за своєю організаційною структурою копіювали козацькі полки Наддніпрянщини. Харківський, Сумський, Острогозький, Охтирський та Ічюмський полки підпорядковувалися безпосередньо російському командуванню. У 1765 р. вони були переформовані на гусарські та уланські полки, а територія Слобідської України перетворена на Слобідсько-Українську губернію.

Питання історичного краєзнавства

М. М. ШИТЮК (Миколаїв)

Масові репресії на території Миколаївщини (30-ті рр. XX ст.)

В умовах національного відродження України, розбудови її державності, утвердження міжнародного авторитету важливого значення набуває всебічне дослідження маловідомих сторінок історії українського народу, пов'язаних з періодом станоатення тоталітарної системи.

Непоправних втрат зазнав український народ внаслідок масових політичних репресій, депортацій, утиску прав і свобод, які торкнулися всіх без винятку верств населення. Не оминули ці біди й Миколаївщину. Жителів області засуджували на підставі рішень сходів громадян села, сільської ради, трійок УНКВС та Особливих нарад при наркомі МВС і генеральному прокурорі СРСР. В управлінні Служби безпеки України по Миколаївській області зберігається понад 13,5 тис. справ громадян, притягнутих до кримінальної відповідальності в ті роки. Серед них є такі, по яких проходили 10–20 і навіть сотні осіб.

Справи, що зберігаються безпосередньо в області, не дають повного уявлення про масштаби репресій. По-перше, Миколаївська область була організована лише наприкінці 1937 р., і тому частина кримінальних справ знаходиться в архівах інших областей. По-друге, ряд районів, особливо північних (Первомайський, Врадіївський, Кривоозерський, Доманівський), вже після утворення Миколаївської області ще певний період в адміністративно-територіальному плані відносилися до Одеської. Отже, щоб визначити точну кількість репресованих громадян Миколаївщини, потрібно вивчити матеріали обласного державного архіву, архівів Служби безпеки України та її управлінь, а також обласного управління Міністерства внутрішніх справ, облсуду, облпрокуратури. Лише детальний аналіз усіх цих джерел допоможе назвати реальну цифру репресованих жителів Миколаївщини.

Як відомо, після листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) в Україні розпочалася всеосяжна колективізація. В другій половині січня 1930 р. спеціальною комісією під керівництвом В. Молотова було розроблено порядок розкуркулення, а 30 січня 1930 р. видано постанову ІДК ВКП(б) "Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації". За далеко не повними даними, на території нинішньої Миколаївської області під дію цієї постанови підпало понад 11 500 господарств¹.

Усе майно розкуркулених підлягало продажу з торгів, а самих їх висилали далеко від рідної домівки. Причин було для цього багато: невиконання плану хлібозаготівель, несплата репресивних, надзвичайно високих, податків, "немотивований" забій власної худоби, а найчастіше — через внесення цих господарств до проскрипційних списків розкуркулюваних.

Пік терору проти власного народу припав на 1937–1938 рр. 4 липня 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов надіслав органам НКВС телеграму за №1926. В ній повідомлялося:

"Всім начальникам НКВС та начаїникам управлінь НКВС країв і областей. З одержанням цього візьміть на облік усіх осілих у вашій області куркулів, карних злочинців, що повернулися після відбуття пока-

рання, втікачів з таборів та заслань. Усіх врахованих куркулів поділіть на дві категорії:

1) найбільш ворожі елементи, що підлягають арешту і розстрілу в порядку адміністративного проведення справ через трійки; 2) менш активні, але все ж ворожі елементи, що підлягають висланню в райони за вказівкою НКВС СРСР. До 8 липня 1937 р. телеграфію доповідайте щодо кількості осіб 1 та II категорії із зазначенням окремо куркулів і кримінальних злочинців. Про час операції і порядок її проведення вказівку дам окремо"².

Операція розпочалася 1 серпня і проходила, як завжди, чітко й організовано. В Миколаївському управлінні Служби безпеки України зберігаються сотні справ так званих куркулів. Так, агентурна справа 1952 "с" розповідає про ІЗ колгоспників з Врадіївського району, яким інкримінувалася участь у підпільній контрреволюційній організації. Вже через 18 днів після арешту Грабовенка Якова Герасимовича, Грабовенка Герасима Григоровича, Росоловського Миколу Августовича, Співака Трохима Леонтійовича, Спотаря Прокопа Федоровича, Гайдайчука Степана Логвиновича, Гайдайчука Івана Миколайовича, Бездітного Нестора Романовича, Ковальчука Кіндрата Григоровича, Мальованого Андрія Лук'яновича, Солнцева Миколу Васильовича, Гнатюка Федора Семеновича, Цимбала Володимира Калістратовича постановою трійки УНКВС по Одеській області було розстріляно \ Десять колгоспників з Кривоозерського району, які проходили в справі 11039 "с", були заарештовані як куркулі й злісні шкідники. Через тиждень смертний вирок щодо громадян Бродського Омеляна Мартиновича, Видмиша Харлампія Микитовича, Голубенка Віктора Лук'яновича, Захаровича Дмитра Дмитровича, Захаревича Фоми Дмитровича, Захаревича Данила Дмитровича, Лисого Якова Феофановича, Леонтюка Мойсея Сазоновича, Сикорського Артема Марковича, Яковлева Калістрата Никифоровича було виконано⁴.

У 1956 р. обидві справи було переглянуто і членів так званих контрреволюційних куркульських груп реабілітовано.

Проведена органами НКВС операція щодо "куркульських елементів" була, по суті, масовою узаконеною розправою над людьми. Внаслідок її на Миколаївщині було засуджено 3200 осіб: з них 2300 по першій категорії, 900 — по другій (без урахування Врадіївського, Кривоозерського, Мостівського, Первомайського районів, які в той час перебували у складі Одеської області)⁵.

Сталінська машина терору і репресій не знала перепочинку. Не встигала закінчитися одна "блискавична операція" проти ворогів народу, як в кабінетах НКВС готувалися інші.

11 серпня 1937 р. НКВС СРСР видав наказ за №0185, яким висувалося завдання "розгрому антирадянської роботи польської розвідки"⁶.

Типовим прикладом може бути справа скотаря села Іванівки Арбузинського району Франца Тимофійовича Анасевича, заарештованого органами НКВС "за систематичну контрреволюційно-націоналістичну агітацію і намагання перейти нелегально польський кордон". Він звинувачувався у листуванні з польським консулом, передаванні за кордон даних "Пігтугунсько-контрреволюційного характеру" про СРСР. Хоча винним Ф. Т. Анасевич себе не визнав, трійка УНКВС по Одеській області засудила його за статтями 54-6, 54-10 КК УРСР до розстрілу⁷.

З розмахом, як завжди чітко і організовано, органи НКВС провели на Миколаївщині так звану "німецьку операцію", передбачену наказом НКВС СРСР №0439. Перед чекістами висувалося завдання негайно облікувати та заарештувати німецьких підданих, які працювати на підприємствах області. Незважаючи на те, що директива НКВС стосува-

лася насамперед іноземців, у поле зору каральних органів потрапили майже всі громадяни німецької національності. А якщо врахувати, що на території області розташовувалися компактні райони розселення жителів німецької національності (Єланецький, Новобузький, Веселинський), то наслідки цієї операції неважко уявити. Так, кримінальна справа 2329 "с" розповідає про арешт мешканців колонії Єфінгарт Єланецького району⁸. Проти них було сфабриковано кримінальну справу "Національного фашистського центру". Органами НКВС заарештували Шретлінга Олександра Фрідріховича, Пбнера Франца Івановича, Кноля Григорія Адамовича, Франка Івана Матвійовича, Кунца Якова Григоровича, Фрідта Йосипа Людвіховича, Гергарта Івана Яковича, їх звинуватили у створенні фашистської організації на території колонії, у ворожій пропаганді й підготовці збройного виступу проти радянської влади. Через кілька днів рішенням трійки УНКВС Одеської області їх розстріляли. В ході цієї операції на території області було заарештовано понад 1,5 тис. німців⁹.

Слід сказати, що за масштабами втрат на території області представники німецької національності займають третє місце, пропустивши в цьому трагічному переліку вперед українців та росіян.

Грудень 1937 р. ознаменувався "латиською операцією". В обласні управління НКВС була розіслана телеграма за №0499:

"Пропонується протягом 48 годин зібрати, перевірити і подати відомості щодо латиських офіційних установ і організацій на території республіки, краю, області. Повідомити дислокацію пунктів концентрації латишів, цифрові дані про кількість керівників, членів правління й активу в окремих установах та організаціях. Підготувати арешти всіх керівників та активістів? у пунктах концентрації латишів, а також раніше врахованих латиських шпигунів, перебіжчиків і антирадянського активу. Операцію щодо всіх цих категорій активу попередньо провести в один день з подальшим розвитком за типом польської операції"¹⁰. Агентами латиської розвідки в області виявилися відомі партійні діячі, політемігранти, працівники правоохоронних органів та іїчженерно-технічні. Саме у цій справі були заарештовані й засуджені до розстрілу секретар обкому партії Є. І. Вегер, перші секретарі Вознесенського і Очаківського райкомів партії П. П. Капост та Я. І. Іонас, прокурор області І. І. Круміїч, директор Миколаївського сільськогосподарського банку В. К. Преде та ряд інших, їх звинувачували в тому, що вони були членами шпигунської організації, проводили постійну цілеспрямовану підривну роботу в сільському господарстві, важкій промисловості, активно сприяли розкладу й ослабленню Червоної армії, інформували іноземні держави — Латвію і Німеччину — про стан господарства і оборони СРСР, організували бойові групи і намагалися підняти повстання, спрямоване на повалення радянської влади, відторгнення України від СРСР. Рішенням народного комісара внутрішніх справ СРСР Єжова і прокурора СРСР Вишинського від 5 лютого 1938 р. члени групи були засуджені по першій категорії, що означало розстріл.

З кримінальних справ видно, що багато жителів Миколаївщини проходили у сфабрикованих слідчих справах за приналежність до різноманітних іноземних розвідок: грецької, румунської, болгарської, естонської, фінської, іранської, чеської, японської тощо. Складалося враження, що територія області нашпигована резидентами та агентами іноземних розвідок.

Винятковою жорстокістю відзначалася операція НКВС щодо родичів "зрадників батьківщини" — дружин, дітей (навіть неповнолітніх), батьків, братів, сестер, яких відправляли до виправно-трудових таборів.

Власноручно написана наркомом НКВС України і. Леплевським телеграма начальникам обласних відділів НКВС за №3798 від 11 вересня

1937 р. зобов'язувала "негайно приступити до рішучого розгрому антирадянського есерівського підпілля, ліквідувавши всі агентурні справи щодо есерів, заарештувати всіх колишніх членів ЦК губернських, окружних, повітових комітетів партії соціалістів-революціонерів, усіх есерів, які повернулися із заслання і таборів".

На території області було сфабриковано кримінальну справу під назвою "Контрреволюційна група "Єдність" і заарештовано 33 особи: 29 з Баштанського району, 1 — з Новобузького, 3 — з Миколаєва. Нині всі вони реабілітовані¹¹.

5 жовтня 1937 р. перед працівниками НКВС висувалося нове завдання: у короткий строк провести широку операцію з метою розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів. Саме цей наказ підвів ризику під життям десятків священнослужителів області. Так, священника Покровської церкви села Лиса Гора Первомайського району отця Афанасія (в миру Афанасій Зотович Єгоров) органи НКВС звинуватили в тому, що він створив у селі міцний церковний актив і з його допомогою провів збори парафіян, на яких умовляв їх написати листа до сільської ради з проханням не закривати церкву. Це була єдина провина отця Афанасія, однак трійкою УНКВС Одеської області його засудили до розстрілу¹².

Не менш жакливим за розмахом репресій для жителів області став 1938 р. Після зняття з посади наркома НКВС України І. Леплевського та його розстрілу на чолі відомства поставили О. Успенського, який розпочав новий етап у проведенні репресій. На відміну від свого попередника, Успенський планував роботу щодо проведення репресій інакше — вишукував "головного організатора", який мав розгалужене підпілля в усіх областях України. Працівникам НКВС областей і районів давалася вказівка в найкоротші строки відшукати спільників керівника антирадянської контрреволюційної організації.

Першою справою нового комісара стало викриття правотроцькістського центру в Україні. Головним його керівником було визнано С. В. Косіора. За твердженням слідчих, він протягом ряду років організовував і спрямовував антирадянську діяльність усіх ворожих формувань буржуазних націоналістів, військово-фашистських змовників, есерів та меншовиків, включаючи білогвардійське монархічне підпілля. "Викриття" Косіора дало відчутний поштовх для активізації роботи по ліквідації "правотроцькістського підпілля".

Одним з перших у цій справі на території області було заарештовано першого секретаря Миколаївського обкому партії М. Ф. Волкова як керівника контрреволюційного угруповання в області¹³. Разом з ним були ув'язнені, зокрема, заступник голови міськради Ф. Столбун та М. Іщенко — командир 15 Сиваської дивізії, що тоді розквартирувалася в Миколаєві. Всіх їх Військова колегія засудила до найвищої міри покарання. А після цього почалися пошуки їхніх спільників у районах області.

Серед них опинилися й відповідальні працівники Новобузького району, де раніше працював М. Ф. Волков. Оперуповноважені райвідділу НКВС заарештували секретаря Новобузького райкому партії С. Ф. Шаповалова, голову райвиконкому І. Д. Кострицю та його заступника М. Какуна, голову колгоспу "Молода гвардія" М. Васильєва, уповноваженого комітету із заготівель І. Г. Григоровича, завземвідділом М. І. Іванова, завфінвідділом Є. Д. Петрова, директора лубзаводу Броунда, заклітвідділом С. С. Коновалова, директора Новобузької МТС С. К. Павловича, директора сільгосптехнікуму А. І. Табачникова¹⁴. Всі вони органами НКВС притягалися до слідства за нібито активну участь у правотроцькістській організації. Пізніше справа щодо М. І. Іванова, С. С. Коновалова, І. Д. Костриці була припинена через відсутність доказів, а інші зазнали репресій.

В Єланецькому районі до відповідальності у справі правотроцькістського центру було притягнуто понад 50 осіб — від першого секретаря райкому партії В. М. Адаменка і завідуючого райвно А. К. Копилова до рядових учителів, робітників, колгоспників¹⁵.

О. Успенський провів ще одну операцію по ліквідації "військово-фашистської" змови. За керівників ворожого осередку було визнано Якіра, Дубового, Амеліна. На Миколаївщині їхні спільники виявлені насамперед у суднобудівній промисловості. Близько 60 чол. з інженерно-технічного складу на чолі з інженером О. Я. Смирновим зазнали репресій¹⁶. Їх обвинувачували в тому, що вони вели шкідницьку роботу в суднобудуванні, виводили з ладу військові кораблі, закликати боротися проти існуючого ладу, вихваляли фашистську Німеччину.

Наприкінці 30-х рр. керівництво НКВС зробило спробу переглянути кримінальні справи попередніх часів. Чимало громадян, засуджених на 10—15 років виправно-трудоих таборів, дістали зменшення строків, деякі взагалі були звільнені від дальшого відбуття покарання. Водночас на лаві підсудних опинилося чимало працівників органів НКВС. Проте тоді не було дано політичної й правової оцінки репресіям і не названо справжніх винуватців беззаконня. За висновками комісій, більшість учасників перелічених процесів вважалися справедливо засудженими. З початком другої світової війни репресивна машина сталінізму уповільнила хід.

Однак лише із смертю Сталіна в країні припинився масовий терор. У 1954—1961 рр. було реабілітовано більше 7 млн. чол. Проте невдовзі ця робота була згорнута. По суті, почався період мовчазного виправдання беззаконня. Це виявилось і в замовчуванні трагічних подій минулого — в негласній забороні теми репресій як в художній, так і з історичній літературі.

Процес демократизації, що розпочався в другій половині 80-х рр., дав поштовх для продовження роботи по реабілітації жертв статінського свавілля.

¹ Архів служби безпеки України, спр. 516, т. 1, ст. 113 (далі АСБУ).

² АСБУ, спр. 372, т. 95, ст. 351.

³ Архів СБУ по Миколаївській області, фонд припинених справ (ФСІГ), спр. 1952-с, арк. 65.

⁴ Там же, спр. 11039-с, арк. 154.

⁵ АСБУ, спр. 3425, арк. 211.

⁶ Там же, арк. 264.

⁷ Архів СБУ по Миколаївській області, спр. 16330-с, арк. 97.

⁸ Там же, ФПС, спр. 2329 с, арк. 96.

⁹ Літературна Україна. — 1993. — 29 липня; Архів СБУ по Миколаївській області, спр. 2357 с, арк. 134.

¹⁰ Архів СБУ по Миколаївській області, спр. 1896-с, арк. 72.

¹¹ Там же, ФПС, спр. 11017 с, т. 3, арк. 79.

¹² Там же, спр. 3157 с., арк. 96.

¹³ Там же, спр. 2716 с., арк. 54.

¹⁴ Там же, ФПС, спр. 6780-с., арк. 30.

¹⁵ Там же, спр. 1685 с., 2274 с. ¹⁶ Там же, спр. 3314 с.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

О. І. ГУРЖІЙ (Київ)

Іван Богун: деякі міфи та реальність

Це ім'я овіяне невмирущою славою, і пов'язані з ним численні легенди людська пам'ять зберегла у віках. І. Богун став героєм багатьох історичних пісень, дум, народних переказів. З його ім'ям у період громадянської війни й відродження української державності 1918–1920 рр. різні за політичними вподобаннями сили йшли у смертельний бій. Заслуги одного з найвідоміших сподвижників Б. Хмельницького як "палкого прихильника возз'єднання України з Росією" визнавала радянська історіографія, а "буржуазно-націоналістично" зорієнтовані дослідники розглядали його діяльність як антицаристську альтернативу гетьманській політиці (в чому вбачали можливість іншого, суверенного, суспільного розвитку для Української держави).

Яким же насправді був Іван Богун у ті славнозвісні часи, коли український народ виборював національну незалежність та створював власну державу?

На жаль, щодо цього в історії залишилося дуже багато так званих "білих плям" і "глухих кутів". Так, у відомих нам документальних матеріалах XVII ст. відсутні навіть більш-менш вірогідні дані про рік і місце народження цього неординарного діяча, а також його походження. Значна частина істориків переконана в тому, що І. Богун належав до шляхетського роду. Такий відомий вчений, як І. Крип'якевич називав його серед полковників-шляхтичів: Теодоровича, Я. Гоголя (Яновського), Д. Нечая, С. Морозенка (Мрозовицького), М. Кричевського¹. В. Голобуцький стверджував, що той народився в сім'ї дрібного українського шляхтича². Одна із сучасних дослідниць біографії славнозвісного воєначальника — Т. Яковлева — переконана в тому, що він був "благородний шляхтич і лицар-козак", який походив із старовинного православного роду Федоровичів³. Вона дійшла такого висновку, оскільки ототожнює І. Богуну з полковником І. Федоровичем, котрий, згідно з джерелами, діяв приблизно в той же час. Слідом за В. Липинським⁴ дослідниця схильна вважати шляхтича Федора Богуну, згаданого в 20-ті рр. XVII ст., батьком Івана. Формально це може відповідати дійсності. Проте дозволимо собі висловити деякі сумніви щодо такого твердження. Адже відомо, що (цілком очевидно, той самий) Федір Богун був полковником у Б. Хмельницького. Його гетьман направив у 1648 р., після перемоги під Кам'янець-Подільським, разом з іншими козацькими ватажками на прикордонні з Польщею та Литвою землі України для боротьби проти польсько-шляхетського війська. Фактично обидва полковники — визначні особи в країні — діяли в одному часі й просторі. Однак ні офіційні (урядові) документи, ні козацько-старшинські літописи чи польські хроніки не фіксують їх родинних зв'язків, навіть не згадують "батьківські" заслуги Ф. Богуну перед Б. Хмельницьким тоді, коли Іван Богун став чи не найлегендарнішою особою періоду Визвольної війни, поступаючись хіба що самому Хмелю (починаючи приблизно з 1651 р.). А згідно з традицією саме цього слід було б очікувати (варто згадати, зокрема, родичів Нечайів, Виговських, Золотаренків, Самуйловичів).

Що ж до "старовинного" шляхетського походження Богуна ми також не впевнені. Адже якщо це так, тоді незрозуміле, чому польський король і коронний гетьман С. Потоцький, пропонуючи в 1654 р. через довірених осіб Богунові перейти до них на службу і виступити проти Б. Хмельницького та російського царя, обіцяли, поряд з іншими привілеями, ще й "шляхетство"⁵. А в 1651 р. сучасник тих подій М. Ємельовський прямо назвав полковника "кушніром"⁶. Також не випадковим здається нам і те, що в одній з ґрунтовних праць про українську шляхту кінця XIV — середини XVII ст. серед сотень прізвищ відсутні дані про Богунів. Хоча її авторка Н. Яковенко справедливо зазначила: за Хмельниччини шляхта виступала в "новій для себе якості уже не в ролі родовитої знаті, а в ролі старшинсько-козацької еліти, народженої зі сплаву козацьких ватажків-простолюдинів і енергійного аристократичного елемента, як брати Виговські, брати Нечаї, Іван Богун та багато інших"⁷. Козаків же Богунів у XVI ст. — на початку XVII ст. згадують документи. Про одного з них (чи не діда І. Богуна?) йдеться також на сторінках широко відомої "Історії Русов или Малой Россіи". Зокрема, коли в 1596 р. розпочинався бій між повстанськими загонами українських козаків і селян з польсько-шляхетським військом коронного гетьмана Жолкевського, то, як читаємо в цьому творі, "Наливайко сначала выставил против них, на возвышенном месте, три белья хрещатия хоругви, то есть знамена с крестами, на них вышитыми, и с подписью или девизом: "Мір Христіанству, а на начинщика Бог и Его крест" Поляки, насупротив знамен, мир возвещающих, выставили на шибенице трех малоросійских чиновников, Богуна, Войновича и Сутигу, от гетмана в город посланных и тогда же, в виду обоих войск, повешенных, с надписью: "Кара бунтовцом!" За сім явленням почалась от поляков атака на стан козацькій"⁸.

Звичайно, перед нами уривок з пізнішого та й не дуже певного джерела. Проте важливо, що його автор у кінці XVII або на початку XIX ст. "малоросійського чиновника" Богуна зараховував до козацького стану. Тому, гадаємо, було б доцільніше простежити родовід знаменитого полковника не від шляхтичів Федоровичів, а від козаків Богунів. І, до того ж, природніше припустити, що в нього було не прізвище, як вважає Т. Яковлева, а справжнє прізвище, досить поширене у той період (аіасне "богун" означає "жердина", перекладина, на якій сушили рибу)⁹.

Як би там не було, в "Реєстрі Війська Запорозького 1649 року" Богун значиться козаком Чигиринського полку. До того ж, таке прізвище тут зустрічається тричі, один раз у формі Богунець. Численний документальний матеріал 40—50-х рр. XVII ст. називає його "людиною", "козаком", "козацьким отаманом", "полковником", і аж ніяк не "шляхтичем".

Деякі історики, такі як, наприклад, Д. Мишко, припускали, що І. Богун народився в селянській родині, а тому "пізнав тяжке життя покріпаченого селянського населення". Таке твердження не викликає особливої довіри, оскільки, по-перше, нічим не аргументоване, а, по-друге, висловлене дослідником, який на підставі лише одного листа полковника доводить, що той знав не лише українську, а й польську, російську і навіть татарську мови¹⁰. Крім того, Д. Мишко у своєму короткому історичному нарисі хронологічно змістив деякі події, переплутав посилання на джерела, а подекуди просто домислив факти біографії. Все це робить фактично єдину узагальнюючу працю з розглядуваного питання малопридатною для власне наукового використання.

Перші більш-менш вірогідні відомості про І. Богуна, як вважали, зокрема, М. Петровський і Л. Полухін¹¹, відносяться до 1637—1638 рр., коли селянсько-козацькі повстання під проводом Павла Бута, Якова Острянина і Дмитра Гуні охопили величезну територію України — За-

порожжя, Слобожанщину, Правобережжя й Лівобережжя. Саме з цих подій починається діяльність багатьох визначних керівників майбутньої Української держави. Випробування ними пройшов і Б. Хмельницький. Щоправда, названі дослідники не згадують джерело своїх відомостей, тому пересвідчитися в їх автентичності немає можливості. В. Щербак, який присвятив свою монографію антифеодальній боротьбі 30-х рр., не вдалося простежити участь в ній І. Богуна на документальному матеріалі не тільки з архівів України, а й Росії та Польщі¹³. Б. Флорія, який вивчав молоді роки Богуна, переконаний, найперша звістка про нього датується 1641 р. і пов'язана з так званим "Азовським сидінням", коли донські козаки разом з "низовиками" героїчно обороняли Азов від турецьких військ (1637—1642). Саме тоді султан Османської імперії Ібрагім I послав під Азов 240-тисячне військо і 200 бойових кораблів. Козаки відбили 24 атаки і примусили ворога з великими втратами (до 70 тис. чол.) відступити. На думку Б. Флорі, одним із загонів, який бився з кримськими татарами на Боровському перевозі через Північний Донець, керував "атаман Иванец", тобто Богун. Він діяв там і в наступному 1642 р. Далі наводяться унікальні свідчення сучасників — "черкашен" Степана (Стеньки), який служив у прикордонному місті Валуїки, і Тимофія Остаф'єва, котрий перебував на російській службі. За їх даними, І. Богун на початку 40-х рр. служив польському королю і отримував звичайну для сіроми платню, а мешкав на Кодаку. 20 травня 1643 р. джерела зафіксували сутичку в районі Козацького перевозу між російським загonom на чолі з В. Струковим, направленим з Воронежа на Дон "для поиска над крымскими татарами", і кінними "черкасами" в кількості 200 чол. із "старейшиною" І. Богуном та Федьком. Після цього запорожці перейшли Північний Донець, дійшли до р. Міус у Криму, а звідти відправилися у "Литву". В 1644—1645 рр. Богун повернувся на береги Північного Донця, де брав участь у походах проти татар¹⁴.

Коли саме І. Богун пристав до повсталіх загонів Хмельницького, невідомо. Тільки в "Думі про Хмельницького та Барабаша" говориться, що сталося це на самому початку повстання¹⁵. В документальних же джерелах це не простежується. Тому безпідставною, на наш погляд, є теза, нібито І. Богун "брав участь від 1648 р. в усіх битвах Визвольної війни"¹⁶. Деякі історики вважають, що на її перших етапах він взагалі не був задіяний у військах гетьмана. Не згадують про І. Богуна в той час і козацькі літописці. Зокрема, не називає його Г. Грабянка, перераховуючи відомих героїв війни на кінець 1648 р.: "Хмельницький..., маючи слушну годину за кривду козацьку відплатити, дозволив козакам добро панське у незліченних маєтках шляхетських собі забрати, а татарам дозволив бранців до Криму одвести. А потім зібрав у себе найславніших полковників — Герасима Чорноту, Максима Кривоноса, Калину, Остапа, Воронченка, Лободу, Бурляя гадяцького, Півкожуха, Небабу, Нечая та Тишу — і почав раду радити, як далі воювати"¹⁷. Свідчення ж львівського міщанина Самуїла Казимира Кушевича в його історичному оповіданні (на яке інколи посилаються дослідники) про нібито активну участь полковника Богуна у війні вже в період боїв під Львовом (жовтень 1648 р.) нам здається не досить вірогідним. По-перше, це оповідання було створене значно пізніше описуваних подій, а, по-друге, І. Богун не був тоді ще полковником і, отже, не міг, гадаємо, очолити "радикальне крило козацької старшини", як стверджував автор¹⁸.

Щодо дати надання І. Богуну полковницького чину не маємо поки що жодного офіційного документа. В такому ж капітальному виданні, яким є "Документи Богдана Хмельницького" (К., 1961), прізвище Богун взагалі не згадується. В радянській історіографії панувала думка, що його призначення на цю посаду сталося в 1650 р. Проте М. П. Візир у Радянській енциклопедії історії України зазначив: на чолі Кальницького

(з 1653 р. — Вінницького) полку були Остап Вінницький (1648—1649), І. Федоренко (1649—1651), І. Богун (1651—1658), І. Сірко (1658—1660), В. Лобойко (1660—1667)¹⁹. На противагу такому твердженню, В. О. Шевчук у коментарях до т. 1 "Літопису" Самійла Величка наполягає на тому, що "Богун Іван — був полковником кальницьким з лютого 1649 р., мав ще титул подільського полковника". Причому він, слідом за літописцем, розрізняє Богуна і Федоренка²⁰. А Т. Якобієва, посилаючись на працю вже згаданого вище Кушевича та свідчення львівських домініканців²¹, фактично дійшла висновку: "І. Богуна-Федоренка" призначено полковником до наступу військ Б. Хмельницького на Львів²². Тоді стає незрозумілим таке: чому в "Реєстрі Війська Запорозького 1649 року" І. Богун виступає як козак Чигиринського полку, а І. Федоренко — як кальницький полковник²³. С. Величко називає прізвища таких полковників за Б. Хмельницького: Богун, Антон, Остап, Кривоніс, Полкожух, Тиша, Головацький, Немирич, Федоренко та ряд інших.

Немає чіткості щодо цього питання і в тогочасних джерелах. Часом вони, навпаки, ще більше заплутують дослідників. Зокрема, Богун називається полковником "браславським" (тотожні: "брацлавський", "бреславський", "браславський"), "кальницьким", "вінницьким", "подільським", "паволоцьким", "чернігівським" і навіть "брянським". В одному з документів 1650 р., підготовленому царськими сановниками Васильєвим і Яковлевим, він визначається одночасно (на одному аркуші) і як полковник кальницький, і як чернігівський²⁴. Хоча точно відомо, що тоді посаду чернігівського полковника обіймав Мартин Небаба (1648—1651).

Все це дало привід для дискусії: скільки було полковників І. Богунів. Наприклад, у славнозвісному "Энциклопедическом словаре" Ф. Брокгауза та І. Єфрона (СПб., 1895. - - Т. IV. - - С. 203) відбилася думка про існування двох І. Богунів — "вінницького" та "паволоцького". Останній вважався спочатку прибічником І. Виговського (1658 р.), а згодом — найдіяльнішим членом "московської партії". Як на наш погляд, то вся політична та військова діяльність усіх "Богунів" "вкладається" в одну особу. Крім того, не можемо погодитися з думкою про ідентичність полковників Богуна та Федоренка, на якій наполягає Т. Яковлева, спираючись на такі авторитети, як В. Липинський, М. Грушевський, І. Крип'якевич, С. Томашівський, О. Пріцак, Ю. Мицик. Зауважимо: не всі вони спеціально займалися вивченням біографії обох воєначальників. А працю М. Петровського, безпосередньо присвячену цьому питанню²⁵, авторка чомусь взагалі обминула увагою. Щодо М. Грушевського Т. Яковлева дещо категорична. Бо, дійсно, коли спочатку в статті "К истории Переяславской рады 1654 года" (Доклады АН СССР, 1929. — №16) він прийняв "здогад" Липинського, то пізніше, ознайомившись з думками М. Петровського, зауважив: "Тому що М. Н. Петровський працює тепер над біографією Богуна, я вважаю за краще зіставити се питання відкритим, до часу, коли з сею біографією в руках можна буде зважити всі аргументи за і против тотожності їв. Богуна й їв. Федоренка, і відповідно справляю се місце"²⁶.

Про один з аргументів на користь тези М. Петровського вже йшлося вище. Крім того, джерела 1653 р. доводять: на початку грудня того року (принаймні з 1 по 7 число) полковник І. Богун з військом був задіяний у бойових справах під Жванцем²⁷. Тоді ж полковник І. Федоренко перебував на Слобожанщині, в Путивлі й разом з російським посольством, яке очолював В. В. Бутурлін, вирішував питання щодо об'єднання України з Росією. В повідомленні посла читаємо: "Декабря в 3 день приехали в Путивль к боярину к Василью Васильевичу Бурулину с товарищи от гетмана Богдана Хмельницкого полковник калницкой Иван Федоренко, а с ним тридцать человек Черкас. И боярин Василий

Васильевич с товарищи велели его поставить в Путивле на посацких дворах, и послали им корм и питье и конский корм"²⁸. Надалі Федоренко мав супроводжувати російське посольство до Переяслава²⁹.

Також відомо, що 8 січня 1654 р. на Переяславській раді цареві присягав колишній кальницький полковник І. Федоренко³⁰, а І. Богун такої присяги на вірність тоді не склав і достеменно не знаємо, чи зробив це пізніше. Свідок тих подій і посланець польського короля до І. Богун грек І. Тафлара, потрапивши до Москви, повідомив 12 вересня 1654 р.: "Богун в то время государю еще креста не целовал, а с гетманом корунным с Потоцким был в дружбе, и хотел от казаков отстать и служить королю"³¹. Про те, що Богун не присягав цареві принаймні до 12 квітня 1654 р., маємо свідчення першої особи Російської держави, Олексій Михайлович з приводу того, що Богун лист до нього від коронного гетьмана С. Потоцького передав Б. Хмельницькому, писав останньому: "...Ивана Богун, за его верность, что он того прелестнаго листа у себя не задержал, прислал к тебе вскоре, чиним похвалы годного, и нашу государскую грамоту, с нашим царского величества милосте-вым словом, послать ему за то велели. А что он полковник Иван с тобою гетманом и с иными своими товарищи с полковники при нашем царского величества ближнем боярине и дворецком и наместнике тверском, при Василье Васильевиче Бутурлине с товарищи у веры не был, — и тебе б гетману Богдану Хмельницкому велети его Ивана к вере привести на том на всем, на чом вы нам великому государю гетман и все войско запорожское по Христове непорочной заповеди веру учинили..."³².

Отже, як впливає з вищенаведених фактів, І. Богун й І. Федоренко це різні особи. І цілком можна припустити, що другий був спочатку полковником, а потім наказним кальницьким полковником під час відсутності першого.

М. Петровський висунув також інші докази проти ідентичності цих двох діячів. Так, у 20-х числах січня 1658 р. Федоренко вирушив до польського короля для переговорів. У той самий час Богун за наказом І. Виговського займався придушенням антигетьманського повстання на чолі з М. Пушкарем біля Полтави³³. І. Виговський, як сповіщає цареві М. Пушкар 8 лютого 1658 р., "...генваря в 25 день из-за Дуная грошевой люд затыгши, волохов, сербов, и янчан и казаков охотников, взявши и при тех наемных людях старших Ивана Богун, бывшего полковника брянского и Ивана Сербина полковника (брацлавского у 1658, 1663—1665 гг. — О. Г.), над теми людьми иноземскими и Ятцка Черкаса, обывателя гольванского, своих помощников, прислал был до города Опошенень на Ворскло реку"³⁴. А "верстаной казак" М. Антонов доповідав путивльському воєводі М. Зюзіну, що "генваря ж де в 26 день прибежал в Миргородок к полковнику Григорию Лесницкому из-под Полтавы от полковников, от Багуна и от Ивана Сербина, вестовщик и сказал де полковнику Григорию Лесницкому, что де гетман посылал из Галича полковников Багуна да Ивана Сербина, а с ними служилых людей полторы тысячи с Багуном черкас, а с Иваном Сербянином Сербян под Полтаву на залог для того, что де Полтавской полковник Мартын Пушкар гетману учал быть во всем непослушен и угрожает войною"³⁵.

Скоріш за все, І. Богун обійняв найвищий ранг у полку в період між складанням "Реестру Війська Запорозького", яке здійснювалося восени 1649 р., і початком серпня наступного року. Для України то був дуже складний і тривожний час. Після битви під м. Зборовом у серпні 1649 р. і підписання там угоди між українським гетьманом і польським королем Яном II Казимиром кількість реєстрових козаків офіційно обмежувалася до 40 тис., селяни -- учасники повстання — мали повернутися у володіння своїх панів, православна шляхта одержала прерогативу займати всі

урядові посади в Київському, Чернігівському та Брацлавському воєводствах; передбачалося також звільнення території Правобережжя та Лівобережжя від збройних сил Польщі. Влада тут фактично перейшла до Війська Запорозького, репрезентованого Б. Хмельницьким і козацькими старшинами. У 1650 р. велися активні переговори між українським гетьманом, польським королем, кримським ханом, російським урядом про подальшу долю України. Тоді Богун доволі часто перебував поряд з Хмелем і не лише мав певний вплив на нього, а й деякою мірою визначав політику в країні. Про це, зокрема, йдеться в листі сенатора і київського воєводи Адама Кисіля (1580–1653 рр.) польському королю з приводу його переговорів з Хмельницьким: "Уже казалось всё шло на лад, вдруг в одно мгновение что-то новое; разные перемены, тяжелые и вредные случайности и вмешательства, которых разум не может предотвратить и постичь. Потому письмо мое к в.к.м. я должен начать с того, что там и высланный ко мне староста черкасский, мой родной брат, застал все в спокойствии; всё испортил потом один бунтовщик, какой-то полковник **Богун**, и моей близости к запорожскому гетману так помешал, что я едва мог снова ее возобновить" (Орликове, 12 серпня).

У наведеному уривку звертає на себе увагу вираз, який ми виділили. В ньому, вірогідно, виявилася зневага високого урядовця Речі Посполитої до козацького старшини, а, може, він дійсно не знав про тільки-но призначеного полковника. Якби Богун був полковником із самого початку війни, принаймні, з жовтня 1648 р., то Кисіль, гадаємо, у той час вже повинен був би знати його як одного з визначних осіб у Війську Запорозькому.

Того ж року відбулася козацька рада в Чигирині. На ній були присутні послі: від російського царя — кн. Василь Бутурлін, польського короля — канцлер Любомірський і Адам Кисіль, турецького султана — Осман-ага та силістрійський паша Узук-Алі. Кожний з них від імені свого сюзерена пропонував Б. Хмельницькому "покровительство". В оточенні гетьмана думки з цього приводу розділилися. Сам же керманич з деякими своїми "старими" прибічниками схилився до протекції московської. Богун з "молодими" ("нововписаними") козаками, нібито, виступив проти такого рішення, пояснюючи це тим, що в Московському князівстві панує невольництво та кріпацтво.

Великої слави і популярності в народі приніс Богунові 1651 р. На самому його початку шляхетські війська здійснили новий наступ на гетьманську армію. В січні кілька російських розвідників сповістили путивльських воєвод С. Прозоровського та І. Чемоданова: "Писали де при них в Чигирин к гетману из Умани города полковник Багун да з Бряславля полковник Нечай, да с Нежина полковник же Шумейка, что польские де и литовские люди наступают на их черкасские города и их, черкас, теснят. И у гетмана де в Чигирине была с полковники и с черкасы рада, а на раде приговорили, что итить им против поляков и литовского гетмана Родивила" (Радзівілла. — О. Г.). Цікаво відзначити, що на той час І. Богун підписувався як "полковник Войска его королевской милости Запорозького" (Кальник, 10 січня)³⁸.

В лютому польний гетьман Н. Калиновський несподівано вирушив з Кам'янця-Подільського, де стояв обозом, на Брацлавщину. З 9 по 13 число точився кривавий бій під м. Красне, де розташовувався бойовий осередок полковника Д. Нечая. В радянській історіографії ці події описані однозначно як героїчні. Ми ж дозволимо собі навести трактування їх літописцем Григорієм Грабянкою. "Козаки саме святкували м'ясопуст і Нечай напився, — читаємо в цьому історичному творі. — Коли ляхи набрали на загін і почали рубати людей, Нечай скочив, спробував організувати опір ворогу, але був поранений в плече, одійшов у замок і там помер. Три дні тримало фортецю військо козацьке

і таки відступило, а ляхи сплюндрували її вогнем і мечем. Це було перше нещастя козаків, зумовлене п'янкою"³⁹. Після того польській шляхті вдалося захопити козацькі застави в містах Черняхівка, Мурахва, Шаргородок, Стіна та Ямпіль, в яких було порубано багато людей. У той час Хмельницький наказав Богунові з військом прямувати до Вінниці й там зупинити М. Калиновського⁴⁰. Тепер польний гетьман "нашел в противнике своем не пьяного Нечая, но хитраго и искуснаго полководца", — писав відомий історик України Д. М. Бантиш-Каменський⁴¹. На заміну одного полковника іншим звернув увагу і секретар французького посольства в Польщі в 1648–1654 рр. П'єр Шевальє, який назвав Богуна "козацьким отаманом"⁴².

На що ж сподівався М. Калиновський напередодні бою із загонами Богуна? "Призвав п. бога на помощь, — читаємо в його листі від 4 березня до краківського каштеляна М. Потоцького, — яв ближайшие дни попытаю счастья в бою с ними, хотя они имеют при себе буджацкую орду*. Полностью надеюсь на святых покровителей наших, [полагаю], что не силами нашими, а гневом божьим враги будут отвращены от нашей измученной отчизны, и голова зазнавшихся бунтовщиков будет по заслугам разможжена вместе с остальными членами тела, и они покорятся королю м.н.нашему, который замещает бога на земле"⁴³.

Проте сподівався він марно. Бо, як вважав шляхтич і автор чотиритомної праці "Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV, Climacter primus" (Krakow, 1683) Веспасіян Каховський (помер 1699 р.), Калиновському протистояла особа, досвідчена "в усіх воєнних випадковостях і — що рідко сполучається в одній людині" — розумна і удачлива⁴⁴. Богун укріпив не лише місто і свій табір, а й сусідній монастир на той випадок, якщо ворог перемагатиме і виникне потреба в надійному укритті. С. Лянцкоронський, який керував передовими кінними частинами Калиновського, запалений успіхом у попередніх сутичках з козаками, ринувся в бій біля с. Садківці під Вінницею і порівняно легко розігнав кінний загін Богуна. Той зробив вигляд, що відступає. Поляки кинулися навздогін через р. Південний Буг, вкритий кригою. А козаки, точно розрахувавши, в якому напрямі їх будуть переслідувати вороги, напередодні прорубали великі ополонки та закидали їх соломою. За ніч ополонки затягнуло тонким льодом. Коли польські кіннотники повискакували на кригу, більшість з них опинилася у водяній безодні, з іншими ж "розбиралися" богунівці. Сам Лянцкоронський ледве врятувався з такої "бані".

Незабаром під Вінницю прибула головна частина війська Калиновського і оточила добре захищений монастир, де укритися Богун. Безпосередньо його обороною вміло керував галичанин Семен Височан. Якось уночі полковник потай вирушив з монастиря, щоб довідатись, чи не йде допомога, і натрапив на польську сторожу. Це ледве не коштувало йому та іншим розвідникам життя. "Особлива небезпека загрожувала Богунові, — писав В. Коховський, — його впізнали по блиску кольчуги, яка висвічувала при місячному світлі, і кожний палкий поляк намагався захопити його в полон. Уже Рогальський, прапороносець Калиновського, наздогнав і держакон прапора вдарив його, що припав до спини коня; уже другий з чатарів схопив його рукою, але кінь його знесилився, а в Рогальського почав битись і скинув їздця. Наче сама доля вирвала в них із рук здобич: обидва відмовились від марних намагань. Справа не скінчилася на цьому: інші настигали втікача, але в одному місці ріка була вільна від льоду, він кинувся в воду; його закрутив вир, били уламки льоду, він задубів, але випливав із цього Сирта завдяки незрівнянним властивостям свого коня"⁴⁵.

Слід відзначити майстерність, з якою козаки вели бої під Вінницею: час від часу вони переходили від однієї лінії укріплень до іншої при пос-

тійній підтримці артилерії. Вміле керівництво захистом міста і виявлений при цьому особистий героїзм висунули І. Богуну на одне з перших місць серед провідників Визвольної війни середини XVII ст.

Саме з боїв під Вінницею починається історична дума "Іван Богун". Очевидно, людська пам'ять зафіксувала й оцінила ці події як одну з найславетніших сторінок біографії визначного полководця:

"У Вінниці на границі,
Під могилою над Бугом-рікою
Там стояв Іван Богун вільницький
Під обителем-монастирем кальницьким.
Під кальницькою обителю
Богун стояв,
Із турками-пашами,
Крулсвськими ляхами,
Кямлшгькими князями
Богун воював!
Силу він ляхів-турків стріляв
І шабельками рубав,
На аркан забирав,
В річку Буг їх утепляв"⁴⁷

Все ж таки остаточна перемога над шляхетським військом під Вінницею стала можлива при підтримці інших полків, надісланих українським гетьманом на допомогу: Чигиринського на чолі з Крисенком, Миргородського — з М. Гладким, Полтавського -- з М. Пушкарем, Прилуцького -- з і. Хорошим, Лубенського - - з Тимошенком ⁴⁷. Тоді-то:

"Все козацтво
І вояігтво
У ряди ставало.
На всі голоси кричало,
Промовляло,
Лі кобзарі грали,
В струни дотинали
Та Богдана із Богуном
І ісінями хваляли!"⁴⁸

Надалі боротьба між польсько-шляхетськими військами і козацько-селянськими загонами набула ще більшого розмаху. Тоді ж, як зазначила Т. Яковлева, особисті непорозуміння між Б. Хмельницьким й І. Богуном, викликані різким неприйняттям одним одного як військових керівників, призвели до того, що несподівано після перемоги під Вінницею командування військами, що переслідували поляків, покладалося "на бездарного Демка"⁴⁹. Дійсно, в кінці квітня за наказом гетьмана України козацькі частини, очолювані осавулом Демком Лисовцем, вирушили до міцної фортеці Кам'янця-Подільського, що перебувала в руках Калиновського. До складу війська Лисовця входив і полк Богуну. Дізнавшись про наближення козаків, польський магнат 27 квітня почав відводити свою армію від міста, а 29 квітня там був уже Лисовець з військом. "Під Кам'янцем, — писав Г. Грабянка, — Богун поляків уже не застав..."⁵⁰ Лисовець же почав переслідувати ворога. Поблизу Купчинців "ляхи" того повністю розбили, наклав там головою і полковник канівський. Окрилені перемогою, шляхтичі повернули назад до Бугу, але на марші на них напали татари, а Хмельницький почав обходити з тилу. Поляки змушені були відступити.

За таких обставин конфлікт Хмельницький — Богун набув свого піку. Полонений 4 травня козак Полтавського полку Грицько Задяц зазначив, що в результаті цього Богун, "вийдя из Монастир[ища], сбежал от войска, а дружину его Хмельницкий приказал заковать"⁵¹.

Проте вже на початку червня Богун знову серед війська і виконує безпосередні доручення свого гетьмана. Галицький стольник Анджей Мясковський 5 червня сповіщав королевича Кароля з табору під Сока-

лем: "Несомненно также, что первого июня Хмельницкий послал для начала против войска е.к.м. полковника Богуна с 20 тысячами отборных людей и 2 тысячи татар. Поэтому к е.к.м. и е.м.п. краковский (каштелян. — О. Г.) прилагают все усилия, чтобы их где-то в дороге перехватить. Но они засели где-то в І-опоровских лесах, хотят неожиданно либо отбить лошадей, либо ударить на людей, направляющихся в лагерь" ⁵².

У другій декаді червня в черговий раз розпочалися рішучі бої на території Волині між арміями Яна II Казимира (150 тис. чол.) та Б. Хмельницького (100 тис. чол.), союзниками якого виступав кримський хан Іслам-Гірей III із своєю кіннотою. Цікаво, що напередодні боїв у польському таборі активно поширювалися чутки про нібито обезглавлення козаками Богуна і призначення замість нього менш талановитого кропивнянського (ічнянського) полковника Филон Джалалій (Джеджалія). Збройні сили Речі Посполитої зосередилися в районі Берестечка, а козацько-селянські полки — на західному березі р. Пляшівки, трохи вище с. Солоневе. Татарське військо, що налічувало 50 тис. чол., стояло окремим табором. 18 червня відбулися перші сутички. Наступного дня певна перевага виявилася на українському боці. 20 червня під час запеклого бою не витримав натиску противника лівий фланг армії гетьмана, де діяла татарська кіннота. В паніці вона втекла з поля бою. Б. Хмельницький спробував особисто зупинити хана, але через це тільки потрапив на кілька тижнів до нього в полон. Козацько-селянські загони, оточені з трьох боків поляками, а з четвертого непрохідним болотом і р. Пляшівкою, опинилися в критичній ситуації. Почалася десятиденна облога, під час якої майже безперервно точилися бої. Великих втрат козакам завдавала польська важка артилерія. До того ж, в оточених бракувало міцного централізованого керівництва. Филон Джалалій, Адам Хмелецький, Матвій Гладкий змінювали один одного на чолі війська, поки наказним гетьманом не було обрано І. Богуна — героя Вінниці. Він прийняв рішення вивести людей з оточення через болото. З цією метою він наказав гатити своєрідні переправи з возів, хмизу, навіть сидел і кожухів. Богуна вдалося відтіснити частини Лянц-коронського, котрі стояли за болотом і річкою. Проте під час відступу серед глухोї ночі пішов поголос, що тікає лише старшина, і це спричинило паніку серед козаків. Нею відразу скористався ворог і вдарив по обложеним. Загинуло і розбіглося багато люду, були втрачені гармати, але в своїй основі козацьке військо вдалося врятувати завдяки, як вважали деякі сучасники тих подій, вмінню Богуна.

Від Берестечка польська армія, керована коронним гетьманом М. Потоцьким, вирушила на Київщину, їй назустріч поспішала армія Я. Радзівілла. Хмельницькому на той час вже вдалося звільнитися з полону, і він розпочав підготовку до нових боїв. До нього приєднався і Богун, який облишив військові справи на Брацлавщині і зібрав "своїх людей" під Правковими лісами ⁵³. Проте невдачі та недостатня чисельність збройних СРТ змусили українського гетьмана піти на підписання з шляхетським урядом мирної угоди в Білій Церкві 18 (28) вересня 1651 р. За нею на території України відновлювалася влада магнатерії, землевласникам поверталися всі їх маєтності, відібрані в ході війни. Козацький реєстр скорочувався з 40 тис. до 20 тис. чол., а козаки Брацлавського та Чернігівського воєводств мали бути переселені в межі королівських маєтків Київського воєводства. А категорична заборона вести самостійні дипломатичні зносини з іноземними державами насамперед мала на меті розрив спілки з кримським ханом. Білоцерківська угода не знайшла підтримки серед широких мас України:

"Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починив, Що з ляхами, із мостовитими (панами), у Битій Церкві замирив".

Саме так ставилося питання в одній з народних дум.

Як свідчать польські джерела, І. Богун на чолі 15-тисячного загону в той період, принаймні, напередодні підписання угоди, перебував у Білій Церкві⁵⁵. Проте його підпис під договором відсутній. Очевидно, через те, що той зводив фактично нанівець попередні суспільно-політичні й економічні здобутки повсталого люду, скасовував найважливіші ознаки української державності. Відтоді знову активізується опозиційна діяльність полковника щодо гетьманської політики. Про те, що І. Богун вирішив виступити проти Б. Хмельницького навіть із зброєю в руках, довідемося із "статейного списку" (повідомлення) російських послів О. Прончищева та А. Іванова у Варшаві (січень — квітень 1652 р.). Там же роз'яснюються і причини такого рішення полковника: "...В Брянском воеводстве черкаской полковник Богун збирает войско. А другой полковник, Полтора Кожух, войско ж збирает за Днепром. И хотят битца с Хмельнитцким за то, что де Хмельнитцкой помирился с поляками под Белою Церковью не против прежнего Зборовского миру, а учинил мир на том, что быть рейстровым казаком только 20000. И в рейстр де Хмельнитцкой написал казаков выбором, которые ему годны, а казаков де за рейстром останетца тысяч со сто, и те де казаки попрежнему у пашни быть не хотят, а говорят, что они вместе все за христианскую веру стояли, кровь проливали. И писали де те полковники к крымскому хану, чтоб к ним прислал на помощь людей. И крымской де им отказал..."⁵⁶. На великий подив, гетьман за такі протиправні дії не вдався до каральних санкцій щодо Богуна (через брак відомостей у джерелах важко точно сказати чому), хоча у травні того ж року він наказав стратити миргородського полковника М. Гладкого та інших старшин і козаків за заколот проти його верховної аїди⁵⁷.

22—23 травня 1652 р. військо гетьмана України вщент розбило польську армію М. Калиновського під Батогом (Поділля). В бою брав участь і Богун на чолі козацької кінноти, яка особливо відзначилася своєю активністю та вмінням маневрувати. М. Калиновський, його син — коронний обозний, командир німецьких найманців З. Пшиємський, кілька старост і урядовців Речі Посполитої загинули. Внаслідок Батозької битви були скасовані тяжкі умови Білоцерківського договору, а Подніпров'я визволене з-під аїди магнатів.

Саме на Подніпров'я в березні 1653 р. Ян II Казимир спрямував свої військові сили, які очолював один з найкращих польських полководців — Стефан Чарнецький. В. Коховський охарактеризував того так: "Чарнецький був у воєнній умілості дуже досвідчений, а найбільше вславився невтомністю і швидкістю дій; він використовував усяку нагоду, мав через це щастя на війні і тому користувався народною любов'ю (в поляків. — О. Г.), яка супроводить це щастя"⁵⁸. Мета походу полягала в тому, щоб кривавими розправами і терором залякати місцеве населення і деморалізувати українське військо. Проти Чарнецького Хмельницький вирішив виставити І. Богуна, щоправда із значно меншими силами. Коли польсько-шляхетська армія вже захопила міста Липовець, Погребище, Прилуки, Самгородок, Богун удаваними відступами спробував заманити поляків під Монастирище — укріплене валами і ровами місто. 21 березня вороже військо обложило місто і розпочало штурм. Ось як яскраво описав подальші події В. Коховський: "Війська (поляків. — О. Г.) вдерлись у міські пригороди, викликаючи жах брязкотом зброї, звуками труб і криками челяді. Від цього шуму, що розлягався кругом, страх подвоювався, і все свідчило про наступ великого війська. Уже захопили вал, уже сотник Дрозденко був убитий, уже повидирали кілля; всі сподівались, що місто ось-ось буде захоплене, як раптом несподіваний випадок скував запал обложників. Чарнецький, даючи накази, носився серед свистячих куль, без шапки й без шолома; стріла уразила його, пройшовши через обидві щокі, майже смертельно. Піднебіння стряснулося від жорстокого вдару, кров, що ринула в

порожнину рота, перешкоджала не тільки говорити, а й дихати. Друзі зняли його напівживого з коня і підтримували. Закинувши голову назад, він, оскільки міг, випльовував кров, що душила його, і спитав присутніх, чи захопили наші місто. Коли йому відповіли, що місто ще стоїть, а війська стурбовані його дихом, то від душевного хвилювання кров ринула в нього ще дужче"⁵⁹.

В той самий час Богун безстрашно бився разом із своїми добірними вершниками, постійно наражаючись на небезпеку, а щоб ще більше налякати ворога, голосно вигукував за давнім скіфським звичаєм.

Правда, Самійло Величко дещо інакше інтерпретує ті події. Заради об'єктивності, наводимо його свідчення, хоча більшість джерел та історичні твори сучасників промовляють на користь вищевикладеної версії. За літописцем же, І. Богун не дочекався завершення бою, а, залишивши в порохових димах своє військо, вибрався з Монастириш і подався до Хмельницького. В той час Богунове військо без свого керівника билосся до переможного кінця, поклавши тисячі жовнірів пана Чарнецького. Невдовзі "усмерть перелякане польське військо не тільки припинило свій штурм, але, наче ошпарене, покинувши свої вози з усіма достатками и великою здобиччю, побігло від Монастириш назад до Ковеля, ... побачило й пізнало... свою велику шкоду й сором..."⁶⁰.

Що ж до відступу Богун під час бою, про що твердить Величко, то це була тактична хитрість. У ході сутички з ворогом полковник, вміло скориставшись замішанням серед шляхетського війська, вивів кілька сот найкращих кіннотників за межі міста. А потім, як про це пише Г. Грабянка, нарядив їх у татарський одяг і з гуком, на зразок ординського, зайшов до поляків з тилу. Ті, вважаючи, що козакам на допомогу наспіли татари, в паніці відступили від Монастириш, "й з України повтікали"⁶¹.

1653 р. став вирішальним у ході Визвольної війни. Протягом усього цього року І. Богун брав найактивнішу участь у боротьбі проти гніту можновладців Речі Посполитої. Він з'являвся то тут, то там, часто-густо вирішуючи долю бою. Зокрема, навесні Богун разом з Тимошем Хмельницьким і керованим ним 12-тисячним козацьким військом за наказом українського гетьмана здійснив похід до Молдови. Під час нього була розгромлена армія ставленика Волощини і Семиграддя Георгіци. Причому у ворожому війську налічувалося майже вдвічі більше воїнів, ніж у Т. Хмельницького, але семиградський генерал "дуже сконфузився і ганебно втік"⁶². До речі, слід зазначити: саме ім'я Богун наводило на противників жах, і ті нерідко не наважувалися вступати з ним у бій, навіть маючи військову перевагу.

Після трагічної смерті Тимоша при захисті фортеці в Сучаві 5 (15) вересня І. Богун повертається в Україну, щоб продовжувати боротьбу під проводом Б. Хмельницького.

В кінці 1653 р. полковник на чолі козацьких загонів завдав кілька ударів татарській кінноті, яка поверталася в Крим через Україну з великим ясирем. Тоді було звільнено чимало українців-невільників.

На початку весни наступного року добірні частини Речі Посполитої в черговий раз спробували захопити Брацлавщину і полонити Богун, але той був наготові й відкинув поляків назад. У кінці 1654 р. — на початку 1655 р. він діяв на Уманщині вже проти великої польсько-татарської армії на чолі з Потоцьким. Він наказав полити водою вали навколо Уманської фортеці, завдяки чому і без того могутню споруду перетворив на неприступну. Після нетривалої облоги міста татарам і полякам довелося облишити його й вирушити назустріч українсько-російській армії Б. Хмельницького та В. Шереметева, яка поспішала на допомогу Богунові. Спочатку вдача була на боці татар і поляків, які 19 січня біля Охматова пробилися до табору гетьмана і російського воєначальника і навіть захопили там кілька гармат. Врятував становище І. Богун з козаками, котрі непомітно облишили фортецю. Сум'яття, яке

вони викликали, втрутившись у бій, допомогло Хмельницькому та Шереметеву вигнати ворога з табору і пробитися через армію Потоцького.

Слід зазначити, що на той час ейфорія від подій в Переяславі у січні 1654 р. в багатьох старшин, та й самого гетьмана, поступово проходила. Причиною тому була великодержавницька політика російського царя. Однак Б. Хмельницький продовжував уперто дотримуватися положень "Березневих статей". Це й обумовило зміцнення в останні роки його правління опозиції на чолі з І. Богунем, який прагнув не гетьманської булави, а лише відвернути Хмельницького від Москви⁶³.

Проте Богун не пристає і на бік ворогів Української держави. Так, у першій половині 1657 р. він знову задіяний у складі козацького війська, що виборювало в Польщі незалежність населення західноукраїнських земель.

Смерть Б. Хмельницького 27 липня 1657 р. ще більше ускладнила ситуацію в країні. Спочатку І. Богун підтримував спроби Ю. Хмельницького та І. Виговського проводити незалежну від Москви внутрішню й зовнішню політику, але коли ті вирішили остаточно розірвати стосунки з Росією і перейти на бік Польщі чи Туреччини, він виступив проти них. Так, ї. Богук відмовився підписати Гадяцький трактат, укладений гетьманом І. Виговським з польським урядом 6 вересня 1658 р., за яким Україна мала знову повернутися до складу Речі Посполитої. Разом із славетним запорозьким кошовим Іваном Сіркою він відкрито виступає проти Виговського і в 1659 р. організує повстання на Лівобережжі й Правобережжі. В 1660 р. Богун висловлює свою незгоду з положенням Слободищенського трактату, що його уклав Ю. Хмельницький з польським урядом і який передбачав залежність України від Польщі.

Така діяльність І. Богуня, зрозуміло, була не до вподоби королівській владі. В 1662 р. його схотіли і відправили до в'язниці Мальборг (Марієнборг). Проте вже наступного року Ян ІІ Казимир, виступаючи в похід на Лівобережну Україну і розраховуючи на авторитет і військовий талант Богука, звільнив полковника та призначив його командиром козацьких загонів у складі війська правобережного гетьмана П. Тетері. Однак 17 лютого 1664 р. І. Богун, звинувачений у спробі перейти на бік ворогів короля, був по-зрадницькому вбитий шляхтою під Новгород-Сіверським⁶⁴.

Як бачимо, в біографії Івана Богуна є ще багато невідомого, а факти, які ми маємо, досить суперечливі. Все це, безперечно, вимагає нових наукових пошуків, ґрунтовних досліджень, присвячених визначному військовому й політичному діячеві періоду Визвольної війни. А завершити характеристику цієї особи нам хотілося б словами вже згаданого вище С. К. Кушевича, на думку якого, Іван Богун — це "одна з найчистіших постатей в козацькій історії"⁶⁵.

⁶³ Крип'як-Свйч І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 173

⁶⁴ Г о л о б у ц ь к и й В. О. Богун Іван // Радянська енциклопедія Історії України. - К., 1969. — Т. 1. - С. 168.

⁶⁵ Я к о в л е в а Т. Іван Богун — Федорович // Київська старовина. 1992. - № 5. - С. 44.

⁶⁶ Маються на увазі прани: h i p i ĩ s k i W. Stanislaw Michaf Krzycz/ewski. Z dziejow watki s/iachty ukiainskiej w szeregach powstaiczych pod wod/<\ Bohdana Chmieluckicpo (r. 1648—1649). — Zb, Z dziejow Ukrainiiy. Krakow, 1912; Л и п и н с ь к і В. Історичні студії та монографії. — Відень, 1970. - Т. 3. Україна на переломі 1657 - 1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст.

⁶⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — С116., 1878. - Т. 10. — С. 555 556, 561^562 (далі Акты ЮЗР).

⁶⁸ Pamietnik Mikotaja Jemiotowskiego towairys/a lekkiej choragwi. -- Lwow, 1850.

S. 19.

⁶⁹ Я к о в е н к о Н. М. Українська шляхта І кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. К., 1993. — С. 270.

⁷⁰ Історія Русов или Малой Россіи. М., 1846. — С. 37.

⁷¹ Г р і н ч е н к о Б. Словарь української мови. — К., 1907. — Т. 1. — А—Ж. — С. 80.

⁷² Реєстр Війська Запорозького 1649 року. - К., 1995. — С. 27

⁷³ М и ш к о Д. І. Іван Богун: короткий Історичний нарис. К., 1956. С. 18.

⁷⁴ П е т р о в с ь к и й М. Іван Богун. — Саратов, 1942. — С. 5; П о л у х і н Л. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун — народні герої Визвольної війни. — К., 1954. — С. 25.

- ⁸ Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648 -1654 рр. — К., 1989.
- ⁴ Флоря Б. Молоді роки Івана Богуна // Україна в минулому. — К. — Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 71 -75.
- ⁵ Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — К., 1970. — С. 34.
- ¹ Див.: Якимович Б. З. Коментар // Крип'якевич І. П, Історія України. — С. 347.
- ⁷ Літопис галицького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 49.
- (Далі: Грабянка Г. Літопис).
- ⁸ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1913. — 1. 6. — С. 66.
- ⁹ РГІУ. — Т. 1. — С. 309.
- ²⁰ Див.: Величхс С. В. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 214— 215.
- ³ Вони, правда, називають прізвище полковника Федоренка, а не Богуна. (Жерела до історії України-Руси. — Т. 6. — С. 188.)
- ¹¹ Яковлева Т. Назв, праця. — С. 44.
- ²³ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 267.
- ²⁴ Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 х т. — М., 1954. — Т. 2. 1648—1651 годы. — С. 435.
- ²⁵ Петровський М. До біографії Івана Богуна // Зап. Ніжин, ін-ту народної освіти, — Ніжин, 1930. — Кн. 10 (Окремий відбиток). — С. 47—58.
- ²⁶ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. К., 1996. — Т. 9. кн. 1. — С. 735.
- ¹⁷ Акты ЮЗР. — Т. 10. С. 85—89, 113; Архив Юго Западной России. — К., 1914. — Ч. 3. — Т. 4. — С. 777 і далі.
- ²⁸ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 164—165.
- ⁹ Там же. — С. 52.
- ³⁰ Грушевський М. К истории Переяславской рады. — С. 300—301.
- ³¹ Акты ЮЗР. — Т. 10 — С. 773—774.
- ³² Там же. — С. 570.
- ³³ Петровський М. Назв, праця. — С. 56—57.
- ³⁴ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 4.
- ¹⁵ Там же. — Т. 4. — С. 91.
- ³⁶ Воссоєдинение Украины с Россией — Т. 2. — С. 388.
- ¹⁷ Там же. — С. 487.
- ³⁸ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1965. — С. 376.
- ³⁹ Грабянка Г. Літопис. — С. 75.
- ⁴⁰ Там же. — С. 75—76.
- ¹¹ Бантыш-Каменецкий Д. И. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1960. — С. 165.
- ⁴² Шевальє Г'ср. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1960. — С. 14.
- Тобто ногайську орду, що підкорялася турецькому султану та його васалу кримському ханові.
- ⁴³ Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. С. 391.
- ⁴⁴ Історія України в документах і матеріалах. — Т. 3. С. 207.
- ¹⁵ Там же. — С. 208—209.
- ⁴⁶ Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 47.
- ⁷ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. С. 396—397. М. Петровський, Л. Полухш, І. Крип'якевич говорять про те, що допомогу в боях під Вінницею подали лише два полки: Уманський під керівництвом Осипа Глуха та Полтавський на чолі з Мартином Пушкарем.
- ⁶ Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 48.
- ⁴⁹ Яковлева Т. Назв, праця. — С. 45.
- ³⁰ Грабянка Г. Літопис. — С. 76.
- ¹ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. С. 406.
- ¹² Там же. — С. 438.
- ³³ Там же. — С. 597.
- ³⁴ Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 51.
- ⁵⁵ Grabowski A. Starozytnosci tustoryczne polskie. — Krakow, 1840, — Т. 1. — С. 289—290.
- ³⁶ Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы. — М., 1954. — Т. 3. 1651—1654 годы. — С. 174.
- ⁵⁷ Документы об Освободительной войне украинского народа. С. 644—646.
- ³⁸ Історія України в документах і матеріалах. — Т. 3. — С. 239.
- ³⁹ Там же. — С. 240.
- ¹¹ Всличко С. Літопис. — С. ПО.
- ¹¹ Грабянка Г. Літопис. — С. 89.
- ⁶² Документы об Освободительной войне украинского народа. — С. 668.
- ⁵³ Жерела до історії України-Руси. — Т. 16. — С. 122.
- ⁶⁴ Олена Аланович помилково назвала рік загибелі І. Богуна - 1663 р. (Див.: Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1991. — С. 187).
- ⁶⁵ Жерела до Історії України-Руси. — Т. 6. — С. 66.

**Шляхами на Соловки:
радянське десятиріччя
Михайла Лозинського ***

№№4–5

**Заяви М. М. Лозинського наркомові внутрішніх справ
СРСР М. І. Єжову з клопотанням про звільнення¹**

24 березня У травня

1937р. №

24 березня 1937р.

Народному комиссару внутренних дел
и Генеральному комиссару государственной безопасности СССР *Ежову*
в Москве

ЗАЯВЛЕНИЕ

Лозинского Михаила Михайловича,
члена Украинской Национальной Рады и товарища Государственного
секретаря иностранных дел Западноукраинской Народной Республики и
делегата на Мирной конференции в Париже 1919 г.,
председателя "Комитета народов, угнетаемых Польшей" в Париже
1924 г.,
профессора международного права Украинского университета в Праге
1921–1927 г.,
профессора международного права Института народного хозяйства в
Харькове 1927–1930 г. и Всеукраинского коммунистического института
советского строительства и права в Харькове 1930–1933 г.,
действительного члена научно-исследовательского Института совете-
ского строительства и права в составе Всукраинской ассоциации марксо-
ленинских институтов в Харькове 1931–1933 г.,
старшего научного сотрудника Всукраинской Академии наук в Киеве
1931–1933 г.,
арестованного 21 марта 1933 г. и приговоренного Коллегией ГПУ УССР
в Харькове по делу УВО к 10 годам заключения,
заключенного на о. Соловках в специзоляторе Савватеево.

1.

Обращаясь к Вам с ходатайством *об освобождении меня от дальнейшего заключения*, я, чтобы не повторяться, ссылаюсь на мои заявления: 1) на имя Вашего предшественника *Ягоды* от 10/8 1934 г. и 2) на имя *Сталина* от 20/2 1936 г., в которых (заявлениях) я подробно изложил мою 36-летнюю (1897–1933) политическую, общественную и научную деятельность.

К тому изложению добавлю следующее:

Я уже начал 5-й год заключения и скоро начну 58-й год жизни (род. 30/7 1880).

Если 10-летнее заключение является вообще очень тяжелым наказанием, то для меня, в моем возрасте и при моем состоянии здоровья, оно является приговором к смерти.

Я болею тяжелым *артериосклерозом с расширением аорты и сердца* (о других болезнях не вспоминаю, ибо и той одной достаточно!). Климат, режим заключения, пища, нравственная подавленность — все это способствует углублению болезни, но зато нет того, чем можно бы ей противодействовать. Ведь для того нужны соответствующий климат, бытовые условия, режим питания, возможности лечения, главным образом

З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. Іст. журн. — 1997. — № 4–6.

периодическое курортное лечение (в СССР - - Кисловодск или Мацеста), т. е. то, что для меня в заключении недостижимо.

За годы заключения я просто физически ощущаю, как моя болезнь постоянно развивается, как невидимая петля все крепче и крепче сжимает меня за горло (это не фраза, — болезнь действительно проявляется чувством *удушья*), — и я должен *беспомощно* ждать, когда меня в лучшем случае убьет внезапная смерть, в худшем — разобьет паралич. Смерть *Куйбышева* или *Геккерта*¹³⁴ достаточно показательны в том отношении, причем нужно помнить, что у них были возможности быта и лечения, о которых мне и мечтать нельзя. Коротко говоря, 4-летнее заключение настолько ухудшило мое здоровье, что я себя чувствую человеком, стоящим над могилой.

Влияние заключения на *умственное* состояние тоже очень отрицательное. Ведь даже при лучшей библиотеке отрыв от жизни был бы отрицательный, — здесь же, принимая во внимание потребности моего умственного развития и моей научной специальности, можно говорить разве о крохах, которые я получаю, благодаря заботам жены, присыпающей мне некоторые журналы и книги. Какая мне, напр., польза от знания 11-ти языков¹³⁵, когда я даже на одном русском языке не могу получить и солидной доли того, что мне нужно. В таких условиях языки ужасно забываются и вообще память слабеет.

Бытовые условия: пребывание под замком, "параша" в камере, общая оправка, приравнивающая культурного человека к скоту (ибо даже самые примитивные дикари скрываются для отправления физиологических потребностей!), уравниловка и со стороны администрации, и со стороны заключенных в направлении самого низкого, некультурного, — все то вызывает тяжелую нравственную подавленность.

Вот в каком состоянии пришлось мне как раз в текущем месяце "отпраздновать" *40-летие моей деятельности*¹³⁴, в сентябре текущего года придется так же "отпраздновать" *10-летие приезда в СССР* (с которым было связано столько надежд!), потом — *60-летие с дня рождения* (1940 г.), *40-летие семейной жизни* (1941 г.)...

Так изо дня в день заключение убивает меня физически и духовно, отнимает у меня последние жизнеспособные и работоспособные годы и, вернее всего, вообще последние годы жизни. И даже если я доживу окончания срока заключения, то в каком состоянии?!

При том страдаю *не один я*.

Страдает моя *жена*, 63-летняя женщина (род. 1874 г.), возраст и состояние здоровья которой не дают ей почти никакой надежды дождаться моего освобождения.

Считаю нужным отметить, что моя жена — старшая сестра большевика, пок[ойного] *Виктора Таратуты*, работавшего во время революции 1905 г. в московской организации, входившего в 1908—10 г. в состав ЦК партии, находившегося в близких отношениях с Лениным и Н. К. Крупской (см. ее воспоминания) и умершего в 1926 г. в Москве на посту председателя правления Внешторгбанка. Так как моя жена его воспитала (после преждевременной смерти отца), направила на путь социализма, сама работала вместе с ним в с[оциал]-д[емократических] кружках Елисаветграда (в конце 1890-х гг.), поддерживала его материально и морально в царской тюрьме, - - то можно сказать, что в том, что он сделал на революционном поприще, есть и доля ее заслуги.

Теперь, возвратившись на старости лет на оновленную Родину, дав ей 4 детей, высококвалифицированных специалистов, кончивших заграничные школы (в Германии, Австрии и Чехословакии), знающих три

основные мировые языки (английский, немецкий и французский), она, вместо спокойной, уютной старости, сделалась *вдовой живого мужа*, считающей счастьем, если ей разрешат повидаться с ним несколько часов под стражей.

Страдают *мои дети*, на жизненный путь которых мое заключение ложилось зловещей тенью, которая до смерти будет отравлять им радость жизни и труда. *Трос* из них были после моего заключения выброшены из работы и так заклеимленные должны были искать новой работы, причем один сын, доцент Ин[ститу]та химии и старший научный сотрудник н[аучно]-и[сследовательского] Ин[ститу]та огнеупорных материалов, должен был бросить научную работу и пойти на завод на периферию, дочь же, тоже научная работница (по патофизиологии), только через Комиссию советского контроля получила возможность работать¹³⁵.

И за что же такое ужасное наказание?

Как я уже заявил Ягоде и Сталину, я не совершил по отношению к Советской стране, которую добровольно избрал своей родиной, никакого преступления, я честно работал 10 лет (со времени перехода на советскую платформу за границей в 1923 г. до дня ареста) для нее и моя совесть пред ней чиста.

Конечно, я понимаю, что *без причины* не делают с человеком того, что сделано со мною. Мой арест открыл мне глаза на то, чего я до того никогда не подозревал: *что советская власть мне не верит*, что она не поверила моему переходу на советскую платформу и моей 10-летней советской деятельности.

Но теперь, когда мне, *как политическому деятелю*, заключением была нанесена *политическая смерть*, какой государственный смысл в том, чтобы старый, больной человек умирал в заключении медленной мучительной смертью, чтобы от того страдала его семья?! Разве политическая смерть + уже пятый год заключения + потерянное здоровье + страдания семьи не были бы достаточным наказанием даже за серьезное преступление?!

Я понимаю, что советская власть, которая не поверила моей 10-летней советской деятельности, не может верить и моим теперешним заявлениям. Но какую опасность представляю я теперь для советского государства? Пусть мне будет разрешено работать в любом центре, даже в Харькове или Киеве, чем я могу быть опасный? С клеймом *сожовчанина* я везде буду, с *одной стороны*, *одинок*, ибо люди будут избегать меня, боясь общением со мной обратить на себя внимание органов государственной безопасности, и я буду избегать людей, подозревая в них агентов тех же органов или добровольцев, стремящихся проявить свою бдительность, с *другой стороны*, я буду *под* самым широчайшим *наблюдением* администрации, месткома, парткома и сослуживцев по месту работы, администрации и соседей жакта, — не говоря уже о наблюдении органов государственной безопасности. В таких условиях, какая опасность может угрожать советскому государству от меня?!

Так как совесть моя пред Советской страной чиста, и я готов честно трудиться для нее до конца дней моих, я обращаюсь к Вам с ходатайством:

Обратите внимание на мое состояние, на состояние моей жены и детей! Верните мне свободу, верните тихий покой последних лет жизни моей жене, верните моим детям радость жизни и труда! Дайте мне по-человечески кончить мой жизненный путь, провести последние годы жизни на полезной работе для Страны, которую я, 10 лет тому назад, с такими надеждами добровольно избрал Родиной для себя и своих детей!

Если будет на то воля советской власти, чтобы я вышел на свободу, я просил бы:

1) независимо от того, где мне будет разрешено жить, разрешить мне поехать в Харьков для свидания с семьей; 2) разрешить мне отбыть курс лечения в Кисловодске или Мацесте; 3) из моего архива, который у меня был взят при аресте, отдать мне бумаги личного и семейного характера (свидетельство рождения, школьные свидетельства и т. п.); политические документы я прошу передать в соответствующее научное учреждение, напр., в Академию наук УССР; 4) принимая во внимание мой возраст и состояние здоровья, а также возраст и состояние здоровья моей жены, разрешить мне жить с моей семьей или же хотя бы в небольшом расстоянии от ее места жительства; 5) дать мне работу соответственно моим знаниям, чтобы я мог и работать с пользой для Советской страны, и заработать на жизнь для себя и жены; дабы не быть в тягость себе и детям.

Относительно работы, я как профессор международного права и автор самого подробного курса¹³, из изданных в СССР (курсы Коровина, Листа в сокращенном переводе Грабаря, Пашуканиса), просил бы дать мне возможность продолжать и окончить работу над *капита/іьнмі изложением международного права*, какие имеются в изобилии в иностранных литературах и какого нет ни в русской дореволюционной, ни в советской литературе.

План того изложения, работу над которым прекратило мое заключение, следующий:

Том I. *Сущность и развитие международного права*: Теория международного права. История международных отношений. История науки международного права. Библиография международного права.

Том II. *Государство в международном праве*: Учение о государственной суверенности. Территория государства. Население государства. Государственные органы международных отношений.

Том III. *Международное общение*: Учение о международном договоре. Более важные договора в систематическом изложении.

Том IV. *Мирные решения международных конфликтов*.

Том V. *Война*: Общее учение о войне и нейтралитете. Проблема разоружения. Военные действия и нейтралитет на суше, на море и в воздухе.

Добавления: Документы к изучению международного права.

Том VI. *Собрание более важных договоров*.

Том VII. *Собрание более важных постановлений о мирных решениях международных конфликтов*.

Том VIII. *Марксе-ленинская хрестоматия международного права*: Взгляды классиков марксизма-ленинизма по международным вопросам. Решения 1-го, II-го (до 1914 г.) и III-го Интернационалов по международным вопросам.

Если же волей советской власти я должен дальше оставаться в заключении, я прошу Вас *отпустить меня на более продолжительное время в Харьков, чтобы я перед смертью мог еще повидаться с женой и детьми*¹⁴.

Это - единственный реальный путь для меня повидаться с ними, ибо одновременный приезд 5-ти человек для свидания со мной для них невозможен, так как, во-первых, дети работают, и трудно для них согласовать одновременный отпуск, во-вторых, им трудно собрать столько денег, чтобы оплатить путешествие 5-ти человек (ведь нужно минимум 300 руб. на человека!), - помимо же того - имеет ли политический смысл, чтобы последнее воспоминание моих детей обо мне ассоциировалось у них всю жизнь с тюремной обстановкой с ее вахтерами, личными обысками, конвоями и т. п. вплоть до собак-ищеек? '

Потому я прошу Вас дать мне возможность повидаться перед смертью с семьей в человеческой обстановке.

III.

Поскольку же то или в текущем году, или вообще невозможно, я прошу Вас *разрешить мне в текущем году* более продолжительное (по возможности одномесячное) *личное свидание с женой*.

До сих пор я имел в 1935 г. и 1936 г. свидание с женой *на общих началах*, каждый год по 10 часов, разделяемых по 2 часа в продолжении 5-ти дней.

Как для жаждущего и капля воды, так для нас и такое свидание — большое благо. Но я прошу Вас принять во внимание не только нравственную неудовлетворенность, но и мучительность таких 2-часовых свиданий под стражей, с личными обысками не только меня, но и жены до и после каждого свидания, — что особенно тяжело отражается на жене (ведь я, как заключенный, должен привыкнуть ко всему тому); дачыше, прошу Вас принять во внимание, что при возрасте и состоянии здоровья моем и жены *каждое наше свидание может быть последним в нашей жизни*, — и прошу Вас не отказывать нам, пока мы еще оба живы, в более человеческом личном свидании.

(саватьево
Лозинский
14.III.1937

М.

Архів УСБУ по Харківській обл., спр. 013030, т. 3, арх. 489 (конверт).
Автограф чорнилом.

№

8 травня 1937 р.

Народному комиссару внутренних дел и Генеральному
комиссару Государственной безопасности
Касову

ЗАЯВЛЕНИЕ

Лозинского Михаила Михайловича,
члена Украинской Национальной Рады и товарища Государственного
секретаря иностранных дел *Западноукраинской Народной
Республики* и делегата на Мирной конференции в Париже 1919 г.,
председателя "Комитета народов, угнетаемых Польшей" в Париже
1924 г.,
профессора международного права *Украинского университета в Праге*
1921-1927 гг.,
профессора международного права *Института народного хозяйства в
Харькове* 1927—1930 гг. и *Всеукраинского коммунистического
института советского строительства и права в Харькове* 1930—33
гг.,
действительного члена *научно-исследовательского/Института
совете
кого строительства и права* (входящего во *Всеукраинскую
ассоциацию
Маркса ленинских институтов*) в Харькове 1931—33 гг.,
старшего научного сотрудника *Всеукраинской Академии наук а
Киеве* 1931—33 г., -
арестованного 21 марта 1933 г. и приговоренного Коллегией ПГУ УССР
по делу УВО к 10-ти годам лишения свободы,
в настоящее время заключенного в тюрьме *ЛУТ НКВД СССР Саватьево*
есо на о. Соловках.

Поддерживая мое заявление на Ваше имя от 24 марта текущего года, в котором (заявлении) я прошу Вас об *освобождении от дальнейшего заключения*, а также о *свидании с семьей* и в частности с женой,

я, ввиду *новых условий заключения*, созданных введением "Правил внутреннего распорядка в тюрьмах. Главного Управления Государственной Безопасности НКВД Союза ССР для осужденных" от 15 марта 1937 г., обращаюсь к Вам со следующей просьбой:

Хотя я отбываю уже *пятый* год заключения, я до сих пор *не знаю точно моего приговора*, так как *текст приговора не был мне объявлен*.

Следователь *Пустовойтов*¹³⁹ на очередном допросе 19 ноября 1933 г. объявил мне приговор только следующими словами: *"Есть уже решение по Вашему делу, Вы получили десять лет"*, - - добавляя, что на том не конец, ибо меня будут обвинять еще по какому-то делу.

На мой вопрос: "Чего десять лет (т. е. какой род наказания) и по каким статьям УК?" — следователь заявил, что этого мне не может сказать.

25 ноября 1933 г., когда меня перевели в пересыльную тюрьму, там мне было сказано, что я получил *"10 лет трудово-исправительных лагерей на Севере"* (тоже без предъявления текста приговора).

После прибытия в Савватьево (23 мая 1934 г.), начальник Изолятора при заполнении анкеты продиктовал мне статью 5<?, [п.] 3, 4 УК.

В 1936 г. на мою просьбу о предъявлении мне текста приговора я получил от 111-й части Соловецкого отделения ББК справку, что я приговорен по статье 58, [п.] 3, 4, 6.

Но позже, при проверке какой-то анкеты, мне опять было сказано, что я приговорен по статье 58, [п.] 3, 4.

Так дело обстоит и до сих пор: я не знаю точно ни *статьи*, по какой я приговорен, ни *рода наказания*, к которому я приговорен.

Относительно последнего мне — до объявления вышеуказанных правил, сделанного 19 апреля тек[ушего] года, — всегда разъясняли, что *Изолятор Савватьево — не тюрьма, а часть лагеря* и подлежит Главному Управлению Лагерей (ГУЛАГ).

Теперь условия моего заключения и формально, и фактически переменились.

Введением вышеупомянутых *Правил* Изолятор Савватьево объявлен *тюрьмой ГУГБ НКВД СССР*, внутренний распорядок которой (тюрьмы) лишил меня даже того минимума возможностей в *бытовом, умственном и нравственном* отношении, которым (минимумом) я пользовался до введения *Правил* и который (минимум) давал мне возможность хотя в некоторой мере *предохранять себя* от той физической, умственной и нравственной *деградации*, к которой неизбежно ведет тюремное заключение.

В частности:

А) В *бытовом* отношении:

До сих пор, при общих прогулках (летом по 1 1/2 ч., зимой по 1 ч. два раза в день, до обеда и после обеда), на которых можно было вести разговоры, устраивать совместные чтения, заниматься играми (в шахматы, шашки и т. д.), *отдельная камера считалась особым удобством*, которого я не мог никак удостоиться. Но как раз накануне введения *Правил* мой сокамерник серьезно заболел, и я *остался один в камере*. Теперь, на основании новых правил, *это равнозначно с самой строжайшей изоляцией*: в камере я один, на прогулке один и не вижу никого, кроме лиц тюремного надзора.

Но попасть теперь в общую камеру тоже не радость, — ибо заключенные в очень подавленном настроении, нервничают, а в таких условиях нервное напряжение разряжается озлоблением друг на друга и т. п.

На основании новых правил у меня были отняты все *"лишние"* предметы ежедневного обихода: посуда, нож, вилка, зеркало, возможности регулярно бриться, стричь ногти, собственная одежда, собственная постель и т. п. Конечно, с известной точки зрения, все это - *"лишнее"*, но без тех *"лишних"* вещей *человек делается дикарем*.

Для меня лично, напр., *собственная постель совсем не лишняя*. При моем *артериосклерозе* с ощущениями *удушья*, с *постоянной головной*

болью спать при свете лампы, которая режет глаза и запахом керосина отравляет воздух, на казенной соломенной подушке — это значит целую ночь мучиться в полусне; при том и под одним казенным одеялом и теперь, в теплые дни, холодно, а я страдаю *ревматизмом и ишиасом*

Дальше: новые правила лишили меня возможности получать *продукты*, которые служили дополнением и коррективом для нужного мне режима питания, а также получать *лекарства*, которых я здесь получать не могу. Напр., мои *зубы* нуждаются в *коронках*, которые я должен был получить из дому. Теперь я буду вынужден *удалить* те зубы, которые нуждаются в коронках и разрушить всю мою зубную систему, взамен которой в лучшем случае получу протезы, сделанные из плохого материала и топорным образом.

Лишение нужных продуктов, конечно, *отразится на состоянии моего здоровья*. Ибо, хотя на основании новых правил я имею право покупать продукты на сумму до 50 руб. в месяц, - - но те продукты, какие мне нужны (в первую очередь сливочное масло), *мне не отпускаются*.

С *психологической* точки зрения должен отметить следующее: факт, что у заключенного отнято все "режущие и колющие предметы", а также подтяжки, суггерирует (викликає. - - О. Р.) заключенному *мысль о самоубийстве*: у тебя, мол, отнимаются предметы, могущие быть орудием самоубийства, ибо ты подчиняешься такому суровому режиму, который может тебя довести до мысли о самоубийстве...

Б) В *умственном* отношении:

До сих пор я получал из дому газеты и журналы, издаваемые в СССР на иностранных языках, украинские журналы "*Більшовик України*", "*Під марксо-ленінським прапором*", "*Радянська література*". русские журналы "*Большевик*", "*Советское государство*", "*Мировое хозяйство и мировая политика*", "*Фронт науки и техники*", а также *русские, украинские и иностранные книги*. Это, конечно, было не то, что нужно для полного удовлетворения моих умственных запросов, но все-таки это давало мне возможность хотя бы в черном сцедить за научным развитием и не очень отставать от него.

Теперь, с запрещением получать литературу, я всего того лишен. Тюремная же библиотека не может удовлетворить даже запросов человека со средним образованием.

Дальше: до сих пор я мог не только читать, но и *научно работать*, т. е. делать записки, переводы и упражнения по иностранным языкам, и весь этот материал держать у себя в камере и пользоваться им. *Теперь я всего этого лишен*. Я имею право иметь только две тетради (фактически получил только одну), которые, когда их заполню, должен отдать. Значит, делать в них записки для пользования в дальнейшей работе нельзя.

О *больших работах* не может быть и речи. А, между тем, я как раз начал работу над *подробным конспектом по международному праву* (план этой работы, в 5-ти томах, с 3 томами документов, имеется в моем заявлении от 24 марта 1937 г.), а также начал писать *мемуары*.

Относительно мемуаров, в марте текущего года исполнилось 40-летие моей общественной деятельности, *и мне есть о чем писать мемуары*. И если бы даже по соображениям того порядка, что моих вещей нельзя печатать, мои мемуары после моего освобождения или моей смерти в тюрьме остались в архиве НКВД, то в будущем они принесли бы пользу для исторических работ об эпохе, в которой я действовал.

Но по *новым правилам* я лишен возможности *работать и над международным правом и над мемуарами*. **Or Вас зависит - - дать мне эту возможность.**

В общем и целом удоалетворение моих умственных запросов ограничено тюремной библиотекой, что для меня означает *полнейшую умственную деградацию*.

В) В нравственном отношении:

В этом тяжелом нравственном состоянии, в котором я уже нахожусь пятый год вследствие заключения, единственным моим утешением была надежда на *ежегодные свидания с женой*, с которой меня связывает сверх 30-ти лет (с 1901 г.) совместной жизни. Эта надежда у меня новыми правилами тоже *отнята*.

Мне предстоит до конца срока еще около 6 лет заключения. Состояние моего здоровья такое, что я и до сих пор сомневался, доживу ли я [до] конца срока; *теперь же, при новом режиме, я уверен, что не доживу*. И представьте себе тот душевный мрак, который заполняет всю мою жизнь при мысли, что я до смерти буду мучиться в одиночной тюремной камере и никогда не увижу даже самого родного человека. (*Мне запрещено держать в камере даже фотокарточки жены и детей*).

При том моей жене уже 63 года, она тоже больна и жить ей осталось недолго... *Потому я прошу дать мне возможность свидания с ней*.

В общем и целом новые правила моего заключения *равнозначны для меня с новым приговором*. Впечатление, какое они произвели на меня, выразилось в *значительном ухудшении моей сердечной болезни*. Это пока только *нравственный эффект* новых правил; *фактические следствия*, вызванные ухудшением питания, отсутствием предметов бытово-культурного обихода, одиночным заключением, сокращением пребывания на воздухе, умственным отставанием, нравственной подавленностью, — еще не имели времени сказаться, они еще впереди.

При том я — человек старый (род. 30/7 1880) и тяжело больной (тяжелый артериосклероз с расширением сердца и аорты, ревматизм, ишиас, колит), так что *предо мной только одна перспектива: из тюремной камеры в могилу!*

Те новые, черезчур суровые условия тюремного режима, в которые меня повергли вышеупомянутые *Правила*, — *в связи с незнанием моего подлинного приговора* приводят меня на мысль: неужели действительно я приговорен к такому ужасному тюремному режиму? Неужели действительно такова воля советской власти, чтобы я погиб в тюрьме?

Я отгоняю от себя мысль, что это так. Те условия, в которых я находился до сих пор, вселили в меня надежду, что советская власть не хочет моей смерти, что она после истечения известного периода заключения даст мне возможность окончить мою жизнь на свободе, провести мои последние годы на полезной работе.

И потому я обращаюсь к Вам:

Я просил Вас в вышеупомянутом заявлении от 24 марта и теперь прошу: *освободите меня от дсийнейшего заключения!* Четыре годы заключения так меня измучили, отняли у меня столько здоровья и жизни, что неужели я еще не искупил всех тех "вольных и невольных грехов", за которые советская власть сочла нужным повергнуть меня в заключение?! Дайте мне возможность прожить последние годы моей жизни на свободе, в кругу семьи, за полезной работой!

Но даже если Вы это считаете невозможным, неужели нельзя *дать мне более легкую форму наказания* в условиях, в которых я не погибал бы физически и умственно, в которых, отбывая наказание, я *мог бы отдавать свои знания на полезную работу* и так готовить себя к работе на свободе?!

Прошу Вас, подумайте об этом, не дайте мне погибать в тюрьме!

И еще прошу Вас, *сделайте мне следующую мшиость*:

Видите, это заявление будете, конечно, читать не Вы, а *Ваш сотрудник*, через руки которого такие заявления проходят ежедневно, без

числа. Ничего удивительного, если из-за бумаги не будет виден человек, если мое заявление вызовет приблизительно такое разсуждение: "Да, всякий хотел бы выйти из тюрьмы, но умирают же преждевременно хорошие люди, так не будет никакой беды, если даже умрет в тюрьме какой-то украинский националист — враг народа". И будет на моем заявлении написана резолюция: "Оставить без последствий" (как, наверное, на всех моих предыдущих заявлениях), и я останусь погибать в тюрьме.

Так вот я прошу Вас (и прошу Вашего сотрудника, который будет читать это заявление, передать Вам мою просьбу), сделайте мне милость, **вызовите меня к себе**, посмотрите на живого человека, поговорите с ним, выслушайте его, пошлите его в хорошую клинику для тщательного исследования состояния его здоровья, — *ибо я верю, что тогда Вы увидите* (независимо от Вашей оценки отдельных периодов моей жизни), *что я не заслуживаю того, чтобы кончить жизнь под суровым режимом "Правил внутреннего распорядка в тюрьмах ГУТБ НКВД СССР"*, — и дадите мне возможность провести последние годы жизни на полезной работе для Советской Страны, которую я избрал добровольно Родиной для себя и своих детей.

Соматпик»

* V. 1937

M.

Лозинский

Архів УСБУ по Харківській обл., спр. 013030, т. 3, »рк. 489 (конверт). Оригінал. Автограф чорнилом.

³¹ Листи М. М. Лозинського до наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова від 24 березня та 8 травня 1937 р. зберігаються у третьому томі кримінальної справи правника в окремому конверті (арк. 489). Написані вони в учнівських зошитах без обкладинки: перший — 10 аркушів, заповнених з обох боків, другий — 8(16 сторінок). Виділення в тексті — М. М. Лозинського.

У цьому ж конверті зберігаються: супровідний лист (від 25 травня) за підписом нач 10 (тюремного) відділу ГУДБ НКВС СРСР старшого майора держбезпеки Я. М. Вейтігто ка, з яким до 8 (обліково-розподільчого) відділу ГУДБ надсилалася заява М. М. Лозинського від 8 травня 1937 р., а також інформаційна довідка про в'язня (прізвище, ім'я, по батькові; дата засудження; статті Кримінального кодексу, та якими за суджений; орган, що засудив; термін ув'язнення та місце відбування покарання — Соловки), підписана нач. 3 відділення 10 відділу ГУДБ капітаном держбезпеки Мудровим 8 липня 1937 р.

Доля, що спіткала ці, як і попередні звернення М. М. Лозинського, пророчес накреслена самим автором у листі від 8 травня: *"И будет на моем таявлении написана резолюция "Оставить без последствий" (как, наверное, на всех моих предыдущих заявлениях), и я оста нусь погибать в тюрьме"*.

Документа, що наводяться, суттєво доповнюють і уточнюють обставини побуту соло вельких в'язнів українців наприкінці 1930 х років, яскраво змальованих у хрестоматійних мемуарах С. Підгайного (1947) "Українська Інтелігенція на Соловках: Спогади 1933—1941". До речі, у книзі С. Підгайного прізвище М. М. Лозинського не згадується. І не згадується, очевидно, з тієї причини, що автор мемуарів не мав доступу до одного — "таємних, так званого "Саватієвського", ізолятора", розташованого "у скиті й церкві Святого Саватія на великому Соловецькому острові, поблизу "Секирної" гори" (Див.: *Підгайний С. Назв, праця. — С. 64—65*). Наприклад, "Правила внутрішнього распорядка в тюрьмах Главного Управления Государственной Безопасности НКВД СССР для осужденных" від 15 березня 1937 р. оголосили мешканцям ізолятора (за М. М. Лозинським) 19 квітня, решта ж соловчан (за С. Підгайним) довідалась про них лише 22—25 червня (Див.: *Підгайний С. Назв, праця. — С. 30*).

У спогадах С. Підгайного неодноразово (напр., с. 31, 62, 78, 87 та ш.) наголошується, що восени 1937 р. до завершення навігації із Соловків вивезли два великих етапи, з першим з яких острови залишила основна маса політв'язнів-українців. Мемуарист вважав, що IX відправили для праці в інших таборах СРСР. Відомі ж на сьогодні документи свідчать, що вивезення відбувалось для виконання вищезгаданого вироку Трійки УНКВС СРСР по Ленінградській обл. від 9 жовтня 1937 р. (а також інших аналогічних рішень цього позасудового органу) про вищу міру покарання. Отже, страта відбулася вже на материк.

Вказівки на місце виконання вироку стосовно цієї групи в'язнів, серед якої перебував і М. М. Лозинський, ті нечисленні акти про розстріл, котрі збереглися, не містять (Див., напр., акт про страту В. І. Атаманюка-Яблуненка у кн.: *Рубльов О. С, Черченко Ю. А. Назв, праця. — С. 299*).

Лише у липні 1997 р. завдяки спільному пошуку Управління Федеральної служби безпеки РФ по Республіці Карелія, представників адміністрації м. Медвежєгорська, відділень товариства "Меморіал" Республіки Карелія та Санкт-Петербурга віднайдено раніше невідоме масове поховання у лісовому масиві (урочище "Сандармох") поблизу піщаного кар'єру на 19-му кілометрі автошляху Медвежєгорськ Повенець. Тут, неподалік колишнього рибігничої с/поселення Мгдвсжа Горл (нинішній "Медвсжєгорськ") тодішньої Карельської АРСР на площі близько 6 га знаходяться останки 8–9 тис. жертв сталінського терору 1937–1938 рр. На думку членів Санкт-Петербурзького "Меморіалу", саме у цій місцевості 27 жовтня 4 листопада 1937 р. були страчені і поховані вивезені із Соловків в'язні (1111 осіб) (за наданою інформацією автор висловлює глибоку подяку відповідальному працівникові ДА СБУ Г. В. Смирнову).

Операція по перевезенню потребувала часу, чим і пояснюється такс незвично тривалі (майже місяць: 9 жовтня — 4 листопада) зволікання з виконанням страти у цьому "скорострільному" році.

¹⁵² Геккерт (Heckert) Фріц (1884–1936) — діяч німецького й міжнародного робітничого руху. Член ЦК КПН (1919–1936), член ВККІ (з 1928). Помер у Москві 7 квітня 1936 р.

33 "Украинский, русский, белорусский, польский, чешский, английский, итальянский, немецкий, французский, латинский и (старо)греческий" (примітка М. М. Лозинського).

"О ее размерах пусть говорит то, что так только напечатанное мною дало бы 500 печатных листов, т. е. 50 томов по 500 страниц" (примітка М. М. Лозинського).

"Я не говорю уже о моих родственниках, бедных украинских крестьянах в Галиции, которых я далее не могу известить, что со мной" (примітка М. М. Лозинського).

¹⁵⁴ "Міжнародне право. — Харків, 1931. — Ст. 519 (т. е. сверх 30 печатных листов). Это — пока единственная работа на украинском языке" (примітка М. М. Лозинського).

"С детьми мне не было разрешено свидаться перед отправкой из Харькова" (примітка М. М. Лозинського).

¹⁵⁸ "В прошлом году я имел с женой свидание на общих началах на

Морсплаве. Меня

отправляли и) Морсплава обратно на Соловки в последний день свидания

вместе с очередным

этапом заключенных, под конвоем с собаками-ищейками, — и моя жена,

которая видела и

брата в царской тюрьме, и меня в австрийской, теперь увидела меня под

охраной собак ищейек.

А ведь можно было отправить меня с отдельным вахтером (ведь трудно меня

подозревать и

намерении побега!) и не давать старой, ба/ьной, измученной женщине

такого зрелища".

(примітка М. М. Лозинського).

¹⁵⁹ Пустовойтов Сергій Аполлонович (1893–1937) — уроженець м.

Тамбова, дворянин. У зазначений час — уповноважений, згодом нач.

відділення Секретно політичного

відділу УДБ НКВС УРСР. Репресований.

Пу/їїкація, упорядкування та примітки

О. С. РУБЛОВА

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

МАРК фон ХАГЕН (США, Нью-Йорк)

**Держава, нація та національна свідомість:
російсько-українські відносини в першій
половині ХХ ст.**

Яким би не був характер відносин між Росією та Україною чи між росіянами та українцями в ХІХ ст., вони значно трансформувалися в ході докорінних системних і структурних змін початку ХХ ст., а саме: революції 1905 р., першої світової війни, падіння старого режиму, революцій 1917 р. та громадянської війни, сталінської революції "згори" кінця 20-х років.

Завданням автора статті є показати, як динамічно розвивалися тісно взаємозв'язані між собою українські національні та російські імперські рухи і як ті, хто ототожнював себе з російською чи українською "ідеєю", визначали самих себе та один одного в процесі конфронтації. Крім того, спробуємо визначити місце цієї системи відносин у загальному процесі трансформації політичного життя, викликаній системними і структурними змінами, органічно пов'язаними із тривалою кризою влади. Ця кризова ситуація не була розв'язана в результаті приходу до влади більшовицького керівництва і продовжувалася принаймні до середини 30-х років (а можливо, навіть протягом та після другої світової війни)¹.

Криза влади була передусім (хоча не тільки) політичною, зв'язаною з переходом її до політичної нації, а потім - з подальшим переміщенням до авторитарної партійної держави, яка сконцентрувала у своїх руках радянську владу і привласнила гасла та інститути народної аїди. Під час кризи влади в структурі імперського суспільства відбувся поступовий перехід від традиційних династичних, конфесійних та станових принципів до класових та національних категорій, які сформувалися під значним впливом закордонних, насамперед європейських, ідеологічних та соціальних рухів (як соціалізму, так і націоналізму)².

В пореформений період бюрократія, яка намагалася модернізувати суспільство, вважала себе носієм законної шіади. Це спричинило дедалі більше зниження ролі самодержавства. Дану концепцію держави було засвоєно і трансформовано ліберальними політиками і теоретиками, які вели дискусії щодо потреби і засобів побудови політичної нації.

Революція 1905 р. ознаменувала початок формування політичної нації, в ході якого передбачався перехід влади. Ці процеси спричинили створення політичних партій, зокрема тих, то вимагали масового членства і в основу яких покладені "нові" принципи класу і національності, хоча деякі з цих партій, наприклад, кадети, стверджували, що знаходяться над цими категоріями³.

Період від 1905 р. до початку першої світової війни характеризувався розквітом рухів, альтернативних старому режиму і структурованих відповідно до нових принципів класу і національності, а саме: федералізму та різноманітних "пан"-рухів (панславизм, пантюркізм, панісламізм, сіонізм). Разом з тим відносно запізніле виникнення масової політики і специфіка націоналізму в багатонаціональній Російській імперії спричинили ситуацію, яку Леопольд Геймпсон (хоча й в іншому контексті і не торкаючись етнічної політики як такої) охарактеризував як глибоку кризу політичних партій, неспроможних самостійно побудувати

стабільну соціальну базу за умов надзвичайно хиткої соціальної і національної самосвідомості⁴.

Тому згадані тенденції не змінили суттєво характер пізнішої імперської національної політики, яка ;могу (із значними обмеженнями) меншинам поєднувати розжтч : місцевих мов, культур і навіть інститутів з відданістю цареві та кій державі. Прибалтійські чиновники-німці, єврейські купці, татарські мулли, навіть українські русофіли-публіцисти утворили космополітичну еліту, що була віддана транснаціональному самодержцеві та державі. У документах імперської адміністрації етнічні категорії ігнорувалися на користь традиційних конфесійних та станових принципів Цікаво, що більш "сучасні" етнічні категорії були намічені військовими статистиками, які накреслили карти безпеки, що ними користувалися у школах Генерального штабу. Проте ці карти були засекречені^{5,6}.

Незважаючи на прагнення двох останніх царів (Олександра III та Миколи II) створити "російський" образ самодержавства⁷ і різноманітні заходи, вжиті в сфері освіти, церковної адміністрації та місцевого управління, які названі русифікацією *, Ганс Роггер цілком слушно визначив російський націоналізм як дилему державній бюрократії. Чиновники сприймали всі форми панславізму і російського націоналізму як загрозу династичному принципу космополітичної держави і перешкоду стриманій зовнішній політиці в інтересах Російської імперії⁹.

Така свідомо (а, можливо, і неусвідомлена) тенденція державної бюрократії триматися осторонь політики, основаної на національному принципі, продовжувалася під час революції 1905 р. і виборів до двох перших Дум. Проте із зміною політичного курсу в червні 1907 р. за Петра Столипна вирішальну роль в імперській політиці стали відігравати національні інтереси. Інакше кажучи, впливова частина імперської держави вирішила зміцнити свою владу насамперед шляхом звернення до категорії національності¹⁰. Частина бюрократичного апарату та православної церковної ієрархії почала підтримувати російські націоналістичні організації ". найзначнішою серед яких був "Союз русского народа". Ця організація мала найбільшу кількість членів у південно-західних губерніях імперії¹², тобто саме в тих регіонах, які український національний рух вважав своїми.

Незважаючи на здобутки правих російських націоналістів, їхня активність стримувалася новітніми нормами "цивілізованого суспільства" та посиленням законності в квазі-напівконституційній монархії. Пол Бушкович стверджує, що національна політика в Росії наприкінці царської епохи залишалася відсталою порівняно із Західною і Центральною Європою, де мілітаристська і шовіністична політика стала нормою напередодні першої світової війни¹¹. Джефрей Брукс зазначає, що масова російська література також формувача більш толерантне та космополітичне ставлення до неросіян, особливо порівняно з тогочасною літературою в Америці та Великобританії¹².

Наше бачення міжетнічних відносин у Російській імперії напередодні першої світової війни не є таким оптимістичним: політика русифікації в релігії, освіті та культурі, розпочата за царювання Олександра III, викликала рухи протесту, що мали релігійний та національний характер. І найважливіше, що після перших поступок 1905—1906 рр. столипінські реформи завдали ще одного удару по національних меншостях. Виходячи з цього, стверджуємо, що перша світова війна, без сумніву, загострила багато проблем, які існували в передвоєнному російському суспільстві і політиці. Разом з тим, ця війна привела до якісних змін у відносинах між народами імперії.

Перша світова війна стала поворотним моментом у взаємовідносинах між росіянами і неросіянами, з одного боку, та між самими не-

росіянами, — з другого. Маємо на увазі не тільки характер війни, але й особливості держав, що брали в ній участь (насамперед Австро-Угорську і Російську багатонаціональні імперії), та заходи, вжиті цими країнами (мобілізаційна політика, воєнна пропаганда, навіть допомога біженцям).

Щодо характеру війни, в якій Росія зіткнулася із своїми трьома могутніми сусідами на заході і півдні, то з часів наполеонівської навали в жодній війні не брала участь така велика кількість людей і вона не охопила такі значні території, не було стільки руйнувань, переміщень і такої великої окупації густонаселених провінцій європейської частини імперії¹⁵.

Перша світова війна змінила передвоєнний стан справ. Відбулися інтернаціоналізація та мілітаризація етнічної політики Російської імперії (як було в Габсбурзькій та Отаманській імперіях, хоча й трохи інакше). Наслідком політики воєнного часу було звуження можливих альтернатив для багатьох меншостей та збільшення ризику "неправильної" національної самоідентифікації. Тогочасна політика і сама війна у вузлі інших конфліктів спричинили поляризацію на національних засадах навіть у вищих колах імперії. Результатом цього була політизація етнічних відмінностей і накладення етнічного чи національного елементу на багато політичних, економічних та соціальних конфліктів, що, звичайно, не мали національного характеру.

Прибічники більш мілітаристського та шовіністичного російського націоналізму почали задавати тон у політичних дискусіях та проводити політику воєнного часу, насамперед встановлювати воєнний режим не тільки на окупованій території, але й в тилу¹⁶. Політика щодо окупації та евакуації населення була спрямована на урізання прав етнічних меншостей в ім'я національної безпеки та здійснення планів загарбання територій, на які претендувала Російська імперія.

Саме завдяки встановленню воєнного режиму політика національного визволення автоматично стала частиною діяльності імперської армії, її жива сила, пропаганда, воєнні дії — усе це сприяло тому, що національний принцип ставав провідним у соціальній організації. Окупаційна політика цього режиму привела до руйнування кордонів між цивільним та військовим світом, а також між Австрійською та Російською імперіями. Окупаційні власті переміщували сотні тисяч громадян із західних прикордонних регіонів, де нові національні ідеї були найбільш поширені, до внутрішніх провінцій Російської імперії. Таким чином поляки, євреї та галицькі українці вступили у безпосередній контакт з українцями Російської імперії.

Як не парадоксально, націоналізм 1917 р., зрештою, був спричинений політикою Російської імперії та діяльністю російських націоналістичних організацій значно більшою мірою, ніж діями австрійців та німців, яких часто звинувачували в цьому. Проте цей урок не було засвоєно Тимчасовим урядом, який прийшов до влади в 1917 р.

Економічні та соціальні наслідки політики воєнного часу призвели до суттєвого ослаблення позицій багатьох вищих соціальних груп, особливо тих, що були тісно зв'язані із структурами старого режиму, насамперед дворянства. На нашу думку, перша світова війна відіграла вирішальну роль у знищенні останніх перешкод на шляху до демократизації соціальної та політичної структури суспільства, де вищі класи, хоча й значно ослаблені порівняно з часами скасування кріпацтва, все ж міцно трималися за свою хитку владу.

Роль війни в цьому процесі аналогічна ролі швидкої економічної програми модернізації, програми ще більш революційної, ніж кампанія індустріалізації Вітте та століпінська аграрна реформа. Наприклад, більшість дослідників вважає, що тяжкі втрати, яких зазнала російська армія протягом перших двох років війни, спричинили демократизацію її офі-

церського складу. Цей процес вплинув і на інші сфери та призвів до швидкого занепаду авторитету та влади дворянства й інших традиційно вищих класів. Скасування станів та рангів Тимчасовим урядом в 1917р. було лише визнанням уже здійсненого факту¹⁷.

Проте результатом першої світової війни був не тільки демографічний переворот, але й ідеологічний. Війна була в центрі уваги і тому стала випробуванням соціальних привілеїв, особливо старого режиму. Типовими в той час були заклики до національної самопожертви. Звільнення від військової служби викликало презирство тих, хто був на фронті або мав там рідних. Війна була точкою відліку при оцінці дієздатності самодержавства. Наприклад, після того, як армія зазнала тяжких втрат, представник партії лібералів Мілюков звинуватив царя та його оточення у зраді. Злиття понять "патріотизм", "національна безпека" та російської національної "ідеї" породило справжню істерію: кожна сторона, що брала участь у всенародних дискусіях, "знаходила" німецьких чи турецьких "агентів" та "шпигунів", на яких покладала вину за усі лиха старого режиму¹⁸.

Із зникненням таких традиційних критеріїв соціальної ідентифікації, як стан, втрата віри в дієздатність монархії та її правлячої династії навіть серед найконсервативніших та найвідданіших прихильників останньої на перший план на політичній арені виходять критерії національні та етнічні, з одного боку, та класові, — з другого.

Ситуація, яку Ернест Геллнер охарактеризував як необхідну передумову успішної революції, а саме — злиття соціальної і національної політики¹⁹, складається протягом 1917 р., коли нова верхівка визначає умови виходу із старого режиму. Хоча ця верхівка певною мірою передбачала виникнення соціального питання, паралельне швидке висунування національного питання на перший план тогочасної політичної проблематики було для неї несподіванкою²⁰. Новий уряд, вірячи у власні ліберальні та соціалістичні програми, сподівався, що національне питання буде принаймні тимчасово розв'язане після проголошення рівноправності усіх громадян незалежно від їх віросповідання, раси чи національності²¹.

Одним із заходів Тимчасового уряду та Петроградської ради під час переходу від старого режиму було звернення до суспільства із закликом організуватися для захисту революції. Вони почали призначати "своїх" людей у місцеві уряди, фактично створюючи органи атади, альтернативні місцевим та муніципальним адміністраціям старого режиму²². Суспільство відгукнулося на цей заклик формуванням рад та виконавчих комітетів, метою яких була координація діяльності вже існуючих та щойно створюваних організацій. Однак після перемоги над спільним ворогом—самодержавством різні політичні інтереси зіткнулися у боротьбі за виборців.

Протистояння, що виникло між Центральною Радою в Києві та двовладдям у Петрограді, дублювалося майже на кожному нижчому рівні нової влади. В центрі цього конфлікту була проблема визначення та строків введення автономії в постсамодержавній Росії. Така боротьба відбувалася і в імперській армії, де втомлені від війни солдати намагалися створити військові одиниці на територіальних та національних засадах. Одним з їхніх гасел був заклик до українзації. Незважаючи на протистояння впливової частини імперського вищого командування та офіцерського корпусу, ідея "націоналізації" армії поширилася по всій імперії і викликала численні конфлікти з "російським" населенням²³.

Ці конфлікти, викликані трансформацією національної та націоналістичної політики на території Російської імперії, у свою чергу, призвели до змін у її політиці. Внаслідок зосередження політичної боротьби на війні з Німеччиною та її союзниками у вищих колах імперії відбулася трансформація поняття "патріотизм" і російської національної

свідомості. Аналогічні процеси проходили й в нижчих соціальних групах, особливо серед солдатів, але їхні масштаби ще не досліджені.

В темі зрадництва, яка на початку війни викликала глибокі патріотичні почуття, насамперед страх німецького впливу при імператорському дворі, акцент було перенесено на загрозу ведення сепаратистських мирних переговорів новим "революційним" урядом та загрозу розпаду імперії. Саме під впливом можливої зради з боку однієї з партій сформувався світогляд рухів, які пізніше об'єдналися під назвою "білий рух". Білі засновували свої прото-держави на околицях колишньої Російської імперії не тільки на протигагу більшовикам, а й на протигагу іншим "неросійським" прото-державам, насамперед ряду українських держав, які, починаючи з Центральної Ради, претендували на "історично українські землі"²⁴.

Тим часом політика національного самовизначення здобула схвалення міжнародної громадськості завдяки радянським (переважно лєнінським) ідеям, ліберальним, демократичним вільсонівським ідеалам, а також часто відчайдушним зусиллям постімперських прото-держав (й українських держав включно) одержати офіційне представництво на Версальській конференції, щоб вимагати визнання свого суверенітету. Внаслідок поразки в першій світовій війні кількох багатонаціональних династичних Імперій Е післявоєнний період прокотилася хвиля державотворення по всьому Євразійському континенту і в інших частинах світу²⁵.

Проголошення нових держав, включаючи й Радянську, проте, не означало, що криза старого режиму минула. Звичайно, змінилися правлячі верхівки, було проголошено та втілено Б життя нові політичні принципи, але структурна криза залишилася. В ході громадянської війни більшовицький режим, що протистояв державній владі, був змушений переглянути свої теоретичні догмати, а також навчитися новим методам керування. Самі ради з інституту народної політики непомітно перетворилися на нову форму державної ідеології, яка зберігала залишки народоладдя, її першим проявом була диктатура пролетаріату²⁶.

В роки громадянської війни, яку можна розглядати поспідовно як російсько-українську, російсько-польську та українсько-польську війну, випробовувався патріотизм соціальних та політичних привілеїв нових режимів. Було проголошено гасло "Вітчизна в небезпеці!" Ті, хто не відгукнувся на цей заклик і не став на захист батьківщини, були зараховані до числа її смертельних ворогів. Свої воєнні та політичні амбіції на окраїнах імперії більшовики зображували як боротьбу за "національне визволення". Ця боротьба велася із закордонними режимами, такими, як білий рух, підтримуваний Антантою, і Центральна Рада та гетьманат, що їх підтримувана Німеччина.

Відомо, що час від часу Ленін (і не тільки він) дорікав деяким своїм найближчим соратникам, а також певним групам в більшовицькій партії за їхній великодержавний російський шовінізм. Проте відносини між російською націоналістичною ідеологією та рухами, включаючи й екстремістські партії, що виникли до і протягом 1917 р., та партією більшовиків ще мало досліджені^{27 28}. Багато більшовиків-неросіян небезпідставно звинувачували своїх соратників у великоросійських чи імперських симпатіях, прихованих гаслами інтернаціоналізму. Можна припустити, що етнічно російські меншості робітничих та селянських колоністів, наприклад, у Туркестані чи Україні сприймали політичні конфлікти як етнічні та національні²⁹.

Клас та національність ще залишалися фундаментальними принципами нового порядку, але вони часто суперечили один одному. Без сумніву, в державі, яка сприйняла марксистську спадщину дуже серйозно, хоча й трактувала її по-своєму, перевага надавалася саме класовому принципу. Віїї був канонізований в прото-ідеології пролетарсь-

кої диктатури нової прото-держави, а також у визначенні державних установ як робітничо-селянських (наприклад, робітничо-селянська Червона армія).

Канонізація класу знайшла відображення і в конституційних документах про громадянство, які обмежували права представників колишніх вищих класів царської Росії на користь тих, що за часів монархії були позбавлені будь-яких привілеїв³¹. З другого боку, національний принцип було канонізовано в самопроголошенні федеративної структури нової держави, хоча й із значними обмеженнями.

Наприклад, до назви СРСР свідомо не було включено етнічне визначення, в той час як створення перших адміністративних одиниць (Російської РСР, Білоруської РСР, Української РСР та Закавказької РСР) викликало конфлікт між територіальним та національним розумінням політики. Безперечно, національність стала частиною системи державних інститутів завдяки політиці національного будівництва 20-х років ("коренізації").

Ця політика була спрямована насамперед проти українців, хоча можна стверджувати, що і росіяни в той час ще не були справжньою політичною нацією. Проведення перепису населення в 1926 р. також закріпило статус національності як знаряддя управління, а з введенням паспортної системи під час першої п'ятирічки клас та національність були офіційно оголошені складовими елементами соціального портрета всіх радянських громадян³².

Водночас з цими процесами виникали й протилежні тенденції, що призвели до зміни місця та функціонування класу й національності в радянському суспільстві. В міру того як державні установи та правляча верхівка набували більшої впевненості у своїй дієздатності, нові принципи самоідентифікації та засоби стимулювання почали замінювати принципи класу та національності. Категорії класу та національності не були витіснені з кола понять, що формувати соціальний портрет особистості, але змінилося їхнє місце в комплексі заходів, які на перший погляд видавалися спробою копіювання політики Російської імперії передвоєнної доби. Ця політика, як відомо, сприяла утворенню складної системи політичної та національної ідентифікації, яка поєднувала наявність свідомо космополітичної (чи інтернаціоналістичної) еліти із сприянням розвитку локальної національної самосвідомості в регіонах.

Як ілюстрацію загальної тенденції пропонуємо розглянути кампанію, метою якої було підняти авторитет Червоної армії у 20-х роках. Свідченням недовіри більшовиків до цивільної та військової професійної еліти було призначення в армію комісарів як представників нового режиму із завданням контролювати настрої офіцерів. На середину 20-х років керівництво Червоної армії вже почувало себе настільки впевнено, що знизило звання комісара та підвищило статус офіцера, визнаючи тим самим, що певний рівень професіоналізму необхідний для керування сучасною державою³³.

Хоча "культурна революція", спрямована проти різних бюрократичних інститутів, затримала процес поступового зростання авторитетів, в роки першої п'ятирічки значно збільшився державний апарат. Це продовжувалося і протягом 30-х років. Подальші заходи, спрямовані на захист та зміцнення позицій нової еліти (чи "нового класу"), вжиті у середині 30-х років, були перекреслені великим терором.

Нові центральні органи, які значно розрослися, шляхом кривавого насильства дедалі більше узурпували владу у республіканських та місцевих адміністративних органів. Водночас було завдано страшного удару по селу. Колективізація та голодомор довели Україну та Казахстан до стану демографічної катастрофи. Ідеологічні та адміністративні переслідування неросійської культурної та інтелектуальної еліти

наприкінці 20-х — на початку 30-х років були одним із заходів на шляху втілення в життя нової концепції патріотизму. Цей курс звів нанівець тенденції до більшої культурної автономії, характерні, наприклад, для українізації. Разом з тим проводилася кампанія переслідування, масових арештів та обмеження прав духівництва. Тим самим було знищено ще один інститут місцевого керівництва, який підтримував етнічну та національну свідомість³³.

Очевидно, існувала певна залежність між ненавистю деяких представників правлячої верхівки до непівського устрою з його змішаними формами економіки та їхнім несприйняттям політики українізації. В усякому разі, саме із завершенням непу відбулися зміни, що призвели до обмеження можливостей неросійських національних урядів контролювати політичні процеси у своїх республіках. Оскільки в 20-х роках багато народів залишалося переважно селянськими та аграрними націями (наприклад, українці), ставлення та політика більшовиків щодо селянства зводилася до його денационалізації³⁴.

Поступове зменшення ролі класової належності після великого перелому було юридичне оформлено у прийнятій в 1936 р. радянській Конституції. Вона скасувала класові квоти та проголосила провідну роль радянської інтелігенції, яка значною мірою була новою бюрократичною елітою³⁵. Разом з цим припинення на початку 30-х років публікації статистичних даних про національний склад населення СРСР та союзних республік (незважаючи на те, що графа "національність" залишалася в радянських паспортах) означало кінець експерименту з національного будівництва, хоча офіційно про відмову від цього курсу оголошено не було. Для радянських громадян основною соціальною ознакою особистості знову стало місце кожного в системі державних інститутів, на чолі якої стояла багатонаціональна еліта з великодержавними амбіціями.

Така реконфігурація продовжувалася протягом 30-х років, коли офіційно було відроджено версію імперського минулого. В перші роки другої світової війни цей процес тимчасово припинився, але в післявоєнний період було вжито заходів для об'єднання нових концепцій російської та української національностей з російським культурним домінуванням³⁶.

В міру того, як сталінська держава зміцнювала своє становище, правляча верхівка почала реставрацію авторитарних моделей та авторитарної фразеології. Цей курс перекреслював попереднє десятиліття антиістеблішментаризму та молодіжної і пролетарської "контр-культури", десятиліття радикального егалітаризму³⁷. 30-ті роки можна розглядати як епоху формування нових ієрархій та меж, яка часто використовувала мову та символіку старого режиму, хоча й змішану з елементами революційного "канону". І Лев Троцький (з жалем), і Микола Тимашев (із задоволенням) сприйняли цей процес як "великий відступ"³⁸, маючи на увазі проведення чіткіших ієрархічних меж в усіх сферах соціального життя.

В 30-ті роки посилилася керівна роль бюрократичної верхівки в політиці, економіці та культурі. Цій верстві був наданий ряд привілеїв, особливий доступ до матеріальних благ та вищий соціальний статус. Завдяки юридичним обмеженням стосовно абортів, розлучень та гомосексуальності і внаслідок скасування спільного навчання юнаків і дівчат було відновлено елементи традиційної патріархальної сім'ї та традиційна роль чоловіка і жінки. Нарешті, пріоритет російської культури над культурами інших народів Радянського Союзу став основним принципом освіти, культурної та кадрової політики. Повсюди намагалися знищити антиієрархічний дух 20-х років та повернути кожного на "своє місце", особливо в структурі державних установ.

Що ж до динаміки російсько-українських відносин політика сталінського режиму видається суперечливою та непослідовною. З одного

боку, голодомор та переслідування української еліти призвели до ослаблення ролі України у формуванні союзної політики. З другого боку, приєднання Західної України відбулося під гаслом возз'єднання всіх українських земель та здійснення "споконвічного прагнення народу". В цих гаслах неважко помітити настанову на відвоювання законних територій, яка стала частиною офіційної програми Комінтерну ще з 1928 р. Проблема того, як приєднаний регіон та його населення було інтегровано у вже існуючу "українську радянську націю", залишається недослідженою. Проте очевидно, що за короткий період, що передував фашистській навалі, не було створено умов для розвитку нової свідомості в радянському контексті.

Амірові Вейнеру належить цікава версія про те, як формувалася національна свідомість населення радянської України в ході визволення її території Червоною армією і зведення рахунків з тими, хто співробітничав з фашистами. Якщо під час війни вияв української національної свідомості та патріотизму був можливий, то невдовзі після перемоги над фашизмом сталінська держава відновила підлеглий статус України відносно Росії. Разом з цим було відновлено ідею більш-менш суто регіональної самоідентифікації українців, що стало радянським варіантом підлеглості Малоросії імперській Росії.

Отже, відносини між росіянами та українцями і відповідними національними "ідеями" відігравали провідну роль у процесах державотворення та деформації, міждержавної боротьби, пізньоімперської та сталінської політики і економічного розвитку, суттєвих трансформацій імперської та радянської ідеології¹. Аналіз цих відносин дає можливість краще зрозуміти корінні зміни в державі і суспільстві першої половини XX ст. Категорії національності (етносу та класу) як компоненти соціального портрету особистості вийшли на перший план саме під час державної кризи. Цей процес, з одного боку, відбувався під впливом іноземних ідейних течій, зокрема деяких різновидів марксизму та доктрин національного самовизначення і націоналізму, а з другого, — був результатом свідомої державної політики з її часто непередбаченими наслідками. Після того, як централізована держава знову зміцнила свою владу, відбулася реконструкція національної, класової та статевої ієрархії та були встановлені жорсткі ієрархічні межі в структурі суспільства.

¹ Моше Ленін визначає сталінізм як "demesure", тобто перманентну кризову ситуацію, спричинену самою державою, коли реакція на кризу тільки призводить до виникнення нових криз (Lewin M o s h e. The Making of the Soviet System. — New York, 1994. — P. 26–29).

Про стан, клас та соціальну ідентифікацію див.: F r e e z e G r e g o r y L. The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History // American Historical Review. — 1986. — N 91. — P. 11–36; H a i n s o n L e o p o l d . The Problem of Social Identities in fcarly Twentieth Century Russia // Slavic Review. — Spring 1988. — N 47. — P. 1–21.

³ E m m o n s T e r e n c e . The Formation of Political Panics and the First National Elections in Russia. — Cambridge, 1983; R o s e n b e r g W i l l i a m G. Liberals in the Riisian Revolution: The Constitutional Democratic Party, 1917–1921. — Princeton, 1974

⁴ До станових та класових категорій, що знаходяться в центрі уваги Геймсона, ми додали категорії класові та національні. Звичайно, клас та етнос функціонують окремо, часом посилюючи один одного, але іноді й конфліктують між собою. Див.: S u n y O g i e o r R. The Revenge of the Past. — Stanford, 1993.

⁶ З о л о т а р е в А. М. Записки военной статистики России. — СПб., 1885. — Ч. I.

⁷ W o r t m a n R i c h a r d . Moscow and Petersburg: The Problem of Political Cenier in Tsarist Russia, 1881–1914 // S e a n W i l e n t z , ed. Riles of Power: Symbolism, Ritual and Politics Since the Middle Ages. — Philadelphia, 1985.

⁸ Дискусію про ці заходи див.: T h a d e n E d w a r d . Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914. — Princeton, 1981. — Part I ; K a p p e i e r A n d r e a s . Russland als Vielvoelkerreich. — Munich, 1992. — Ch. 6.

⁹ R o g g e r H a n s . Nationalism and the State: A Russian Dilemma // Comparative Studies in Society and History. — 1961/1962. — N 4. — P. 253–264. Про ефект "радикалізації" політики російських націоналістів, особливо Каткова та Победоносцева, під час

російсько-турецької війни 1877–1878 рр. див.: Dietrich Geyer, trails, by Bruce Little. Russian Imperialism: "Die Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860–1914. New Haven, 1987. — Part Г.

⁹ Роберта Машині зазначає, що в цей період сформувалася реакційна дворянська опозиція, яка чинила перешкоди на шляху реформи державного апарату. Однак ці захисники станів привілеїв були здатні знайти значно більше спільного з режимом, коли їхні "російські" та "православні" станові інтереси збігалися з націоналістичною політикою Століпін в прикордонних західних регіонах (Manning Robert A. The Crisis of the Old Order in Russia: Gentry and Government, 1861–1914. — Princeton, 1972). Щодо інших аспектів пізньої Імперської політики див.: Hosking Geoffrey. The Russian Coastitutional Experiment: Government and Duma, 1907- 1914. — Cambridge, 1973.

¹⁰ У своїх мемуарах архієпископ Євлогій згадує, як займався розділом Холмської губернії. Див.: Путь моей жизни: Воспоминания митрополита Евлогия, изложенные по его рассказам Т. Манухиной. — Париж, 1947.

¹² Edelman Robert. Gentry Politics on the Eve of the Russian Revolution: The Nationalist Party, 1907- 1914. - Rutgers University Press, 1980

¹ "What is Russia? Russian National Consciousness and the State, 1500 -1917".

⁴ Brooks Jeffrey. When Russia Learned to Read. — Princeton, 1985. — Ch. 6.

⁵ Леонід Гереп зазначає, що ця війна була також "найбільш масовим вторгненням модернізованого зовнішнього світу у традиційну селянську культуру" (Heret / Leonid. Russian Apocalypse 1891–1917: Popular Perceptions of Events from the Year of Famine and Cholera to the Fall of the Tsar. Ph. D. dissertation. Harvard University, 1993).

⁷ Graf Daniel. Military Rule Behind the Russian Front, 1914–1917: The Political Ramifications // Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas. Neue Folge, 1974. — Band 22. Heft 3. — P. 390.

¹ У дослідженні про роль Росії у першій світовій війні (The Russian Front, 1914 1917. - London and Sydney, 1975) Норман Стоун також стверджує, що війна сприяла адміністративній та економічній модернізації старого режиму.

¹⁸ Про становище німців Російської імперії під час війни див.: Fleischauch R. Die Deutschen in /:archenreich: Zwei Jahrhunderte deutsch russische Kulturgeschichte. -- Hamburg, 1986. -- P. 479 - 522. Щодо єврейського населення Імперії див.: Loewe Heinz - Dietrich. Antisemitismus und reaktionäre Utopie: Russischer Konservatismus im Kampf gegen den Wandel von Staat und Gesellschaft, 1890–1917. •- Hamburg, 1978.

¹ Геллер розвиває цю тему, критикуючи працю Мирослава Гроха: Gellert Ernest. An Alternative Vision // Encounters with Nationalism. — Oxford, 1994. — P 196 - 198.

²⁰ Див., наприклад, мемуари І.І. Цеттлі "Воспоминания о февральской революции" (Paris and the Hague, 1963 Vol. 2. — P. 69 161); Л. Троцького "Моя жизнь" (Berlin 1930. P. 63).

Основні документи про національну політику Тимчасового уряду див.: Browder R.P. and Keren'sky A.F. The Russian Provisional Government 1917. - Stanford, 1961. — Vol. I. — P. 317–472; Диманштейн С. М. Революция и национальный вопрос. — М., 1930. — Т. 3.

²² Orlovsky Daniel T. Reform During Revolution: Governing the Provinces in 1917 // R. Grumey, ed. Reform in Russian and East European History. — University of Illinois Press, 1989.

¹ Нині ми досліджуємо національну політику в царській армії, але деякі автори вже розглядали багато важливих аспектів цієї проблеми. Див.: Франк М. С. Русская армия и революция 1917– 1918. — Munich, 1978; Wild in ari Allan. The End of the Russian Imperial Army. Princeton University Press, 1980 and 1987.

¹⁴ Prosky Anna. Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. — Edmonton and Toronto, 1995.

²⁵ Elsey Geoffrey. Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914–1923 // Retter J. Polish and Howard Aster, eds. Ukrainian Jewish Relations in Historical Perspective. Edmonton, 1988; див. також його працю "War and the Twentieth Century State" // Daedalus 124: 2, spring 1995. -P. 155–174.

⁶ Нейл Гардіш прослідковує трансформацію політичних поглядів більшовиків від Ідеології Паризької Комуні до того, що він називає "органічно-трудовою державою" пролетарської диктатури. Див. його статтю "Socialism, Society and the Organic Labour State" // Neil Harding, ed. The State in Socialist Society. — Albany, 1984. — P. 1–50. Щодо залишків "народовладдя" та конфлікту між бюрократичним принципом та народовладдям див. цікаве мемуарне есе Олександра Зинов'єва "Нашей юности полет" (Континент. - 1983. — С. 176 - 206)

^{27,28} Хоча Михайло Агурський може швидше відштовхнути, ніж притягнути читача своїми гіпотезами та науковими методами, але він зібрав раніше розрізнену інформацію з цієї теми Див.: Agursky Mikhail. The Third Rome: National Bolshevism in the USSR. -- Boulder, 1987. Роберт Гакер та Моше Лєвін також вказували на поєднання російського націоналізму і більшовизму в політичній культурі сталінської епохи. Див. їхні праці в кн.: Tucker Robert, ed. Stalinism: Essays in Interpretation. — New York, 1977.

²⁹ Про еволюцію більшовицьких ідей під час та після громадянської війни див.: Gerasimov G. L. Piatakov (1890–1937): A Mirror of Soviet History // Harvard Ukrainian Studies. — June 1992. - XVI: 1/2. — P 102 166.

- ¹⁰ К І н і е І і і і г Е І І с с. Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1418 1936 // Russian Review. 1982. • 41:1. - P. 24 -46.
- " S I e z k i n c Y u r i. The USSR as a Communist Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism // Slavic Review. Summer 1994, 53:2. - P. 414 -452, S u n y R. G r i g o r. The Revenge of the Past Ch. 3: "State Building and Nation-Making: The Soviet Experience".
- ¹² V o n H a g e n M a r k. Soldiers in the Proletarian Dictatorship. Cornell, 1990.
- " S i n o n G e r h a r d. Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union. --Westview, 1991. - Ch. II-VI.
- ¹³ А л в і н В. Г у л д н е р, розглядаючи аграрну політику Радянської держави, назвав її "внутрішнім колоніалізмом". На жаль, у своїй праці він не порунив стічною питання
- Д и в.: G o u l d n e r A l v i n W. Stalinism: A Study of Internal Colonialism // Tclos. Winter 1977 --78. - N 3. - P. 5 -48.
- ¹⁴ Шейла Фідпатрик бачить початок "занепаду класу" у постановках про висунення робітників на керівні посади та надання їм привілеїв у здобутті освіти. Д и в.: F i t z p a t r i c k S h e i l a. Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1922 - 1934 New York, 1979. *
- ¹⁵ У дисертації про післявоєнну Вінницю Амір Вейнер описує формування нового радянського українського патріотизму і трансформацію російської та української національної свідомості. Д и в.: W e i n e r A m i r. Myth and Identity: The Construction of Collective Identities in the Vinnitsia Region, 1943-1975. Ph. D. dissertation, History, Columbia University, 1994.
- Д и в. також: T i l l c t L o w e l. The (treat Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. - Chapel Hill, 1969; O b e r l a e n d e r E r w i n. Sowjetpatriotismus und Geschichte: Dokumentation. - Koeln, 1967; S h e p p a K o n s t a n t i n Russian Historians and the Soviet State. - Rutgers, 1962.
- ¹⁶ S t i t e s R i c h a r d. Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution. New York, 1989.
- ¹⁷ T r o t s k y L e o n. The Revolution Betrayed. - New York, 1972. - Ch. VI VIII; T i m a s h e f f N i c h o l a s. The Great Retreat. - New York, 1946. Ch. VII-IX.

ОГЛЯДИ

М. Д. ФЕЛЛЕР (Дрогобич)

Єврейська історія і культура в Україні

Під такою назвою вийшли у Києві в 1994, 1995, 1996 рр. три книжки обсягом по 11—12 друкованих аркушів. Це матеріали однойменних конференцій. Нині до друку готують четвертий випуск. У кожній книжці міститься 50—60 матеріалів, поданих за алфавітом прізвищ авторів. Третій випуск поділено на тематичні розділи. Далі розглядаємо видані матеріали за тематикою.

Історико-політичні та історико-соціологічні дослідження

Книжка 1994 р. починається багатою матеріалом, добре документованою статтею С. Авербуха "Антисіоністська кампанія в Радянському Союзі". Відомий письменник й історик Г. Аронов у своїй статті розповідає про медиків-євреїв в Україні у другій половині XIX - - на початку XX ст. Автор проводить, зокрема, паралель між обмежуванням медичного навчання і медичної практики євреїв у Києві й українців у Львові.

Н. Банчик зі Львова (у випадку, коли не вказано звідки дослідник, він киянин) у статті "Єврейські діячі у книжковій культурі Галичини кінця XIX — першої третини XX сторіччя" поряд з нині вже більш відомою діяльністю Якова Оренштайна розглядає діяльність книготорговця батька і сина Хельцелів, батька і синів Ігелів. Серед відвідувачів книгарні Хельцеля згадуються, зокрема, Андрей Шептицький, син Адама Мшкевича — Владислав, Іван Франко. Відтворюється й особистість О. Ортвина, якого хвилювали не лише книжкові справи, а й доля рідного єврейського народу. Цікава стаття О. Беренштейна "До історії розповсюдження хасидизму на Волині та Подолі", автор якої спирається на матеріали Центрального історичного архіву України, зокрема, на записку генерал-губернатора Бібікова "Про посилення заходів проти євреїв", доноси на хасидів тощо.

Узагальнюючі інформаційні матеріали А. Базарова з Чернівців "З історії євреїв на Буковині (XIX —початок XX сторіччя)", О. Божко "Мережа єврейських закладів освіти, культури та науки в системі Народного комісаріату освіти Української РСР в 1920-ті роки". Стаття В. Горбаня (Полтава) "Проблема єврейського містечка в Радянській Україні 20-х років" побудована на основі архівних документів центральних і місцевих партійних органів України. Багата на факти стаття відомого українського вченого з діаспори Тараса Гунчака "Історичні підстави політики Центральної Ради до національних меншин". Вона відповідно до тематики конференції присвячена ставленню до єврейської меншини, її висновок: "Гуманна політика Центральної Ради до національних меншин не була продуктом хвилевих настроїв чи політичного опортунізму. Джерела цієї політики треба шукати в політичній культурі української інтелігенції, яка черпала свої ідеї і надходження з надр українського народу". Багата на факти стаття С. Єлисаветського "Євреї України в антинацистському опорі".

Академік Я. Ісаєвич (Львів) у статті "Початки єврейського друкарства в Україні" огляд відомостей і джерел завершує констатацією: "Праця

над науковим описом примірників, які збереглися, лише починається. Чимало відомостей про єврейське друкарство є в архівах, насамперед, у фондах міських правлінь і судів. Тільки при комплексному вивченні стародруків та архівних даних можна сподіватись хоча б частково заповнити наявні прогалини у висвітленні історії єврейського друкарства України".

Багата фактичним матеріалом і водночас аналітична стаття Ж. Ковби (Львів) "Преса Західної України як джерело вивчення єврейсько-українських міжетнічних взаємин (на матеріалах періоду 1918–1920 рр.)". Тут знаходимо як кількісну характеристику й географію української, єврейської та іншої преси в ЗУНР, так і аналіз її позицій. Авторка доходить висновку, що єврейська й українська преса 1918–1920 рр. сприяла розширенню знань про етнічну культуру, інтереси, можливості як євреїв, так і українців. Вона підкреслює: "Були закладені підвалини пошани до люаей різних національностей, що мешкали в Україні".

Львів'янка Т. Кузнецова подала короткий огляд "Єврейські релігійні товариства у Львові (20–30-ті рр. XX ст.)". Її земляк В. Меламед — оглядову статтю "Етнополітичні аспекти єврейсько-українських взаємин у Східній Галичині міжвоєнного періоду (1918–1939)". Стаття О. Наймана "Громадські організації України і єврейське питання наприкінці XIX ст." містить, зокрема, суб'єктивний, цікавий (як соціально-психологічний факт) аналіз, як здається авторові, невиправданих закидів євреям з боку Шевченка, Костомарова, Драгоманова.

В цьому ж випуску вміщено статті В. Паливоди (Бердичів) "Євреї на Волині: від початку розселення до другого поділу Польщі", в якій наводяться відомості про Бердичів як центр хасидської освіти, про хасидських падикив, Ю. Паперного з Чернігова "Динаміка зростання єврейського населення Чернігівської губернії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.", Р. Пастуха з Дрогобича "600-річчя дрогобицькі українсько-єврейські стосунки", О. Проскури "Українсько-єврейські взаємини в рефлексії інтелігенції", П. Рабиновича зі Львова "Локальна громада як одна з організаційних форм відновлення єврейської спільноти в сучасній Україні". Подано аналіз соціально-політичних та філософських міркувань про українську мову у творах В. Жаботинського, зроблений дрогобичанином Я. Радевичем-Винницьким, статті Ю. Саєнка "Соціокультурні орієнтації українського єврейства", Р. Сокирянської з Вінниці "Єврейсько-українські взаємини сьогодні і подолання юдофобських і українофобських стереотипів", М. Тараненка, Ф. Левітаса, А. Коновала "Боротьба за державність України і єврейське питання (1917–1920)", М. Феллера "Оцінка в українській політичній думці ролі єврейського народу в житті України", львів'янина Я. Хонігсмана про документи з історії і культури євреїв у Державному архіві Львівської області, Р. Щізіеля (Острог) — про роль єврейських громад Острога в розвитку культури та економіки краю.

У збірнику 1995 р. кількість історико-політичних публікацій дещо зменшується, переважно за рахунок оглядових, і зростає соціологічна тема. Вміщені в ньому статті вводять до обігу нові факти або ставлять нові проблеми, або роблять і те і друге. Роздуми "До питання про біологічний антисемітизм" вмістив Г. Аронов, зіставляючи рятівну біологічну "ксенофобію" — відторгнення організмом чужої тканини — і закладену з дитинства рефлексорну, непідвладну розумові неприязнь до певного роду інакших. Водночас автор пропонує напрями зниження рефлексорної ксенофобії. О. Бажан на основі раніше недоступних архівних документів характеризує виховання національної самосвідомості як один з напрямів діяльності єврейського руху в Україні в другій половині 60-х — 80-х років.

Н. Банчик подала проект компаративного дослідження "Євреї і вірмени у Галіції". О. Войналович на основі документів Наркомосу розглядає проблеми становлення єврейської шкільної освіти в Україні у двадцятих роках, В. Войналович (обидва з Полтави), спираючись на матеріали різного рівня установ у справі культів та КДБ, досить широко розглядає наступ на єврейські громади в Україні в 50–60-х роках. М. Гон аналізує проблеми національного ренесансу євреїв Галичини у 20-ті роки нашого століття, зупиняючись і на ставленні до нього українців.

Стаття В. Гусева "Бундівський рух в Україні (початок ХХ століття — лютий 1917 р.)" містить багато посилань на архівні документи. Ю. Данилюк у статті "Антиєврейські кампанії в Україні на початку 50-х років" без посилань наводить кілька фактів, здійснених і запланованих арештів.

Грунтовний аналіз, що його проробив С. Єсельчик у статті "Євреї та єврейське питання у підручнику історії Д. І. Іловайського", дав змогу авторові зробити переконливий висновок, що сказане у цьому підручнику "...складається у завершений антисемітський міф про народ, який повсякчас завдає шкоди Росії і прямо названий її внутрішнім ворогом. Слід урахувати, що саме гімназії закладали основи світогляду майбутньої бюрократії й інтелігенції Російської імперії (верств, котрі приймали рішення і формували громадську думку), а також те, що у буденній практиці російських гімназій текст підручника часто "довбали напам'ять".

М. Кальницький проаналізував правовий статус євреїв Києва у 1859–1917 рр. та протистояння йому євреїв. П. Кизименко з Кіровограда пропонує матеріал "Євреї в Єлисаветграді (кінець 18 — початок 20 ст.)".

Ж. Ковба у статті "Документальні матеріали про рятування євреїв місцевим населенням Галичини у роки фашистської окупації" підсумовує проведені нею дослідження фондів Львівського державного обласного архіву, аналізує періодику Львова 1941–1944 рр., виявлення й опитування безпосередніх свідків подій та їх нащадків. Р. Корогодський в оригінально побудованій науково-публіцистичній статті "Права апії. Право на алію" розглядає секретні партійні документи, присвячені посиленню "боротьби із міжнародним сіонізмом". І. Крайцман розглядає тему "Післявоєнні репресії Львівської єврейської общини". Л. Литва визначає соціально-психологічні аспекти національної самоідентифікації підлітків-євреїв.

В. Любченко викладає історію єврейської землеробської колонії Ве селець, яка проіснувала від 1850 р. до 1862 р. На думку автора, "коло ністи, незважаючи на невдачу, що їх спіткала в кінцевому рахунку, про демонстрували гідні подиву наполегливість, терпіння та цілеспрямованість у такій неєврейській, на думку обивателя, справі, як землеробство". Ю. Меламед із Житомира подав огляд джерел з історії єврейської освіти і культури у фондах державного архіву Житомирської області, які здебільшого не введені до наукового обігу і ще чекають на своїх дослідників.

М. Міцель у статті "Єврейські проблеми. Київ, 1953 рік" аналізує зосереджені в колишньому секретному фонді ЦК КПУ матеріали, пов'язані із "справою лікарів", які надходили з місць. Він поділяє їх на групи: "заклинання ворогів" — прокляття на адресу єврейського народу, погромні рукописні листівки і написи, негативні судження євреїв з приводу повідомлення ТАРС, сприймання реалій в умовах масового психозу.

С. Модієвський з Херсона на основі окремих матеріалів з державного архіву Херсонської області вказує на деякі подробиці релігійного життя євреїв півдня України. Окремі аспекти другої хвилі погромів в Україні (1905 р.) розглядає О. Найман, зосереджуючи увагу на їх органі-

зації урядовими структурами царської Росії і протистоянні ним деяких діячів православної церкви. В. Паївода з Бердичева за матеріалами газети "Радянський шлях" реконструює життя євреїв міста у 20–30-ті роки. Проблеми національної ідентифікації євреїв у сучасній Україні розглядає П. Рабинович зі Львова. Я. Радевич-Винницький з Дрогобича присвятив свою статтю згадкам про долю євреїв у "Кривавій книзі" екзильного уряду ЗУНР, підтримку євреями ЗУНР і єврейські погроми з боку польських військ на помсту за це. Б. Хандрос (лише у формі тез, на жаль) розповідає про подільське містечко Озаринці.

Л. Фінберг подає огляд "Юдаїка в Україні. Рік 199,4", в якому особливу увагу приділяє проблемі об'єктивного висвітлення українсько-єврейських взаємин, ролі в її постановці й розгляді І. Дзюби, Є. Сверстюка, Л. Плюща, Я. Дашкевича, М. Мариновича, цитуючи їх роздуми.

У третьому випуску кількість історико-політичних досліджень зростає.

Стаття Агмона Пінкаса (Ізраїль) та Бориса Забарка узагальнює матеріали, зібрані в Україні міжнародним проектом збирання відеосвідомств євреїв, які пережили катастрофу. Матеріал надзвичайно насичений, часом спростовує поширені стереотипи. Багата на факти стаття Г. Аронова "Київська медицина другої половини XIX — початку XX ст. і єврейська благодійність". Більша частина її присвячена благодійній діяльності Бродських, аргументується й про інших благодійників і навіть про організацію "Меддопомога" наприкінці двадцятих років. За матеріалами партійних архівів О. Бажан розглядає силові методи подолання еміграційних настроїв серед єврейського населення в Україні в 60–70-х роках. Н. Банчик, продовжуючи аналіз історії євреїв і вірмен в Галиції, виділяє головні історіографічні контексти. Дещо за межі теми збірника вийшла стаття С. Брімана з Харкова "Єврейське питання у Першій Державній Думі".

Доби Київської Русі торкнувся Д. Вортман: "Де шукати жидівські ворота та єврейський кварта/І давнього Києва". Наклепницькому обвинуваченню щодо галицького єврея С. Штайгера у зчиненні терористичного антипольського акту присвятив статтю М. Гон з Рівного. Особливу увагу в ній приділено кільком заявам УВО, що вона, а не Штайгер, була справжнім організатором теракту. Водночас Гон цитує газету "Діло": "Утворився одноцільний і суцільний фронт асимілянтів (маються на увазі єврейські газети пропольського спрямування. — М. Ф.) не в обороні Штайгера, тільки проти українського громадянства". В. Гусєв представив на основі раніше закритих партійних документів заходи 20-х років, пов'язані з еміграцією євреїв з УРСР.

Інформаційний характер мають матеріал Ю. Данилюка, написаний на основі виявлених ним у Державному архіві Російської Федерації документів Другої єврейської конференції взаємодопомоги і стаття С. Єлисаветського про участь євреїв у радянському партизанському русі в Україні у 1941–1944 рр.

Побудована на архівних матеріалах, публікаціях тогочасної преси і спогадах очевидців та їх нащадків розвідка Ж. Ковби ставить питання про етносоціальну поведінку корінного населення Східної Галичини в умовах фашистського "остаточного вирішення єврейського питання". Зокрема, вона доводить, що "масового розтління антисемітською пропагандою не було". Автор відомої книги про Жаботинського й українське питання І. Клейнер з Вашингтона представив добре документовану розвідку "Єврейська громадськість України та Центральна Рада". Швидше публіцистичною виглядає стаття харків'янина Ю. Ляховицького "Катастрофа в історичній ретроспекції".

В. Любченко розглядає російський націоналізм та політичний антисемітизм в Україні на початку XX ст. і підсумовує, що саме руські націоналісти "без різниці на їх етнічне походження були головними і

послідовними сівачами політичного антисемітизму на теренах України на початку XX ст. Російський (рус.) націоналізм, як явище тогочасного суспільного життя, однозначно можна характеризувати як націоналізм великодержавний, шовіністичний й глибоко антисемітський".

Статті В. Меламеда "Єврейське суспільство Львова у міжвоєнний період. Етнополітичні і соціальні аспекти", О. Наймана "Єврейські організації України напередодні революції 1917 року" мають інформаційний характер. Швидше публіцистичною є стаття С. Орлянського із Запоріжжя "Теорія культурно-національної автономії С. Дубнова і сучасні проблеми єврейського руху в Україні".

Ю. Меламед з Житомира за матеріалами Державного архіву Житомирської області розглядає джерела для "російсько-єврейської", як він висловлюється, генеалогії. На архівних матеріалах побудував М. Міцель "штрихи до політичного портрета П. Шелеста". П. Рабинович розглядає деякі теоретико-методологічні аспекти процесу відновлення єврейської культури в Україні, висувуючи низку узагальнюючих положень.

Розгорнутий і вдумливий аналіз, побудований на новому архівному матеріалі, пропонують І. Саксонова й О. Філановський "Єврейські погроми у слідчих матеріалах". Висновок, який роблять автори: "Звичайно кажуть, що погроми відбувались через те, що євреї були "поза законом", насправді ж погромники були під захистом закону". Інформаційні матеріали Н. Ставицької з Полтави "Ліквідація науководослідних установ ВУАН по розробці проблем юдаїки в контексті боротьби з троцькізмом та сіонізмом", В. Сотніченка "Єврейські кооперативні переселенські товариства в Україні на початку XX століття", Я. Хонігсмана "Катастрофа євреїв міста Броди" (надзвичайно докладний опис), Й. Шайкіна "Єврейські землеробські колонії у Херсонській та Миколаївській областях".

Краєзнавчі дослідження й опис історичних пам'яток

У першому випуску Г. Друзюк і Л. Скоп з Дрогобича розглядають образ галицького єврейства XIV–XVIII ст. в українському іконописі, докладно описуючи зображення на тогочасних іконах, котрі збереглися в сільських храмах і церквах невеличких міст Гатачини, Т. Романовська повідомляє про корони Тори в зібранні Музею історичних коштовностей України, Ю. Ходорковський розглядає пам'ятки єврейської культури Поділля і Волині.

У другому випуску львів'янин Й. Гельстон розповідає про камерні синагоги Львова, Ю. Ліфшиць розглядає територіальні і часові особливості формування просторово-планувальної структури синагогальних будов. І. Сергеева коротко характеризує книги і рукописи, присвячені єврейській тематиці (понад 160 000 одиниць зберігається у фондах бібліотеки ім. Вернадського), докладно зупиняється на описі колекції, що складається з понад ста пінкасів, яка є унікальною. Коротку інформацію "Дослідження історії та культури єврейського народу в Україні як один з напрямків краєзнавчої роботи на сучасному етапі" подав академік П. Тронько. Дійсний член НАН України Г. Фільваров докладно розглядає історико-штобудівні особливості збереження єврейської спадщини в Україні. Р. Шпізель з Острога розповідає про історію давньої острозької синагоги, збудованої десь до 1600 р.

У третьому випуску Й. Гельстон подає опис пам'яток єврейської історії і культури в Дрогобичі. Ю. Ліфшиць, аналізуючи особливості будови стародавніх синагог, робить цікаву спробу вивчити взаємозв'язки виникнення синагог і поширення Тори. Т. Романовська розглядає за матеріалами колекції Музею історичних коштовностей України храмові атрибути в церемоніальному єврейському сріблі XVIII --поч. XX ст.

диБібліографія й архівознавство

У першому випуску Н. Дехтярьова інформує про підготовлений нею бібліографічний показчик історії і культури євреїв України (1917–1947). В. Хітерер подає розгорнуту інформацію про єврейську історико-археологічну комісію ВУАН. У другому випуску М. Тупайло пропонує огляд фонду бібліотеки Є. Співака у Відділі єврейської історії та культури Інституту національних відносин і політології НАН України. М. Феллер, обґрунтовуючи важливість видання енциклопедії "Українські євреї", висуває поняття "україноюдаїка" як рівноправне з "полоноююдаїка". У третьому випуску Н. Дехтярьова подає на основі бібліографічного пошуку попередній список установ і видань, пов'язаних з єврейською освітою та вихованням в Україні у 1917–1941 рр. С. Єсельчик публікує підготовлений ним для "Малого словника історії України" текст статті "Антисемітизм". В. Хітерер подає огляд "єврейських" фондів Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України.

Преса, видавнича справа

У першій збірці Є. Пшеничний з Дрогобича подає короткий аналіз знайдених ним листів Я. Оренштайна до В. Симовича, присвячених в основному видавничим питанням. А. Рогова розглядає діяльність у 20-ті роки Центральної єврейської бібліотеки ім. В. Вінчевського. У другому випуску Є. Пшеничний продовжує тему видавничої діяльності Я. Оренштайна. М. Фельдман пропонує інформацію про сучасну пресу України. У третьому випуску М. Феллер подає коротенький огляд "Єврейство на сторінках енциклопедій української діаспори".

Філософська тематика

У першому випуску опубліковано статті В. Малахова "Існування як респонденція: паралелі між вченням хасидів і філософією вдячності у Г. Сковороди", А. Розенталь з Ростова-на-Дону "Танах про захист прав людини". У другому випуску вміщено статті Ф. Браверман-Горбач "Моральність єврейської традиції", М. Бургіш "Ім'я в єврейській традиції" і шляхи сучасної математики", В. Малахова "М. Бубер і М. Бахтін: аспекти філософії діалогу". У третьому — ґрунтовну статтю М. Бургіна "Проблеми розуміння в єврейській традиції і сучасна ґносеологія", В. Малахова "Єврейська культура у ситуації постмодерну", А. Подольського "Катастрофа європейського єврейства: релігійний та філософський аспекти", Турова "Трактування равіністичними мидрашами проблем взаємин з неєвреями".

Літературознавство

У першому випуску знаходимо цікаву статтю дрогобичанина Р. Мниха "Старий Завіт і українська поезія: проблеми рецепції", де тема розглянута не лише на традиційному матеріалі — Шевченко, Леся Українка, Франко, а й на творах П. Карманського, О. Олеся, особливо Є. Матанюка. М. Тупайло розглядає тему "Хаїм-Нахман Бялік і єврейське національне відродження", а М. Шигарева (Дрогобич) — мовну картину світу єврейської дитини у поезії Льва Квітко. У другому випуску знаходимо коротку довідку Ш. Гарцман про її батька — одного з єврейських поетів тридцятих років — Матвія Шварцмана, глибокий аналіз відомим філософом В. Горським одного з моментів українсько-єврейських зв'язків доби Київської Русі: юдейських впливів у творчості Кирила Туровського, інформативні нотатки львів'янина Р. Кирчіва "Громадянсько-гуманістична основа "Жидівських мелодій" Івана Фран-

ка. Статті Р. Мниха "Старий Завіт і жанрові традиції української поезії" (продовження вже заявленої теми), М. Шигаревої "Образ жінки в українській та єврейській народній традиції". У третьому випуску вміщені багата на фактичний матеріал стаття москвички О. Белової "Фольклорні свідчення про етнокультурні контакти в Поліссі", нотатки харків'янки К. Бондар "Єврейська священна історія у творчості Франка ("Мойсей")", тези М. Жердиновської "Іспанська діаспора євреїв та вплив духовної творчості єврейських письменників і філософів на суспільство Іспанії". Багата на цікаві, нетрадиційні аналогії між давньоєврейською й українською літературою стаття Р. Мниха "Псалмова традиція в українській поезії: репрезентація і символіка". Цікаво написане і водночас являє собою літературознавче відкриття есе М. Петровського "Мій псевдонім придумав Пушкін" (прихована книжка Маршака)". Назва взята з відповіді Маршака на антисемітський випадок щодо його псевдоніма: "Мій псевдонім придумав Пушкін. Але Пушкін також був євреєм". 1919 р. на Кубані вийшла перша книжка Маршака під псевдонімом Д-р Фрікен "Сатири й епіграми". Книжка рідкісна. Повідомлення про неї чи не єдине, а коли взяти єврейську тему у ній, взагалі унікальне. Багато мало-відомого і цілком нового матеріалу містить стаття Л. Фіалкової (Ізраїль) "До проблеми українсько-єврейських фольклорних зв'язків".

Мовознавство

У першому випуску виступають запорожець С. Литвак "Досвід граматики новоєврейської мови" Л. Заменгофа і сучасна ідишистика", В. Матвеев "До питання про характер мовної ситуації в сучасній Україні: динаміка мовної поведінки євреїв та її корекція" (зрозуміло, що усі варіанти двомовності чи тримовності, передбачувані автором, включають українську). Я. Радевич-Винницький аналізує тему української мови в творах В. Жаботинського. Коротеньке повідомлення "Мовний світ: уявлення про процес творчості" належить М. Феллеру. У другому випуску С. Литвак доводить самотність мови ідиш. В. Матвеев розглядає особливості біблійного дискурсу (в заголовку статті помилково згаданий "сучасний дискурс"). У третьому випуску С. Литвак розглядає спірні питання граматики ідиш. Цікавий досвід вивчення єврейських мов у Кабінеті єврейської культури, який представляє М. Тупайло.

Мистецтвознавство

У першому випуску вміщено розповідь Й. Гельстона "Львів і бродерзінгери", надзвичайно цікаві і добре ілюстровані фактами публіцистичні роздуми Р. Корогодського "Кіно: до проблеми національних якостей у мистецтві тоталітаризму". У другому випуску О. Підпригора коротко розглядає становлення єврейського театру в Україні в 20-ті роки. У цікавій статті "Духовна діаспора" єврейського художника" О. Петрова аналізує нетривіальність творів українських художників-євреїв 60—90-х років, знаходячи у ній риси, що перегукуються з творчим методом Шагала. Авторка доходить висновку: "В людяності створеного єврейським художником макро- й мікросвіту втілюється потреба подолати драму розірваної свідомості, зберегти гармонійну індивідуальність в своїй "духовній діаспорі". Від уламків дисгармонії художник підноситься до гармонії, що дає жити і творити". У третьому випуску М. Богуславська з Черкас оглядає єврейську тему в документальному кіно України як явище нового мислення і нової реальності. М. Лібіна розглядає елементи єврейської національної традиції у творчості М. Шагала. Єдина покищо публікація з музикознавства — стаття Л. Шолохової "Юлій Енгель і його концепція створення єврейської національної школи в музиці".

Наукознавство й педагогіка

У першому випуску виступають Р. Мирський зі Львова "Львівський регіональний центр дослідження єврейських проблем", у другому — Я. Зайцева "Відділення юдаїки Міжнародного Соломонового Університету", А. Подольський "Викладання Холокосту: альтернативи і перспективи". У третьому — О. Войналович називає й ілюструє проблеми та труднощі в становленні єврейської освіти у 20-ті роки, В. Лірер і Л. Чертков з Дніпропетровська розповідають про діяльність Дніпропетровського єврейського народного університету, М. Шигарева — про дослідження з україноюдаїки в Дрогобичі.

Персоналі?

І першого збірника сюди можна віднести статті Л. Шолохової про З. Кисельгофа — єврейського фольклориста та полтавчанки Т. Щетіної "Єврейська проблематика в історико-краєзнавчих дослідженнях І. Ф. Павловського". З другого — "Статистика єврейського героїзму в роки другої світової війни" М. Алексініцер та С. Авербуха, "Три покоління родини Рапопортів" львів'янина Я. Хонігсмана. У третьому випуску сюди віднесено матеріали С. Авербуха та М. Хазіна "Євреї — генерали збройних сил СРСР", тези М. Кальницького "Євреї — вихованці Київського художнього училища" і Б. Хандроса — перелік основних моментів можливої саги про родину із Снітківців і Могилів-Подільського Грінфельдів, які створили, виїхавши в 1914, 1922 р. до Ізраїлю, могутнє древо родини Бен-Цві.

До гіпотез належить стаття Л. Сосновського "Основні результати дешифрування глав 5—11 книги "Буття" у третьому випуску.

У "Передньому слові" до першого випуску незмінний голова оргкомітету конференцій, нині директор Інституту юдаїки Л. Фінберг писав: "Масштаби того, що необхідно досліджувати, величезні. Адже треба зробити те, що не змогли зробити наші батьки і діди, що їм не дозволили зробити. Але як досягти цього, коли лічені вчені володіють івритом і ідиш, коли нема в кого вчитися, коли не існує наукових інструкцій, коли еміграція (репатріація) та смертність швидкими темпами зменшують єврейське населення України". Попри все, дещо пощастило зробити. Сьогодні Інститут юдаїки планує видання своєї бібліотеки і серед перших очікуються монографії згадуваних тут М. Гона, Ж. Ковби, В. Хітерер.

* * *

На час публікації статті у світ вийшов і четвертий, згаданий на початку огляду як такий, що готується до друку, збірник матеріалів конференції "Єврейська історія та культура в Україні" (Київ, 2—5 вересня 1996 р., який містить понад 300 сторінок. Статті і повідомлення в ньому згруповані у розділах "Історико-політичні дослідження", "Філологічні та мистецтвознавчі дослідження", "Філософія, педагогіка то мовознавство", "Різне".

Тематика статей розширилася і водночас стала конкретнішою, а фактичне наповнення багатшим. Поряд з постійними вже авторами, з'явилося чимало нових імен.

Збірник присвячено пам'яті професора Єврейського університету в Єрусалимі Варшавського, який активно сприяв розвитку досліджень з єврейської історії та культури в Україні.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

М. Ф. Спиридонов

*ЗАКРЕПОЩЕНИЕ КРЕСТЬЯНСТВА БЕЛАРУСИ
(XV—XVI вв.).*

Минск "Павука і техніка", 1993. — 223 с.

На нинішньому етапі розвитку історичних досліджень, коли в тематиці наукових монографій переважає політична проблематика, поява робіт з історії соціально-економічних і правових відносин за середньовіччя має неабияке значення. Це обумовлено насамперед необхідністю рівномірного дослідження всіх аспектів історичного процесу загалом, а також потребою певних підсумків у дослідженні традиційних для радянської історіографії проблем. Однією з найактуальніших серед останніх була історія селянства. І хоча за більш як сто літ різноманітним аспектам аграрної історії Великого князівства Литовського, Руського, Жомойтського (ВКЛРЖ) було присвячено чимало наукових праць (в тому числі й узагальнюючих), вона залишається далеко невичерпаною. Однією з найзначніших похибок загальних праць попередників було намагання уніфікувати історію селянства в досить віддалених та часом кардинально відмінних один від одного регіонах ВКЛРЖ. Для підтвердження певних теоретичних положень часто бралися однотипні фактологічні явища з усіх куточків цієї величезної литовсько-білорусько-української держави (1100 тис. км²). Що на певному етапі розвитку історичної науки в цілому давало уяву про загальні тенденції еволюції аграрних відносин у ВКЛРЖ.

Проте сьогодні подальший розвиток наукових досліджень вимагає детального вивчення аграрної проблематики в конкретних регіонах (областях, князівствах, воєводствах) ВКЛРЖ. Саме до таких регіональних праць належить рецензована монографія, присвячена складній науковій проблемі історії селянства в досить значному регіоні ВКЛРЖ (який охоплює сучасні межі Республіки Білорусь) *.

Детальний аналіз основних концепцій закріпачення селянства ВКЛРЖ та широка джерельна база (в тому числі й неопубліковані архівні матеріали) дали можливість М. Ф. Спиридонову створити ґрунтовне дослідження, в якому автор послідовно розглядає передумови й причини закріпачення селян, процес формування кріпосного селянства та законодавче оформлення кріпосного права.

В ході розгляду історіографії проблеми (с. 6—13) автор монографії досить критично аналізує основні концепції й праці, створені за більш як сто літ попередніми істориками, що дало можливість виявити ступінь дослідженості проблеми та висвітлити існуючі лакуни теоретичного і фактологічного плану. Хоча на фоні зроблених М. Ф. Спиридоновим висновків про немалий вклад істориків у розробку проблеми (с. 21—22), дещо категоричними видаються деякі оцінки попередніх праць (с. 18, 21).

У другому розділі "Передумови і причини закріпачення селянства" автор монографії детально аналізує зміцнення феодалльної земельної власності в Білорусі. Досить обґрунтованою видається й запропонована

* У 60—70-х роках проблема закріпачення селян ВКЛРЖ у межах сучасної Литви досліджувалась у працях Ю. Юргініса, П. Гудвічюса, С. Лазутки та ін.

ним класифікація категорій феодалів згідно з кількістю опоряджуваних ними коней (с. 31). Загалом не підлягає сумніву й висновок (зроблений на основі аналізу формування феодалної земельної власності) про те, що значне зміцнення економічних і політичних позицій феодалної знаті та розширення їхнього зв'язку з ринком становили необхідну передумову закріпачення селянства Білорусі.

Центральне місце у монографії належить третьому і четвертому розділам, в яких досліджується процес формування кріпосного селянства та законодавче оформлення кріпосного права в Білорусі. В них автор на основі аналізу нових матеріалів адміністративно-судової практики шляхти та судових органів справедливо відзначає, що одним з головних шляхів формування кріпосного селянства в XV—XVI ст. була невільна челядь ВКЛРЖ. Виділяючи при цьому проміжний етап — посадження челяді на землю як городників, що було пов'язано з реалізацією заходів аграрної реформи другої половини XVI ст. (с. 100—101). Іншим шляхом було закріпачення вільних людей. Завершення процесу закріпачення основної маси селян Білорусі автор відносить до середини XVI ст., а формування "відносно єдиного класу — стану феодалного суспільства — експлуатованого і кріпосного селянства" (с. 136) — на кінець XVI ст.

Описуючи закріпачення вільних людей, автор монографії все ж не уникнув певних суперечностей. Зокрема, полемізуючи з І. А. Юхо, М. Ф. Спиридонов однозначно відзначає, що "господарські (державні) селяни були кріпосними" (с. 124). Хоча наведені в книзі матеріали та й подальші зауваження автора свідчать, що на великокнязівських землях жили як "отчичі" так і вільні люди (с. 126—127), а відповідно до "Устави на волоки" 1557 р. піддані могли продавати будівлі й переселятися в інше місце, як далі зазначає М. Ф. Спиридонов (с. 153).

Можливо, в монографії слід було більш рельєфніше показати роль сільської громади у відповідальності за втечі і розшук селян (с. 138), та й загалом у протистоянні закріпаченню селян Білорусі.

Досить важлива наукова інформація вміщена в додатках рецензованої монографії, які загалом є результатом тривалого наукового пошуку і відзначаються значною скрупульозністю. На основі аналізу відомостей інвентарів 170 помість Білорусі другої половини XVI ст. М. Ф. Спиридонов у відповідній таблиці (с. 198—205) проаналізував структуру категорій селян за характером їх особистої залежності. Автором монографії також складена карта "Білорусь наприкінці XVI ст." та відповідний показчик населених пунктів, позначених на ній. Загалом на вказаній карті локалізовано 2302 населені пункти, в тому числі в межах Речі Посполитої — 2276, або 98,9 % всіх, позначених на карті (Великого князівства Литовського — 2165, або 94 %, королівства Польського — 110, або 4,8 %, і Задвінського герцогства — 1, або 0,1 %), Російської держави — 26, або 1,1 %. В сучасних же кордонах Білорусі — 1925 (83,6 %), Латвії — 2 (0,1 %), Литви — 181 (7,9 %), Польщі — 43 (1,9 %), Росії — 49 (2,1 %), України — 102 (4,4 %).

В цілому, незважаючи на оперування в основному документальним матеріалом XVI ст. (що обумовлено характером джерельної бази), М. Ф. Спиридонову вдалося створити вартісну наукову монографію з історії закріпачення селянства Білорусі, яка є важливим внеском у дослідження аграрної історії ВКЛРЖ.

А. О. ІУРКИК (Київ)

Георгі Нешев

БОЛГАРСЬКО-УКРАЇНСЬКІ
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ
XV-^XVIII ст.

Софія, 1997. — 48с.

Георги Нешев

БЪЛГАРО-УКРАИНСКИ КУЛТУРНО-
ИСТОРИЧЕСКИ ВРЪЗКИ ПРЕЗ XV—
XVIII е.

София, 1997. - 48с.

Слов'янське товариство Болгарії видало в серії "Слов'янська бібліотека" науково-популярний нарис відомого дослідника українсько- і російсько-болгарських відносин Г. Нешева, присвячений питанням болгаро-українських культурних та історичних зв'язків XV—XVIII ст. Слід зазначити, що в радянській історіографії дослідження цих зв'язків, як правило, йшло в контексті російсько-болгарських. Автор рецензованої праці зосередив увагу на українсько-болгарських зв'язках як спеціальному предметі дослідження. Охарактеризувавши їх основні історичні форми, властиві для XV—XVIII ст., він відзначив особливість історичної ситуації як для Болгарії, що втратила свою незалежність, так і для України, землі якої були розчленовані й перебували у складі кількох держав.

Болгарія протягом віків виступала як носій і охоронець греко-слов'янських культурних традицій, їх осередком у другій половині XIV ст. була столиця Другого Болгарського царства — Велике Тирново, зокрема царський і патріарший скрипторій, навколо якого за часів патріарха Євтимія (1375—1393) склалася так звана тирновська книжкова школа, що справила вплив на розвиток української культури XV ст. Літературні традиції цієї школи принесли в Україну митрополит Київський і всієї Русі Кигіріан (1376—1406 рр.) та Григорій Цамблак — митрополит Київський і Литовський (1414—1420 рр.). Автор приділяє значну увагу цьому питанню. З встановленням османського панування в XV ст. Болгарія втрачає свою роль культурного орієнтира для православного слов'янського світу (Slavia orthodoxa), проте зберігає греко-слов'янські традиції, які в умовах інонаціонального гноблення стали захисною формою культурного розвитку. Цей до певної міри консерватизм допоміг болгарській культурі зберегти свою слов'янськість та етнічну ідентичність. Культурне життя жевріло, як відзначає автор, при церквах та монастирях. Саме через церковні інститути протягом XV—XVIII ст. підтримувалися болгарсько-українські культурні зв'язки, особливо через Зографський та Хілендарський монастирі на Афоні.

Українські культурно-освітні діячі кінця XVI — початку XVII ст. також надавали великого значення збереженню спільних греко-слов'янських культурних традицій, зокрема церковнослов'янської (староболгарської) мови як літургічної, так і літературної. Не випадково, підкреслює Г. Нешев, саме на Україні, в Острозі в складі Букваря в 1578 р. було вперше опубліковано пам'ятку болгарської писемності X ст. "Сказаніє, како состави св. Кирилл философ азбуку по языку словенську", а пізніше, у 1671 р. Києво-Печерською друкарнею — "Житіє св. Іоанна Рильського", день якого відзначає вся православна церква. Ці спільні історико-культурні традиції та схожість історичних доль зумовлювали тісні культурні контакти між Болгарією та українськими землями в останні віки Середньовічної епохи.

Велике значення для розвитку болгарсько-українських культурних зв'язків мало заснування та діяльність Києво-Могилянської академії. Вона приваблювала вихідців з Балкан не лише своїм високим науково-педагогічним рівнем, а й тим, що, не поступаючись європейським університетам, була слов'янською православною інституцією. Правда, власне болгари не так уже й часто згадуються серед студентів академії. На це слушно звертає увагу Г. Нешев. Південні слов'яни були представлені в ній переважно сербами. Але поміж тих, хто записаний в академію як серб, певну кількість становили, безперечно, болгари. Бо інакше, як підкреслює автор, не можна пояснити факт поширення в Болгарії українських стародруків XVII і XVIII ст. та рукописних книг, зокрема праць киево-могилянських діячів.

В кінці Середньовіччя український і болгарський народи об'єднувала боротьба проти турецької агресії. Тому не випадково, зазначає автор, у Реєстрі Війська Запорізького зустрічається чимало болгарських прізвищ. Козацтво сприймалося на Балканах як вагома військова сила, що протистояла натиску "бусурман". А в колі українських церковних та культурно-освітніх діячів XVII ст. культивувалася ідея слов'янської єдності як протидія агресії Османської імперії у Південно-Східній Європі. Вони співчутливо ставилися до долі болгар, яким випало терпіти османське іго, і називали їх своїми братами.

Чимало місця в нарисі відведено висвітленню масової появи на українських землях вихідців з південнослов'янських земель — сербів і болгар. В середині XVII ст. царський уряд визначив спеціальні території для їх поселення на півдні України, на яких було утворено дві територіально-адміністративні одиниці — Слов'яносербію і Новосербію. Вони традиційно розглядаються як одна з форм історичних зв'язків України з південними слов'янами. Автор, використовуючи архівний матеріал, що зберігається у ЦДІА в м. Києві, простежує переселення з Болгарії цілих родин. Але хотілося б звернути увагу й на зворотній бік цієї справи: нові поселенці осідали на землях, що належали Запорізькій Січі, права й "вольності" якої царат у XVIII ст. послідовно обмежував аж до повної її ліквідації в 1775 р. Дбав уряд царської Росії не про порятунок південних слов'ян від турецької неволі, а про формування військових одиниць, які можна було використати в разі потреби і проти місцевого населення, і проти турецької агресії. На нашу думку, слід звертати більшу увагу саме на контакти і взаємовпливи мешканців болгарських поселень та місцевого українського населення. Для цього, очевидно, потрібні додаткові пошуки документальних джерел.

Загалом хотілося б відзначити добру обізнаність автора з сучасними українськими науковими дослідженнями не лише з історії болгарсько-українських взаємин, а й з історії освіти, філософії, літератури, зокрема, діяльності Києво-Могилянської академії. Автор широко використовує архівні джерела, які зберігаються у Києві. Нарис Г. Нешева про болгарсько-українські культурні та історичні взаємини XV—XVIII ст., на нашу думку, розширить і поглибить знання болгарського читача про Україну, її культуру, місце і роль у слов'янському світі. Зацікавить вона й українського читача.

О. М. ДЗЮБА (Київ)

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА.

Документи і матеріали. У двох томах.

Том 2. 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р.

АГ., Наукова думка, 1997. — 424с

Завершено багаторічну роботу над збором, підготовкою до видання і самим виданням документів і матеріалів Української Центральної Ради. У рецензії на перший том книги (Український історичний журнал. — 1996. — №. — С. 143—146) уже відзначалося, що у серії "Джерела новітньої історії" видавничого проекту "Пам'ятки історії України" це один із найцінніших збірників, результат зусиль фахівців Інституту історії України Національної Академії наук України та Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України (відповідальний редактор — академж В. А. Смолій, керівник упорядників — доктор історичних наук В. Ф. Верстюк). Фундаментальна праця — найповніше за вісімдесят років зібрання документів, у яких відбилася діяльність Центральної Ради — керівного центру української революції з початку березня 1917 р. до кінця 1918 р.

До другого тому, що хронологічно охоплює події від 10 грудня 1917 р. до 29 квітня 1918 р., включено 170 документів, їх оригінали зберігаються у фондах вищезгаданого архіву, опубліковані в тогочасній періодиці ("Новій Раді", "Народній Волі", "Робітничій газеті" та ін.). Символічно, що відкривається книга відтворенням "Проекту Конституції Української Народної Республіки", а останній вміщений документ — це "Конституція Української Народної Республіки", схвалена в останній день існування Центральної Ради.

Значна частина документів, особливо у цілісному вигляді, потрапили на сторінки друкованого видання вперше. Збірник дозволяє отримати найповнішу інформацію (звичайно у межах джерел, що збереглися) про основні складові діяльності керівного державницького центру.

В томі вміщено матеріали і документи восьмої (12—17 грудня 1917 р.) і дев'ятої (15—25 січня 1918 р.) сесій Центральної Ради. Далі їх проведення через складні обставини стало неможливим. Однак, систематично засідали Мала Рада, Генеральний Секретаріат, а з 17 січня 1918 р. — Рада Народних Міністрів — і все, що відбулось в документах про ці засідання, передусім, протоколах, відтворено у книзі, складає її досить високу питому вагу.

До видання також включено численні постанови, циркуляри, розпорядження, законопроекти, закони, ноти, відозви, договори, доповідні записки, інформації, під якими стоять підписи Центральної Ради, різних органів виконавчої влади Української Народної Республіки.

За зібраними документами і матеріалами можна уявити сутність процесів, до яких була причетна, які ініціювала, скеровувала Українська Центральна Рада у грудні 1917 р. — квітні 1918 р.

Чільне місце посідають державотворчі зусилля, еволюція поглядів керівних діячів Центральної Ради на державницький статус України: від ідеалу широкої національно-територіальної автономії, який не міг реалізуватись у неіснуючій федерації, до переконання у необхідності державної самостійності, незалежності УНР. Найрельєфнішим виявом цього процесу стала ухвала IV Універсалу Української Центральної Ради, текст якого, природно, відтворюється у збірнику.

Мовою документів розповідається про налагодження функціонування державного механізму УНР, про досвід розв'язання найнагальніших проблем тогочасного життя з допомогою державницьких актів. Це закони про умови обсаджування і порядок обрання суддів Генерального та апеляційного судів, про прокурорський нагляд на Україні, про ство-

рення народного війська, про національно-персональну автономію, про восьмигодинний робочий день, про адміністративно-територіальний поділ України, про запровадження української мови у банківській і торговій сфері, тимчасовий земельний закон та ін.

Представлена група документів, що відтворює зовнішньополітичний аспект діяльності Української Центральної Ради, відповідних установ УНР. Найважливіші з них торкаються участі української делегації в роботі Берестейської мирної конференції, підписання мирного договору між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Україною, стосунків з країнами Четвертого союзу.

Документи сприяють відтворенню процесу загострення суперечностей між Центральною Радою і РНК РРФСР, який через військове протистояння вилився у військовий конфлікт, війну між Радянською Росією і Українською Народною Республікою.

Збірник містить цікаву, багату інформацію про роль різних політичних партій у Центральній Раді, про перехід до рук українських есерів керівного становища в уряді УНР у січні 1918 р., про їх вплив на вибір орієнтирів суспільного розвитку, формування здійснення відповідного політичного курсу.

За документами тому можна реально уявити участь у діяльності Ради, її органів сотень учасників подій. Природно, частіше за інші зустрічаються імена М. Грушевського, В. Винниченка, М. Порша, В. Голубовича, С. Петлюри, П. Христюка, М. Ткаченка, М. Рафеса, Х. Барановського, С. Веселовського, О. Жуковського, О. Зарубіна, О. Золотарьова, М. Ковалевського, М. Левитського, М. Любинського, О. Севрюка, Б. Мартоса, В. Мазуренка, І. Стешенка, М. Чечеля, М. Шаповала, О. Шульгина та ін.

Відповідно до традицій серйозних, академічних видань збірник має добротні, сутнісні примітки та покажчик імен.

Цінність багатьох приміток полягає в тому, що в них міститься додаткова документальна інформація. Так, протоколи різних засідань супроводжуються інформацією з інших джерел, часом з тогочасної преси, в якій відтворюються певні різночитання, інші редакції передачі думок, відхилені в процесі прийняття остаточного рішення пропозиції, варіанти резолюцій тощо. Це дозволяє рельєфніше, наочніше уявити, в якій атмосфері, ідейно-політичній боротьбі викристалізовувався той чи інший результат, які чинники виявились при цьому визначальними, впливовими, іноді навіть провокативними.

Водночас при ознайомленні з виданням виникають і деякі питання, зауваження.

Очевидно, обмежений обсяг книги не дозволив включити до неї багатьох, в тому числі й важливих документів Центральної Ради. Особливо це стосується зовнішньополітичної, дипломатичної діяльності і взаємин з Радянською Росією.

Незрозуміле, чому "Тимчасовий закон про випуск державних кредитових білетів Української Народної Республіки" відтворено в одній із приміток (с. 338). Адже інші документи такого характеру публікуються в основній частині.

Звичайно, було б бажано, щоб всі дані, які містяться в примітках, мали свої підтвердження посиланнями на першоджерела, а в разі неможливості — на дослідження, з яких взято ту чи іншу інформацію. Це особливо важливо, коли йдеться про події, достовірність ряду чи ж багатьох аспектів яких викликало певні сумніви, а то й заперечення, має різні оцінки в історіографії. Прикладом тут може бути відтворення інформації і оцінка бою під Кругами (с. 343—344).

Виникає питання і про те, чому в академічному виданні немає географічного покажчика.

Критика та бібліографія

Звичайно, зазначене зовсім не применшує цінності рецензованої книги. Двотомник "Українська Центральна Рада" — безперечно помітна подія вітчизняної історіографії. Він дієво сприятиме поглибленому вивченню однією з найяскравіших, водночас — найскладніших, найзаплуганіших сторінок української історії.

Принагідно хотілось би висловити й побажання-пропозицію і далі публікувати (цілісні, а не лише тематичні) збірники і за більші етапи доби української революції — в час гетьманщини і відновленої Української Народної Республіки в 1918—1920 рр.

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

А. Айсфельд

РОСІЙСЬКІ НІМЦІ

Мюнхен, 1992. — 221с.

A. Eisfeld

DIE RUSSLANDDEUTSCHEN

Munchen, 1992. — 221 s.

В книзі з 6-ти частин, що написана виконавчим директором Інституту німецьких та східноєвропейських досліджень у Геттінгені А. Айсфельдом за участю проф. Д. Брандеса (част. 1) та В. Кале (част. 6) досліджуються проблеми історії російських німців * з часів Катерини II до рубежу 80—90-х років XX ст. Це один із 12-ти томів запланованої до видання фондом Східнонімецької ради по культурі "Серії навчальних посібників проміжного характеру (Zwischenbilanz) про переселення, втечу, депортації, вигнання і виселення німців". Видання запроваджено для "педагогічної допомоги" у вивченні даної теми. Зростання загального інтересу у громадян ФРН до історії російських німців значною мірою пов'язано з проблемою масового виїзду останніх до Німеччини.

У 1-й частині книги розглядається історія заселення німцями російських територій у Поволжі та на півдні України. Аргументовано аналізуються характерні особливості у створенні і розвитку німецьких колоній в цих регіонах. Оцінюючи переселенську політику Росії відносно іноземців, Д. Брандес стверджує, що уряду не вдалося створити перепону для приїзду до країни малозабезпечених, бідних людей, бо саме важке соціальне становище і було головною причиною переселення. Більш високі з часом господарські успіхи німецьких колоністів у порівнянні з місцевим населенням автор пояснює особливим аграрним законодавством та самоуправлінням у колоніях, значними пільгами з боку держави. Вказується і на те, що існуюче кріпосництво перешкоджало поширенню господарського досвіду німецьких колоністів серед місцевого населення. Через значні труднощі в освоєнні нових територій німецькі колоністи лише через 20 років змогли відмовитися від державної допомоги і почали самостійно сплачувати свої борги.

В книзі відмічаються і "тіньові сторони" економічного успіху німецьких колоністів: слабка зацікавленість у тому, щоб дати своїм дітям добру шкільну освіту і тим самим полегшити їм перехід до інших професій; збільшення кількості безземельних — до 2/3 колоністів не мати ні

Термін "російські німці" використовується як загальновизнаний, хоча й викликає певні нарікання у самих російських німців.

землі, ні виборчого права; зростання соціального розшарування, що призводило до соціальних конфліктів. Автор робить важливий висновок: "олігархія хазяїв правила безправним класом" (с. 35).

У 2-й частині книги, де мова йде про розвиток колоній за період 1871–1917 рр., наголошується, що відміна самоуправління в колоніях не була якимось порушенням прав колоністів (с. 47). У ній також проаналізовано фактори кількісного зростання землеволодіння німців-колоністів та підвищення їх питомої ваги в господарській діяльності в Росії. Сприятливі умови для цього з'явилися з ліквідацією в Росії кріпосництва. Автором наведено ряд цікавих цифрових даних. Так, вказано, що вже в 1914 р. німецькі колоністи володіли 9,5 млн. га землі (не рахуючи Прибалтику).

У Бессарабії німці становили лише 3 % від усього населення, а володіли 11,11 % усієї пащні. Подібне співвідношення було в Херсонській губернії — 6,8 % і 19,4 %; у Катеринославській — 5,4 % і 25 %; у Таврійській — 8,8 % і 38 % (с. 50).

Поряд з оглядом переконливих фактів, що свідчать про безперечні господарські успіхи німецьких колоністів, автор справедливо зазначає, що їх вклад в економічний розвиток Росії, як і загальна оцінка їх власності, ще потребують свого подальшого дослідження.

Звертають на себе увагу наведені аргументи щодо посилення процесу взаємодії німецьких колоністів з місцевим іноетнічним населенням, а також з представниками російської влади. Показано зростання їх суспільного авторитету. Депутати від німецьких колоній були представлені в усіх чотирьох Державних думах Росії. На півдні України вони обирались переважною більшістю голосів українських та російських виборців. Такі факти дозволили зробити висновок про те, що "колоністи не виглядали в безпосередньому оточенні чужаками чи ворогами" (с. 68).

Загострення в Росії так званого "німецького питання" пов'язується автором з діяльністю слов'янофілів, ураженням почуттям національної гордості росіян у зв'язку з поразкою в Кримській війні, занепадом поміщицького землеволодіння, а також зі страхом перед можливим "Дранг нах Остен" нового німецького рейху. У зв'язку з цим негативну оцінку отримали прийняті російською державою обмежувальні і так звані "ліквідаційні закони" щодо німецьких колоністів.

Відносно освітняського рівня в німецьких колоніях А. Айсфельд зазначає, що на півдні України він був вищим, ніж у Поволжі, і пояснює це більшим матеріальним достатком і кращою підготовкою учительських кадрів у першому регіоні. Перехід з 1871 р. на російську мову навчання в школах для німецьких колоністів визначається у книзі як русифікація, в основі якої була ненависть до німців (с. 64).

У 3-й частині рецензованої праці розглядаються революційні події 1917 р., громадянської війни та міжвоєнного періоду. Цікаві факти наводяться щодо автономістського руху в німецьких колоніях. Зазначається, що об'єднанню німців перешкоджало поширення в їх середовищі різних політичних поглядів. Все ж надто складною для автора дослідження виявилася проблема участі німецьких колоністів у громадянській війні. Вона потребує більш повного висвітлення. Спираючись на факти деструктивного впливу більшовиків у німецьких колоніях, автор зазначає, що колонії "були економічно розвалені і деморалізовані" (с. 98). Досягнення автономії для поволзьких німців він розглядає як позитивний факт, що сприяв збереженню їх національної ідентичності, аграрні ж реформи радянської влади на селі оцінює як такі, що вели до втрати моноетнічного складу німецьких та менонітських колоній. Становище німців у середині 30-х років в СРСР, зважаючи на репресивні заходи проти них, а також встановлення в Німеччині режиму Гітлера, кваліфікується в книзі як "загрозливе". На жаль, теза про те, що воно "принципово відрізнялося" від становища їх сородичів у Польщі чи в Канаді, не підкріплюється відповідними фактами.

Взагалі порівняльний аналіз політики різних країн відносно німецької меншини після приходу до влади Гітлера, безумовно, привернув би увагу читачів.

Велику увагу автор приділяє становищу німецьких колоністів у період другої світової війни і після неї. В 4-й частині книги він чітко виклав свою точку зору щодо антиконституційного характеру прийнятого урядом СРСР у 1941 р. рішення про переселення російських німців. Серед мотивів цього рішення в книзі називаються ідеологічні причини, що передбачали політику асиміляції і русифікації, та економічні — як спосіб отримати робочу силу для малозаселених районів.

З огляду на представлений аналіз політики різних німецьких відомств відносно фольксдойче на окупованій території України, бажано було б бачити більш ґрунтовне висвітлення взаємодії окупаційних властей з німецькими колоністами.

На основі дослідження післявоєнної політики 40—60-х років А. Айсфельд приходить до висновку, що повну реабілітацію російських німців уряд СРСР не проводив, а обмежувався лише "плакатними засобами" ідеологічного характеру (с. 135). На його думку, поліпшення ситуації почалося з середини 70-х років під впливом зростаючої критики політики СРСР у сфері прав людини, а також з початком суспільної перебудови в СРСР. Автор вказує на спроби використати проблему російських німців для поліпшення двосторонніх відносин з ФРН. Він вважає, що з кінця 1990 р. стала очевидною неспроможність радянського уряду запропонувати громадянам німецької національності прийнятних вирішень їх проблеми. Політика самостійної Росії також породжувала у них песимізм і прискорювала їх від'їзд до ФРН.

У невеликій за обсягом 5-й частині книги розглядаються причини переселення російських німців за кордон — до Канади, США, Латинської Америки, а також вказуються основні періоди їх від'їзду: після ліквідації самоуправління в колоніях, після обох світових війн, під час проведення колективізації.

Про релігійне життя російських німців розповідає В. Кале в 6-й частині книги. Він справедливо зазначає про тісний взаємозв'язок релігії і життєвого укладу етнічних німців, про те, що Церква визначала і оберігала національні інтереси.

Рецензована книга цілком відповідає призначенню навчального посібника і, безумовно, викличе інтерес як у спеціалістів, так і у широкого читача.

М. Л. ШЕВЧУК (Одеса)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

О. В. РОСТОВСЬКА (Ніжин)

Міжнародна наукова конференція "Східні слов'яни. Мова. Історія. Культура"

14—15 липня 1997 р. у Ніжині на базі історико-філологічного факультету Державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя відбулася міжнародна наукова конференція "Східні слов'яни. Мова. Історія. Культура." її організували Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ та Ніжинський педагогічний інститут.

У роботі конференції взяли участь науковці з Києва, Ніжина, Харкова, Москви, Єльця.

Пленарне засідання конференції відкрив ректор Ніжинського педінституту, проф. В. П. Яковець. У своєму виступі він відзначив, що в умовах творення національних держав на терені колишнього СРСР, незважаючи на труднощі перехідного періоду, наука і культура взаємозбагачують слов'янські народи, зберігають загальнолюдську єдність. В. П. Яковець підкреслив, що ніжинська славистична школа добре відома в світі науковими доробками, іменами і традиціями. Декан історико-філологічного факультету НДПІ, проф. Г. В. Самійленко виголосив доповідь "Чернігівська літературна школа кінця XVII—XVIII ст.", в якій на багатому історичному та культурологічному матеріалі вперше доводить, що наприкінці XVІІІ - в першій половині XVIII ст. у Чернігові була сформована літературна школа, на чолі якої стояв Лазар Баранович, охарактеризував основні її ознаки, з'ясував, чому саме у XVIII ст. ця школа перестала існувати.

Проф. В. І. Макаров (Єлець, Росія) свою доповідь присвятив проблемі національного й інтернаціонального в контексті російсько-українських зв'язків учених-гуманітаріїв XIX—XX ст. Зокрема, він підкреслив, що східнослов'янській науковій традиції властива єдність в об'єктивному і результативному пошуку істини.

С. В. Зінченко (Ніжин) у виступі "Ніжин: від Нѣжатины чи від Уненьж?" зупинився на проблемі визначення стародавньої назви міста Ніжин, спробував розкрити етимологію сучасної назви, що базується на перших літописних згадках топоніма Нежати́на нива, Ніжати́н, Уненьж та археологічних даних останніх років.

Доц. О. В. Ростовська у виступі "Етнонім "Русь-Україна" в писемних джерелах XII—XVІІІ століть" відзначила, що минає 810 років з часу першої писемної згадки слова "Україна", яке трансформувалося (аналогічно слову "Русь") з етноніма в політонім, тобто в самоназву держави; проаналізувала історичні джерела, що засвідчують генетичну спорідненість традицій Київської Русі й України, як державних утворень.

Доповідь доц. Ф. Т. Євсєєва "Особливості відображення купальської обрядовості у східнослов'янських пам'ятках писемності XIV—XVII ст." дозволила скласти уявлення про значення слова "купала", про своєрідність фіксації літньої обрядовості східних слов'ян та походження купальського ритуалу. Автор навів цікаві писемні пам'ятки, які описують східнослов'янські купальські обрядові дії, а також висловив припущення про його антське походження.

Проф. В. Ю. Ф р а н ч у к (Київ) у доповіді "Відгуки язичницьких вірувань слов'ян у київському літописанні" розглянула давньоруську традицію найменування новонароджених. Провела думку, що, будучи наслідком язичницького світогляду, ця традиція пов'язувала живих і померлих представників княжого роду, а розкриття системи, що лежить в основі цієї традиції, дасть змогу зробити ще один крок у з'ясуванні витоків східнослов'янської княжої династії.

Робота конференції продовжувалася у двох секціях: "Роль писемних пам'яток у розвитку духовної культури східних слов'ян" та "Мовні особливості пам'яток писемності XI–XVIII ст.". Усі доповіді викликали жвавий інтерес, подекуди гостру дискусію.

Заслужують на увагу наукові дослідження молодих викладачів. Зокрема, О. Г. С а м о й л е н к о (Ніжин) у виступі "Давньоруські літописи як джерело дослідження в науковій спадщині вчених-істориків Ніжинської вищої школи другої половини XIX — початку XX ст." проаналізував праці професорів М. М. Бережкова, М. І. Лілеєва, В. Г. Ляскоронського, які збагатили світову та вітчизняну історіографію новими методами і напрямками аналізу. С. Г. Самойленко (Ніжин) у повідомленні "Писемні пам'ятки в книжних зібраннях вчених у бібліотеці Ніжинської вищої школи" відзначив, що багато першодруків і літописних текстів XV — першої половини XIX ст. з фондів рідкісної літератури раніше знаходились у приватних бібліотеках учених Росії, України, Німеччини тощо. Вперше охарактеризував їх історико-культурологічну цінність.

Проблемі вивчення рукописної книги як єдиного культурологічного комплексу був присвячений виступ Г. В. А к с е н о в о і (Москва) на тему: "Луцьке Євангеліє XIV ст. як пам'ятка давньоруської писемності". Дослідниця переконливо показала походження книги з новгородських книгописних майстерень, а самого писця — з Волині. У доповіді С. Х. Ш и р о к о р а д (Харків) "Євангельська притча про таланти у Нестеровім "Житті Теодосія Печорського", присвяченій дослідженню поетики апографічного твору, стверджується святість Києво-Печерського монастиря, історична зумовленість його заснування та розбудови, важливість пам'ятки як джерела вивчення церковної історії Київської Русі.

Науковий інтерес викликати доповіді: М. Ю. Н е б о р с ь к о г о (Москва) "Візантійці в Київській Русі: досвід кількісного аналізу"; Г. А. С а в ч е н к о і Ф. Т. Є в с е є в а (Ніжин) "Міф і ритуал у слов'янських пам'ятках писемності XVIII ст."; О. В. Шинкаренко (Ніжин) "Риси бароккової поетики в творчості М. В. Гоголя і Г. С. Сковороди: лінгвістичний аспект".

Істотно збагачують історичну науку дослідження мовознавчого характеру. Це, зокрема, доповіді Л. А. Г н а т е н к о (Київ) "Передача голосних звуків у староукраїнських ділових пам'ятках останньої чверті XIV — першої чверті XVII ст."; Н. І. К л и п и (Ніжин) "Про функціонування винокурної термінології у пам'ятках російської ділової писемності XVII ст."; В. Ю. Г а л ь ч у к (Ніжин) "Наслідки переміщення праслов'янського наголосу у відприкметникових прислівниках (на матеріалі староукраїнських пам'яток)" та інші.

Наукова конференція збагатила учасників і гостей не лише дослідницькими пошуками, а й ознайомила їх з духовним, культурологічним багатством інститутської бібліотеки та її перлинами — музеєм рідкісної книги і Гоголівським центром. Такі конференції дають стимул для подальших творчих контактів науковців.

Л. О. ЗАШКІЛЬНЯК (Львів), М. Г. КРИКУН (Львів)

**Міжнародний науковий семінар
"Центрально-Східна Європа на етапі
трансформації: економіка і суспільство
в період від середньовіччя до модернізації
(XV–XVIII ст.)"**

23–24 вересня 1997 р. у Львівському державному університеті ім. Ів. Франка пройшов міжнародний науковий семінар "Центрально-Східна Європа на етапі трансформації: економіка і суспільство в період від середньовіччя до модернізації (XV–XVIII ст.)", організований кафедрою історії слов'янських країн Львівського державного університету ім. Ів. Франка, Інститутом українознавства НАН України і Міжнародним фондом "Відродження". Семінар був приурочений до 100-річчя від дня народження відомого українського історика, дослідника аграрного розвитку країн і народів Центрально-Східної Європи у XV–XVIII ст., заслуженого діяча науки і техніки України, почесного доктора Люблінського університету ім. М. Кюрі-Склодовської (Польща), професора Дмитра Леонідовича Похилевича (1897–1974). Тому і в центрі уваги учасників зустрічі були проблеми становлення капіталістичних відносин в економіці та відповідних впливів у соціальному і культурно-духовному житті.

У семінарі взяли участь понад 30 учених з п'яти країн Центрально-Східної Європи — Білорусі, Литви, Польщі, Росії та України. Виступи на семінарі були поділені на три тематичні частини, тісно пов'язані між собою. Перша частина була присвячена вивченню внеску Д. Л. Похилевича у проблематику аграрних відносин XV–XVIII ст. Академік НАН України Ярослав І с а є в и ч (Львів) зробив загальну доповідь про Д. Л. Похилевича як людину, вченого і педагога, наголосивши на високій науковій сумлінності українського історика, якому довелося пройти непростий життєвий шлях, що був позначений не лише успіхами, а й необґрунтованими утисками. Проф. Микола Крикун (Львів) познайомив присутніх зі своїми студіями, присвяченими науковому доробку Д. Л. Похилевича, що складається з 114 праць, серед яких три монографії (в тому числі одна неопублікована), великі розділи у синтетичних академічних виданнях, як-от: історія Польщі, Білорусії, СРСР, університетських посібниках тощо. Декілька суттєвих і маловідомих сторінок з життя українського історика висвітлили у своїх доповідях проф. Володимир Моторний (Львів) і доц. Володимир Ч о р н и й (Львів). Оцінку вкладу Д. Л. Похилевича у вивчення помісного господарства у Східній Європі у XV–XVIII ст. дав д-р іст. наук Василь Пірко (Донецьк). Доц. А н і с і я К о з і й (Львів) підкреслила значення праць Д. Л. Похилевича для вивчення історії Холмщини.

Друга частина виступів на семінарі концентрувалася навколо широкої проблематики — динаміки суспільних процесів у Центрально-Східній Європі XV–XVIII ст. Внаслідок відсутності кількох запланованих доповідей лише одна доповідь доц. Андрія Зайця (Львів) була присвячена цікавій проблемі міського самоврядування на прикладі міст Волині у XVI — першій половині XVII ст. Автор наголосив на потребі більш уважного вивчення інституту війтівства, який відіграв суттєву роль у розвитку міст на сході Європи. Виступ канд. іст. наук О л е н и Р у с і н о і (Київ) торкався київської князівської традиції у XIV–XVI ст. та її своєрідного відбиття у династичній спадщині Литовської, Польської та Московської держав. Кілька доповідей висвітлили роль міжнародних і торговельних стосунків у розвитку країн та народів регіо-

ну. Д-р іст. наук Анна Хорошкевич (Москва) наголосила на значенні для країн регіону занепаду наприкінці XV ст. Золотої Орди, який поклав початок періоду тривалої боротьби за її спадок і впливи у Центрально-Східній і Східній Європі. Особливу роль у ній відіграли Москва й Крим. Проф. М а р е к М о н д з і к (Люблін) охарактеризував опанування Росією чорноморських торговельних шляхів у другій половині XVIII ст. Доц. Р а ї с а Шиян (Львів) навела цікаві джерельні дані про стан торгівлі у Львові у XVI–XVII ст., які дозволяють, по-перше, спростувати існуючі в літературі думки про занепад міської торгівлі у другій половині XVII ст. і, по-друге, значно розширити географію торговельних зв'язків цього міста, що відіграло тоді помітну роль у торгівлі всього регіону. Важливу інформацію подала науковий співробітник ЦЦІА України у Львові Н і н а Шестакова (Львів), яка доповіла про попередні результати опрацювання і систематизації великого зібрання документів цього архіву, що стосуються білорусько-литовської шляхти XVI–XVIII ст. і є важливими для багатьох дослідників.

Ряд виступів був присвячений аналізу політично-правових стосунків. Так, ад'юнкт Г ж е г о ж Я в о р (Люблін) змалював особливості територіальної організації осадництва на волоському праві у XIV–XVI ст., д-р іст. наук Анна Сохацька (Люблін) зупинилася на формуванні системи управління землями Червоної Русі у XV ст., підкресливши значення факту поширення на руську шляхту прав і привілеїв, що ними користувалася польська шляхта. Канд. іст. наук П е т р о К у л а к і в с ь к и й (Острог) докладно зупинився на складі урядників Чернігівського воєводства у XV–XVII ст., які у більшості були представлені українською шляхтою. Доц. Р о м а н Ш у с т (Львів) висвітлив деякі питання грошового обігу в західноукраїнських землях у XVI–XVII ст. Доктор Е у г е н і у ш Я н а с (Люблін) підтвердив значний вплив на суспільні процеси поступового переходу від шляхетського ополчення до професійної армії, що стався у XVI–XVII ст.

На жаль, лише однією доповіддю були представлені культурні явища епохи. Доц. В о л о д и м и р А л е к с а н д р о в и ч (Львів) на широкому суспільному тлі проаналізував еволюцію львівського середовища малярів у XVI – на початку XVII ст., зазначивши, що мистецьке життя було найтіснішим чином пов'язане із суспільно-політичними обставинами. Проте загальні тенденції культурної еволюції народів регіону не знайшли докладного висвітлення.

Остання, третя частина семінару була присвячена оглядові сучасного стану вивчення проблем історії регіону в історіографії. Проф. Дмитро К а р е в (Гродно) висвітлив труднощі і перешкоди в сучасній білоруській науці стосовно вивчення історії Великого Литовського князівства, в якій нерідкими є крайнощі неоромантичного і кон'юктурного плану. Проф. Людмила Л а п т е в а (Москва) подала аналіз новітньої російської історіографії гуситського руху і підкреслила, що в ній спостерігаються спроби некритичної реанімації застарілих концепцій або намагання будувати нові підходи, котрі, однак, не підтверджуються джерелами. Проф. Юзеф Пулцвяртек (Жешув) докладно висвітлив стан новітньої історіографії соціально-економічної діяльності католицької і православної церков на терені Речі Посполитої. Він підкреслив, що історіографія історії церкви після тривалого застою лише почала відроджуватися. Виступ проф. Г е н р і к а Г м і т е р к а (Люблін) був зосереджений на доробку польської історіографії з проблематики польсько-чесько-словацьких відносин у XVI–XVIII ст. Автор зазначив, що історики практично залишили поза увагою питання міжетнічних конфліктів в імперії Габсбургів, які, проте, справили важливий вплив на устрій і політику цієї держави. Проф. Вітольд Клачев-

с ь к и й (Люблін) проінформував присутніх про значний поступ польської історіографії у вивченні урядницьких структур Речі Посполитої XVI—XVII ст. Емоційністю відрізнялася доповідь доц. Алдони В а с и л я у с к е н е (Вільнюс) про наукову діяльність Академії наук католиків-литовців, зокрема, у дослідженнях історії народів центрально-східноєвропейського регіону. Д-р іст. наук Л е о н і д Зашкільн я к (Львів) подав стислу характеристику методологічних процесів в історичній науці країн Центрально-Східної Європи у 50—70-х роках XX ст., вказавши на вагомні наукові здобутки істориків у вивченні насамперед соціально-економічної проблематики. Ці дослідження велись у річищі загальноєвропейських тенденцій модернізації історичних студій.

В обговоренні доповідей підкреслювалося, що конкретно-історичний підхід, який спирається на аналіз джерельного матеріалу, дозволяє внести певні корективи у поширену типологію суспільних процесів у Центрально-Східній Європі. Зокрема, немає сумніву, що у XV—XVI ст. відбулося розходження шляхів суспільного розвитку країн і народів Центрально-Східної Європи із Західною, а також Східною. Причиною цього послужив комплекс впливів економічного, політичного, соціального, культурно-релігійного характеру, який конкретно переломлювався й адаптувався у кожного народу і на кожній правно-політичній території. Знайшла певну підтримку думка, висловлена в історіографії (Б. М. Ф л о р я й ін.), що є підстави в рамках Центрально-Східної Європи виділяти ще один проміжний регіон, який включає землі Литви, Білорусі й України, котрі хоч і входили до складу Речі Посполитої, але мали значну специфіку у ході процесів модернізації.

Проте учасники семінару констатували, що великий новий джерельний матеріал, який введений до наукового обігу за останні два десятиріччя, вимагає ще прискіпливішого опрацювання й узагальнення. Доцільно поживавити дослідження з вказаної проблематики, щоб не втратити науковий потенціал, здобутий у попередні роки, а також звернути увагу на свідомісні процеси, котрі формували особливу психологію народів даного регіону і визначали ту чи іншу адаптацію нових ідей, що приходили із Заходу Європи і формували ідеологію модернізації. На жаль, останні явища найгірше досліджені стосовно Центрально-Східної та Східної Європи.

Науковці, які брали участь у семінарі, одностайно погодилися з потребою публікації матеріалів зустрічі й доручили Оргкомітету вжити для цього конкретних заходів. Майбутній збірник праць з однойменною назвою (як сподіваються вчені) повинен збагатити не таку вже численну на сьогоднішній день наукову літературу з проблеми.

У ході наукової зустрічі історики із зарубіжних країн відвідали могилу Д. Л. Похилевича на Личаківському кладовищі Львова, взяли участь в інавгурації Центру історичної полоністики при Інституті історичних досліджень Львівського університету (керівник — д-р іст. наук Л. О. З а ш к і л ь н я к), який покликаний відродити дослідження з історії і культури сусідньої Польщі, а також включитися до вивчення українсько-польських взаємин як складової частини суспільних процесів у центральносхідноєвропейському регіоні.